

MEDIJSKI DIJALOZI
časopis za istraživanje medija i društva
MEDIA DIALOGUES
journal for research of the media and society

Godina X
Broj 26
Podgorica
Februar 2017.
ISSN 1800-7074
COBISS.CG-ID 12734480

Istraživački medijski centar - Podgorica

Osnivač i izdavač / Publisher

IVPE- Cetinje

Partner: Istraživački medijski centar – Podgorica

Redakcija / Editorial Board

Robert W. McChesney (USA), Boguslawa Dobek-Ostrowska (Poljska), Nayia Roussou (Kipar), Andrew Balas (USA), Chunyang Zhu (NR Kina), Slavko Splichal (Slovenija) Tapas Ray (India), Frances E. Olsen (USA), Ratko Božović (Srbija), Nada Zgrabljic Rotar (Hrvatska), Gabriel J. Botma (Južna Afrika), Čedomir Čupić (Srbija), Valentina Mansurova (Rusija), Stjepan Malović (Hrvatska), Oleksandr Dorokhov (Ukrajina), Divna Vuksanović (Srbija), Veselin Drašković (Crna Gora), Sead Alić (Hrvatska), Sandra Bašić Hrvatina (Slovenija), Yesim Kaptan (Turska), Slavo Kukić (Bosna i Hercegovina), Gordana Vilović (Hrvatska), Christos Frangonikolopoulos (Grčka), Željko Simić (Srbija), Wincharles Coker (Gana), Wu Feng (NR Kina), Željko Simić (Srbija), Nataša Ružić (Crna Gora), Rrapo Zguri (Albanija), Alexander Kashumov (Bugarska), Janko Nikolovski (Makedonija), Lejla Turčilo (Bosna i Hercegovina), Marija Čutura (Bosna i Hercegovina), Đorđe Obradović (Hrvatska), Vedada Baraković (Bosna i Hercegovina), Dubravka Valić Nedeljković (Srbija), Marko M. Đorđević (Srbija), Dejan Donev (Makedonija).

Glavni i odgovorni urednik / Editor in Chief : dr Mimo Drašković

Sekretar Redakcije/Sekretary of Editorial Board: mr Jelena Filipović

PR i međunarodna saradnja/PR and International Cooperation: mr Anđelka Rogač

Tehnički urednik / Technical Editor: Miloško Pušica

Prevod / Translation: Dina Kajević

Časopis izlazi tri puta godišnje / The Journal is published three times a year

Radovi se recenziraju/ Papers are reviewed

Štampa / Printed by : IVPE – Cetinje

Tiraž / Circulation: 1000 primjeraka / 1000 copies

Korisnički servis / Journal customer service:

mob. tel. + 382 68 583 622

e-mail: rookie@t-com.me, medijskidijalozi@gmail.com

**Rješenjem Ministarstva kulture, sporta i medija br. 05-1203/2 od 05. maja 2008.
časopis "Medijski dijalozi" je upisan u evidenciju medija pod registarskim brojem 647**

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње 659.3/4

ISSN 1800-7074 = Medijski dijalozi (Podgorica)

COBISS.CG-ID 12734480

SADRŽAJ / CONTENTS

dr MUSTAFA SEFO (BiH) :	
Odgovornost medija i poštivanje slobode govora u medijima kroz primjenu novinarskog ethosa	
<i>Media Responsibility and Respect for Freedom of Speech in Media through Application of Journalists Ethos</i>	7
dr AMER DŽIHANA (BiH) :	
Profesionalni standardi TV novinarstva: Normativna očekivanja u Bosni i Hercegovini	
<i>Professional Standards of TV Journalism: Normative Expectations in Bosnia and Herzegovina</i>	17
mr ŽELJKO RUTOVIĆ (Crna Gora) :	
Ponovna upotreba informacija javnog sektora (resurs kao dodata vrijednost)	
<i>Re-use of Public Sector Information (Resources as a Value-Added)</i>	31
dr NINA MIHALJINAC (Srbija) :	
Mediji i tvorba sećanja	
<i>Media and Memory Construction</i>	43
dr KATARINA ŠMAKIĆ (Srbija) :	
Odnos digitalnih medija i omladinske populacije	
<i>Relationship Between Digital Media and Youth</i>	59
dr ZORAN KOPRIVICA	
Fenomen crtanog filma	
<i>Cartoon Phenomenon</i>	75
BILJANA GRUJIČIĆ (Srbija) :	
Kolumna - blago novinskog žanra	
<i>The Column – the Empire of Newspaper Genre</i>	81
dr MEDINA MUJIĆ (BiH) :	
Žene i politika: Medijsko predstavljanje žena u BiH	
<i>Women and Politics: Media Representation of Women in BH</i>	89

mr ALEKSANDAR ĆUKOVIĆ (Crna Gora) : Oblikovanje javnog mnjenja u toku raspada SFRJ <i>Moulding Public Opinion During the Disintegration of Yugoslavia</i>	101
dr OLIVERA INJAC (Crna Gora) : Izazovi evropskoj bezbjednosti na početku 21.vijek <i>Challenges for European Security at the Beginning of the 21st Century</i>	115
mr AUGUSTIN ZONJIĆ (BiH) : Migrantska kriza kao problem ljudskih prava i (ne)odgovornosti zemalja EU <i>Migrant Crisis as Aproblem of Human Rights and (I)responsibility of EU Countries...</i>	127
dr MATIJA VARGA (Hrvatska), SREBRENKA PONGRAC (Hrvatska), mr EMILIJA GALE (Hrvatska) : Društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovnim ustanovama nematerijalnim motivacijskim tehnikama <i>Socially Responsible Human Resources Management in Educational Institutions with Intangible Motivational Techniques.....</i>	151
dr IVANA SIVRIĆ (BiH), dr SILVANA MARIĆ TOKIĆ (BiH) : Istraživanje o položaju hrvatskog identiteta u Bosni i Hercegovini: Istraživanje studentske perspektive <i>Research Positions of Croatian Identity in Bosnia and Herzegovina: Researching Student Perspective.....</i>	169
dr BORIS MIJOVIĆ (Crna Gora), dr FILIP TURČINOVIĆ (Srbija) : Formulisanje nacionalnih strategija na međunarodnom tržištu <i>Formulation of a National Strategies on International Market.....</i>	185
mr AET SALH (Crna Gora) : Uticaj masovnih medija na politiku <i>Impact of Mass Media on Politics</i>	195
mr GORDANA ROVČANIN Identitet Podgorice nakon Drugog svjetskog rata <i>Podgorica Identity After the Second World War.....</i>	201
MIJOMIR PEROVIĆ (Crna Gora) : Teška ubistva i njihovo medijsko predstavljanje u Crnoj Gori <i>Heavy Murders and their Media Presentation in Montenegro.....</i>	213
mr RADOMIR ĐURĐIĆ (Crna Gora) : Globalizacija i sport <i>Globalization and Sport.....</i>	237

dr ŽIVANKA MILADINOVIĆ BOGAVAC (Srbija) : Modeli ispoljavanja psihološkog uznemiravanja i zlostavljanja u sajber prostoru sa osvrtom na najpoznatije medijske slučajeve <i>Models of Psychological Harassment Manifestation in Cyberspace with Reference to the Most Famous Media Cases</i>	253
Prikazi	
mr DRAGA GAJIĆ : <i>Životne priče visokoobrazovane romske ženske elite iz Vojvodine</i>	265
MURAT ĆOROVIĆ: <i>Savremeno čitanje vremena i prostora</i>	269
dr RADENKO ŠĆEKIĆ : <i>Kvalitet i upravljanje operativnim rizikom centralnih banaka</i>	275
dr DANIJEL LABAŠ : <i>Informisanje internetske generacije</i>	279
dr ČEDOMIR BOGIĆEVIĆ : <i>Crnogorska kulturna baština kao tekovina duha i nasljeđe predaka</i>	283
dr RADOVAN PEJANOVIĆ : <i>Izazovi nejednakosti u savremenom društvu</i>	287
SLAVOJKA MAROJEVIĆ : <i>Časopis „Pozorište“ - Hroničar pozorišnih i drugih kulturnih dešavanja</i>	301
Uputstvo autorima (<i>Notes for the contributors</i>)	305

**ODGOVORNOST MEDIJA I POŠTIVANJE SLOBODE GOVORA
U MEDIJIMA KROZ PRIMJENU NOVINARSKOG ETHOSA**

***MEDIA RESPONSIBILITY AND RESPECT FOR FREEDOM OF SPEECH
IN MEDIA THROUGH APPLICATION OF JOURNALISTS ETHOS***

dr MUSTAFA SEFO

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

*„Sve istine koje se prešute, postaju otrovne“
- Nietzsche -*

Apstrakt: *Baviti se novinarstvom nije nimalo lahko. Osim što je to postala profesija koja se pretvorila u niskobudžetno pisarstvo (čast izuzecima naravno), novinari su uglavnom primorani raditi za niske plate, a zavise od vlasnika medija za koji rade. Uglavnom su medijske kuće u sklopu drugih ekonomskih subjekata i kao dio takog sistema moraju raditi u interesu njih, a i pod raznim su političkim utjecajima. „Veliki mediji“ žive u „etičkoj šizofreniji“. Mnogi današnji mediji rade po principu – panem et circenses – hljeba i igara, poznat još iz rismkih dana, ne gledajući da li će svojim radom ograničiti ili narušiti nečije pravo, te da li će primijeniti principe novinarskog ethosa. Biti uzor i društveni korektiv nije nimalo lahko. To je posao koji prvenstveno traži hrabrosti. Posao koji zahtijeva fino kalibriran moralni i tički kompas, i poznavanje svih opštedruštvenih normi. Da je drugačije, Zola ne bi morao bježati u Englesku!*

Ključne riječi: *Mediji, novinarstvo, ethos, sloboda govora, odgovornost medija, dominacija, manipulacija*

Abstract: *Being a journalist is not easy at all. Except the fact that it has transformed itself into a minimum wage profession (but the exceptions), journalists are mostly forced into working for a minimum salary, and have become a subordinate for the media owners that they work for. Media companies are usually a part of an economic subjects*

and as a part of that system have to work in their interests and are furthermore under political influences. "The big media" live in "ethic schizophrenia". Most of today's media work under the principal of – panem et circenses – bread and circuses, the well-known principal since the Roman times, and not being observant will their work restrict or violate one's right, and will they stay true to the journalist ethos. Being a social corrective and an ideal is not simple. It is the job that asks for courage. A job that requires fine calibrated moral and ethical compass, and understanding all social norms. If all was different, Zola wouldn't be forced to escape to England!

Key words: *Media, Journalism, Ethos, Freedom of Speech, Media Responsibility, Domination, Manipulation*

1. Uvod

Danas se uglavnom svi slažu da je profesija novinarstva u krizi. Kriza u novinarstvu nastupila je, gorke li ironije, ni manje ni više nego na vrhuncu informacijskog doba. Sada, kada smo svakodnevno izloženi bombardovanju nebrojivim količinama informacija čiji su nositelji upravo novinari, postavlja se pitanje zašto je novinarstvo postalo profesija uglavnom, u ovom poslu neprofesionalnih i ovom poslu neučenih – da se tako, malo grubo izrazimo. Uglavnom se možemo složiti s tim da je kriza moralnih vrijednosti pogodila *ethose*¹ svih zanimanja i struka, a kako smo izloženi tom konstantnom informacijskom bombardovanju, time nam je možda i najvidljiviji narušeni novinarski ethos. Na kraju krajeva, ako jedan vođa države ima iskrivljeni, ili uništen moralni kompas, šta to sprječava novinara da ima ili da razvija svoj ethos? Apsolutno ništa. No, kako bosanski narod kaže; *Kud svi Turci, tud i mali Mujo.*

2. Novinarski ethos

Gledati na bilo šta s nostalgijom uglavnom završava netačno i subjektivno. Ipak, ne možemo se oteti dojmu da je novinarstvo nekada bila profesija koja se u društvu jako cijenila. Novinarstvo je nekada imalo zadaću, ne samo da informiše, nego je na sebi sopstven način bilo i korektiv društvenih devijacija, uglavnom političke nepravde i narušavanja ljudskih prava. „U Bosni i Hercegovini, novinari i novinarski mikrofoni postali su „ukopani“ u sudnica-

¹ Grč. *ethos* – običaj, navika, značaj, ćud, filozofija morala ; Bratoljub Klaić (1987) : Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod MH, Zagreb, strana 393.

ma, tužilaštvima, na zatvorenim političkim kružocima. Novinari su prvi počeli izvještavati sa „top mjesta“, i na „top način“, posve neprofesionalno i „revolvertaški“. Čak i osvetoljubljivo, čak presudilački „rišeljeovskim metodomama“. Znali su, kao povlašteni sloj „biopolitike“ i „biomoći“ da sve stvaraju unaprijed: kada će neki bh građanin, politički značajan ili beznačajan, svejedno, biti smijenjen i prije smjene, optužen i prije optužnice, osuđen i prije presude, uhapšen i prije policije. Znali su ko su kriminalci, obavještajci, lovci, prostitutke, bez istraživanja, i to naročito novinarskog istraživanja, sve slaveći „istraživačko novinarstvo“.²

Stoga ćemo spomenuti *Aferu Dreyfus* kao preteču brojnih montiranih procesa koji su se vodili i koji se vode protiv pojedinca i pojedinaca, drugih i drugačijih, samo zato što su se našli, rekli nešto, na pogrešnom mjestu i u pogrešno vrijeme. Afera Dreyfus se dogodila u Francuskoj s kraja 19. stoljeća. Kapetan francuske vojske, **Alfred Dreyfus** je na montiranom suđenju optužen za izdaju i subvezivnu djelatnost protiv svoje države, a zapravo se radilo o provođenju politike antisemitizma francuske vlade. Zbog toga je glasoviti francuski književnik **Emile Zola** napisao otvoreno pismo francuskom predsjedniku koje je objavljeno u francuskom listu *L'Aurore* pod naslovom *J'accuse!*³, Optužujem. Zola je u tom pismu vrhovni stožer optužio da su počinili jedan od najgorih pravnih zločina u historiji. Nakon objave članka Zola je optužen za klevetu i čekao ga je zatvor u trajanju od godine dana, koji je izbjegao tako što je emigrirao u Veliku Britaniju. Ipak, njegovo pismo je imalo veliki odjek u čitavoj Francuskoj, i šire. Afera se završila tako što je kazna Dreyfusu poništena nakon što su dva ključna sudionika pobjegla, a potom izvršila i samoubistvo. Raspletom afere i Zola se vratio u domovinu. Ipak, novinarstvo se u prošlosti nerijetko stavljalo i u službu totalitarnih režima. Stoga, valjda, i postoji

² Fahira FejzićČengić (2009): *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*, Connectum, Sarajevo, strana 183.

³ Zolin članak je objavljen u formi otvorenog pisma upućenog tadašnjem francuskom predsjedniku Feliksu Foru. U pismu, Zola je optužio vladu za antisemitizam, kao i za neosnovano hapšenje kapetana Alfreda Dreyfusa koji je na procesu 1894. godine osuđen na doživotnu robiju zbog navodnog odavanja vojnih tajni Njemačkoj. Pismo je bilo objavljeno na naslovnoj strani lista *L'Aurore* i izazvalo je veliki odjek kako u samoj francuskoj tako i u njenim kolonijama, a naslov samom pismu dao je urednik novina *Klemanso*.

Emil Zola je zbog ovog pisma bio optužen za klevetu i osuđen 28. Februara 1898. Godine na godinu dana zatvora. Da bi izbjegao kaznu pisac je pobjegao u Englesku, a u domovinu se vratio godinu dana kasnije kada je kazna Dreyfusu bila poništena. Dreyfus je oslobođen optužbi i 1906. Rehabilitiran i vraćen u vojsku, i unprijeđen u čin majora.

ona izreka: „Zajedničko čovjeku i muhi je to što se oboje mogu ubiti novinama“. U fašističkim režimima novinarstvo je bilo u propagandističkoj službi režima, veličalo je i hvalilo režim, a po fašističkom receptu pokazivalo i „crnilo“ drugih (ko god je aktuelan bio na „tapeti“). Komunističkim i totalitarističkim režimima je novinarstvo služilo takođe kao markentinški aparat vladajuće nomenklature, a kroz sklopljeni model agit-propa (agitacija i propaganda), novinari su čak dobili nimalo laskavu titulu „inženjera ljudskih duša“, ili da upotrijebim termin profesora Đure Šušnjića „ribari ljudskih duša“⁴.

Moglo bi se reći da je za novinarstvo, kao na kraju krajeva i za svaku drugu intelektualnu djelatnost idealan ambijent demokratije. U slobodi novinarska djelatnost može da radi u službi same slobode i biti korektiv svih mogućih skretanja s tog pravca. Već sam spomenuo kako se u sovjetskom agit-prop modelu novinari i općenito propagandisti (tanka je razlika između jednih i drugih u takvim režimima) dobili titule „inženjera ljudskih duša“. Moglo bi se reći da novinarstvo do 70.-tih godina, barem u „slobodnim“ državama nije imalo za cilj, barem ne prvobitni, oblikovati mišljenje javnosti, da ne kažem dizajnirati im duše. Osnovno pravilo izvještavanja sastoji se u tzv. **Kvintilijanovih** 5W – Who, What, When, Where i Why; Ko, Šta, Kada, Gdje i Zašto? Često se dodaje i H – How – Kako?

Sedamdesetih godina televizija kao medij se proširuje i preuzima primat na području medija. Naravno, ovdje se prije svega radi o SAD-u. Sada primatelj informacije pred sobom ima i sliku i zvuk događaja, a novinar se stavlja u službu komentatora, čime otvara mogućnost da se manipulira u cilju kreiranja javnog mnijenja.

3. Moć masovnih medija

„Što se više mediji natječu za tržište,
to se sve više natječu za cijenu,
a manje za sadržaj.“
-Van Cuilenburg -

⁴ Šušnjić Đuro, *Ribari ljudskih duša*, Ideje, Beograd, 1997., istoimena knjiga koja govori o ideji manipulacije i manipulaciji idejama. Autor kaže: „Ako bi posljedice duhovnog nasilja bilo moguće posmatrati kao i posljedice tjelesnog nasilja, onda bismo ubrzo ustanovili da u svijetu živi neuporedivo više duhovnih nego tjelesnih bogalja. Ozljede duše dublje su od povreda tijela. Mnogi danas istražuju posljedice zagađivanja prirodne sredine, rijetko se ko sjeti da istražuje posljedice zagađivanja duhovne sredine.“

Važna konstatacija je da sadržaj poruke koju šalju mediji utiče prvenstveno na ponašanje primaoca tih poruka, na mase ljudi koji su postali zavisni od masmedijskih sadržaja. Mediji imaju veliku moć uticaja na društvo iz razloga što imaju veliki broj potrošača njihovih usluga. Svi mediji današnjice kojima se koristimo imaju svoj cilj. Najvažniji cilj medija jeste pokrenuti i informisati mase. Često se susrećemo sa situacijama u kojima ljudi čvrsto vjeruju u ono što vide ili čuju putem medija i na osnovu takvih poluinformacija grade svoje stavove. Stoga, mediji imaju veliku snagu i moć da utiču na mase, na njihovo mišljenje. Svakodnevno plasiranje ekskluzivnih i spektakularnih vijesti postala je ustaljena praksa novinara, a ljudi to „*upijaju*“. Postoje tri glavne medijske moći : moć stvaranja slike svijeta, moć ili pravo pristupa medijskom sadržaju i moć resursa (utjecaja na politiku, društvenu elitu...). Pitanje medija ostaje uvijek aktuelno, a teorije o njihovom djelovanju i učinku i dalje su proturječne

4. Sloboda govora i sloboda izražavanja mišljenja kao osnovno pravo čovjeka

Sloboda govora predstavlja samo jedno u nizu univerzalnih ljudskih prava, prava svakog pojedinca u cijelom svijetu. Zbog toga se kaže da je to pravo univerzalno pravo jer važi za svakog pojedinca jednako. Sloboda govora omogućava svakoj osobi slobodno izražavanje njegovih misli i razmišljanja, pod uslovom da takvo izražavanje ne vrijeđa druge i drugačije od nas. Naš govor, naša riječ, govor i riječ svakog pojedinca na cijelom svijetu ne smije da vrijeđa drugu osobu ili grupe osoba. Na ovom principu počiva sloboda govora kao jedno od univerzalnih ljudskih prava. Međutim, postavlja se pitanje da li sloboda govora stoji u balansu, u ravnoteži sa ostalim univerzalnim ljudskim pravima? Da li sloboda govora ima ili nema prednost, veću ili manju primjenjivost, ograničenost ili neograničenost u odnosu na druga univerzalna ljudska prava? Sloboda govora kao takva, nije u svim dijelovima svijeta podjednako primjenjiva. U nekim zemljama, prije svega u zemljama sa jednopartijskim, totalitarnim režimom, sloboda govora je veom aograničena, pod utjecajem je jake cenzure vlastodržaca, tako sloboda govora u zemljama sa takvim režimima gotovo da i ne postoji. Sve što se kaže i radi u takvim zemljama, a što je protivno onome što zastupaju vlastodršci može takvu osobu koštati života, kazne su rigorozne, a najstrašnije i najteža kazna je smrtna kazna. Tako da se može zaključiti da je sloboda govora u takvim državama primjenjiva samo u onim granicama u kojima je u službi podrške vladajućem režimu. Stoga se u

slučaju ovakvih zemalja ne može ni govoriti o slobodi govora kao univerzalnom ljudskom pravu svakog pojedinca.

S druge strane, u zemljama u razvoju, zemljama koje teže modernoj zapadno-liberalnoj demokratiji, sloboda govora je dosta prisutna i mnogo manje ograničena u odnosu na zemlje sa totalitarnim režimima. Međutim, u ovakvim zemljama postoje i pravni načini kojima se može boriti za pravdu, slobodu govora koja ne vrijeđa drugog i drugačijeg bez posljedica za vlastitu sigurnost. Ipak, sam ishod te borbe zavisi od uspješnog i transparentnog rada i funkcionisanja pravnog i sudskog sistema dotične zemlje, a to je moguće pod uslovom njegovog neovisnog i nekorumpiranog rada.

I napokon, u trećim zemljama, zemljama sa razvijenom demokratijom, zemljama zapadno-liberalne demokratije, sloboda govora kao univerzalno ljudsko pravo je najmanje ograničena i ima veoma veliku praktičnu primjenjivost. Ipak, ne treba zaboraviti da i u ovim državama postoje pojedinci i grupe koji žele da suze prostor slobode govora, izražavanja mišljenja i djelovanja. U ovim zemljama se pravo slobode govora najbolje iskazuje i pokazuje u svom pravom i pozitivnom svjetlu, a to sve do one granice preko koje ne smije preći, a to je vrijeđanje i ugrožavanje prava i individualnosti drugih, te po mišljenju drugačijih od nas.

U odnosu na ostala univerzalna ljudska prava, sloboda govora je pravo koje se ne primjenjuje podjednako u svim državama svijeta. Samim tim je vrlo teško uspostaviti njihov balans, ravnotežu, ukoliko se uopšte može i govoriti o tome, jer je sloboda govora samo jedan dio cjeline koju nazivamo „univerzalna ljudska prava“. Sloboda govora je ljudsko pravo koje se razvijalo zajedno sa razvojem civilizacije. Mnogi ljudi u cijelom svijetu su bili žrtve zalaganja i borbe za slobodu govora, njihova borba i glas protiv svih loših stvari koštala ih je života, a sve u režiji vlastodržaca, njihovom odmazdom.

Pojavom medija, u početku štampe, a poslije radija, TV-a, i na kraju interneta, širili su se opsezi i obuhvati slobodnog izražavanja. Sa pojavom nezavisnih i transparentnih medija, sloboda govora dobija veliko i jako značenje. Mediji su pomogli i dali podstrek svim medijskim pojedincima da slobodno i javno izraze svoje mišljenje, čime se širio dijapazon slobode govora i na osnovu čega je sloboda govora postala univerzalno ljudsko pravo. Postojanje slobode govora kao univerzalnog ljudskog prava dalo je pojedincu, svakoj osobi kao individui on vrijednost kakvu on/ona i treba da zaslužuju. Međutim, ovdje je jako važno napomenuti da sloboda govora nije jedino pravo koje se neopravdano cenzuriše, ograničava, a u nekim zemljama čak i ukida. Ovo

ograničavanje, a ponegdje i ukidanje, zadire i u ostala prava čovjeka, u nekim zemljama više, a u nekim manje. Tako da uspostavljanje balansa između slobode govora i svih ostalih prava nije podjednako prisutno u svim zemljama, a samim time nije postignut ni balans u cijelom svijetu. Dokle god postoje ekstremno različiti i razjedinjeni društveno politički sistemi u svijetu, neće biti moguće ni postizanje ravnoteže ovih prava.

5. Odgovornost medija prema društvu

Na izmaku 20. vijeka **George Langford**, dekan Syracuse Univerziteta u New York-u, (Chicago Tribune) napisao je: "Postoji konsenzus među predstavnicima sedme sile da je novinarska profesija znala i za bolja vremena". On je tada ukazao na nagli porast slučajeva u cijelom svijetu u kojima su novinari optuživani da lažu, krađu, jure da objave tekstove zasnovane na neadekvatnim izvorima i tako zloupotrebljavaju anonimne izvore. Interesantno je da u mnogim aspektima veliki dio medija nije nikada ranije bio tako objektivan i profesionalan. Međutim, uporedo s nekontrolisano brzim razvojem tehnologije – kada preko elektronskih i on line medija događaji momentalno ulaze u milione domaćinstava i kada doslovno svi mediji žure kao nikada prije da prenesu vijest i prije nego što se zna kaka vim je kontekst – novinari sve češće dospijevaju pod žestok udar kritike javnog mnijenja. Olahko donošenje sudova, koje se očitavalo u početnom izvještavanju, neprekidno lupetanje raznih komentatora na televiziji i neki neuobičajeno traljavi uređivački potezi uglednih publikacija dodatno su umanjili kredibilitet kako samog medija, tako i novinara.

Profesor Univerziteta u San Diegu SAD **Michael Schudson** napisao je: „Korektnost današnjeg novinarstva u svijetu jeste mješavina velikih očekivanja, historijske tradicije, savremene političke kulture i pragmatičnosti kojoj novinari pribjegavaju da bi se izborili s publikom, vlasnicima i izvorima. To je jedan nestalni zbir principa i praksi, koji će promjenljivi svijet informacija stavljati na probu i iznova formulisati.“ Kada se spominje korektnost možemo istaći da demokraciona linija između javnog i privatnog života, preko koje svojevremeno neke vrste tekstova nisu mogle preći, erodirala je, a novinari su ostali da se suočavaju s vidnim zadatkom da pokrivaju događaje čija se morbidnost prenosi na svakoga ko ih dotakne. Ono u šta se nekada moglo uzdati i što je davalo kredibilitet novinarima, kao što je vjerovanje zvaničnim izvorima, više ne postoji – a time je oslabljen i autoritet novinara. Pritisak tržišta i talas informativnih i zabavnih medija progutao je sedmu silu, ostavljajući za

sobom mutne i nejasne definicije novinarstva i novinarskih standarda. A tehnologija izvještavanja određuje takav tempo blokovima vijesti da je premalo vremena za trezveno i odmjereno prosuđivanje.

6. Kako prepoznati kršenje ljudskih prava

Najveći broj tekstova u novinama, ali i radio i televizijskim emisijama odnosio se na slobodu, nestale osobe, te izbjeglice, što predstavlja najizraženije, ali ne i jedine pojave koje se tiču kršenja ljudskih prava. Situacija bi donekle bila bolja kada bi reakcije imale novinara koji bi se bavio pitanjem ljudskih prava. No, povrede ljudskih prava ispoljavaju se kao dio šire teme. Stoga, svaki novinar treba da istražuje i da informiše o ljudskim pravima. Kada posmatramo našu svakodnevicu, životne situacije ljudi, njihove potrebe, interese, mogućnosti da ostvare svoja prava, kada posmatramo kontakt koji mediji imaju sa svojim recipijentima tada možemo na najbolji način da uočimo povrede ljudskih prava.⁵

Iako bi samo društvo moralo garantovati jednaka prava svim građanima, činjenica je da je nužno podizati svijest grupa i nacionalnih skupina o svojim pravima i načinu na koji ih mogu realizovati. Nema demokratske države ako u njoj svaki građanin posve ravnopravno i pod istim uslovima ne može da ostvari sva svoja prava.

U našim uslovima jako je malo znanja o ljudskim pravima. Instrumenti njihove zaštite vođeni su od strane međunarodne zajednice, a život prepun povreda ljudskih prava. Mediji moraju imati izraženiju edukativnu funkciju. To prije svega podrazumijeva permanentno obrazovanje u smislu ljudskih prava i instrumentnima zaštite. Ako je uloga novinarstva da održava potrebe i aspiracije svih članova društva, onda novinarstvo mora naći načine i tehniku da to postigne – ne samo da bi zadovoljio princip korektnosti nego kao korak naprijed, da svako dobije priliku da ravnopravno dijeli odgovornosti i prava koji proizilaze iz uloge građanina.⁶ Permanentno i kvalifikovano informisanje o devijantnim pojavama i neefikasnosti u zaštiti ljudskih prava najbolji je način njihove promocije. Prije nekoliko godina Medija plan Institut Sarajevo je

⁵ Ljudska prava su univerzalna kategorija. Ali, kada govorimo o ljudskim pravima, često zanemarujemo one čija su sva prava u potpunosti ugožena, od prava na život, zbog uslova koji su im stvoreni u pojedinim društvima, pa sve do prava da bilo što znaju o svojim pravima.

⁶ Sinanović, Alem (2007): *Društvena odgovornost medija*, Vesta, Sarajevo, strana 29.

proveo istraživanje o tome kako mediji promovišu i uočavaju kršenje ljudskih prava. Najveći dio tekstova u novinama, radio i tv emisijama odnosio se na izbjeglice, nestala lica i slobodu kretanja, što jesu bile najizraženije, ali nikako jedine, pojave kršenja ljudskih prava. Mediji se nisu tada bavili uzurpacijom imovine, pravom na jednake uslove u obrazovanju, položajem maternjeg jezika, pritiscima na štampu, ograničavanjem slobode izražavanja itd. Ako su takve teme i našle u videokrugu novinara onda su tretirani primjeri samo na drugoj strani. Mnogi urednici radio ili televizijskih kuća se žale da nemaju specijaliste za ovu oblast. Naravno bilo bi puno bolje da svaka redakcija ima specijalistu za ljudska prava, vlastitog novinara ili spoljnog eksperta. Ali povrede ljudskih prava se najčešće ispoljavaju kao dio neke šire teme ili procesa, često imaju svoj dublji kontekst, pa je zato bolje reći da svaki novinar, bez obzira na svoju specijalnost treba da informiše i istražuje povrede ljudskih prava. Promatranje svakodnevnog života, pisanje o životnim situacijama ljudi, o njihovim potrebama i interesima, kontakt medija sa svojim korisnicima, najbolji su način da se uoče povrede nećijih prava.

7. Zaključak

U makijavelističkom procesu doslovno se ne biraju sredstva što potvrđuje konstantna potreba za medijskom dominacijom u borbi za vlast, posebno ukoliko se radi o sredinama gdje je važno održavanje određene (političke) ideologije. Međutim, ono što je običnom posmatraču koji, eto možda, sve to zna, nije jasno zašto se u javnosti ne stvori određen otklon od takvih ideja koje uvijek nekako pronađu put ka obmani običnog čovjeka, puka, mase, nazovite ga ili ih, kako god želite. Danas se ni jedna ideologija ne bi mogla prenositi niti održavati bez njenog plasiranja putem masovnih medija, a ukoliko određen događaj nisu prenijeli mediji, on kao da se nije ni desio. Već je **Gebels** shvatio osnovno pravilo propaganda, koje glasi "hiljadu puta ponovljena laž postaje istina", gdje plasirajući lažnu sliku o drugom stvaramo polje netolerancije i nerazumijevanja, a kao krajnjem cilju to vodi ka totalitarizmu. U tom polju najlakše je sprovesti dominaciju nad ljudima i njihovim mišljenjem, a time smo ili osvojili ili zadržali vlast, vlast nad medijima, vlast nad ljudima i njihovim slobodnim rasuđivanjem. Posljednjih decenija svjedoci smo svakodnevnih nerazumijevanja koje se prenose putem sile zvane novinarstvo, a udarni naslovi vođeni idejom "mi protiv njih" dovode do nekomunikacije i nedodira koji su porazni u jednom multikulturalnom društvu, koje još uvijek nije sposobno zadržati se na tom polju, a da ne govorimo u prelazak u jedan otvoren iterkul-

turalizam. Interkulturalizam znači ne samo priznavanje drugog i drugačijeg (kao što čini multikulturalizam) nego i direktan odnos i interakciju sa njim, a do tog se ne može doći dok se ne stvori jedna zdrava sredina u kojoj gdje se otvara polje međuljudskih dodira. Jedan od mogućih početaka tog puta trebao bi da zaškri u slobodnim medijima, i među profesionalnim novinarima koji svjesno utiču na formiranje javnog mnijenja i trebaju odgovorno da koriste tu svoju moć, a kad se to spusti na realnu ravan postaje vidljiva samo utopijska nada. Mediji i ono što se prezentuje putem njih postaju slika savremenog društva, gdje ta slika često poprima lik lažnosti neistine, a gledatelji, slušatelji ili čitatelji postaju puki primaoci primaoci informacija koje ne žele ili ne mogu kritički preispitati. Zadovoljavaju se slikom svijeta kakva im se predstavlja, ne pitajući se nalazi li se možda nešto iza te vješto upakovane predstave.

Literatura

- Fejzić Čengić, Fahira (2009), *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*, Connectum, Sarajevo;
- Frojd, Sigmund (1980), *Psihopatologija svakodnevnog života*, Prosveta, Beograd
- From, Erich (1980), *S onu stranu okova iluzije*, Naprijed, Zagreb
- From, Erich (1964), *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd
- From, Erich (1963), *Zdravo društvo*, Rad, Beograd
- Klaić, Bratoljub (1987,) *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb
- Lorimer, Rolend (1998), *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd
- Sinanović, Alem (2007), *Društvena odgovornost medija*, Vesta, Sarajevo
- Spahić Besim i Šaćić Nermina (2004), *Novinarstvo u funkciji ljudskog napretka*, Internews BiH, Sarajevo
- Šušnjić, Đuro (1997) *Ribari ljudskih duša*, Ideje, Beograd;

UDK: 070.11(497.6)

**PROFESIONALNI STANDARDI TV NOVINARSTVA: NORMATIVNA
OČEKIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI**

**PROFESSIONAL STANDARDS OF TV JOURNALISM: NORMATIVE
EXPECTATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

dr AMER DŽIHANA, docent

Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

***Apstrakt:** Televizijsko novinarstvo ima značajnu društvenu ulogu, ali i ograničenu autonomiju. Nadležnosti za donošenje profesionalnog kodeksa i nadzor njegovog provođenja u rukama su države. U ovom radu opisuju se i kritički propituju normativi koje je država postavila pred televizijsko novinarstvo. Dokumenti koji postavljaju profesionalne standarde televizijskog novinarstva u manjoj ili većoj mjeri slijede međunarodne standarde iz ove oblasti i, unatoč određenim nedorečenostima i nepreciznostima, pružaju solidnu osnovu za razvijanje profesionalnog televizijskog novinarstva. Ipak, potpunije razumijevanje ovih normi dobilo bi se kroz istraživanja njihove primjene i interpretacije u praksi.*

***Ključne riječi:** TV novinarstvo, profesionalni standardi, regulacija, javni RTV servis, Bosna i Hercegovina*

***Abstract:** Television journalism plays a significant social role; on the other hand, it also has limited autonomy. The responsibility for adopting a professional code, as well as for monitoring its implementation, is in the hands of the state. This paper describes and critically questions the standards of television journalism. Documents that set professional standards of television journalism in greater or lesser respect follow the international standards in this field, and despite certain inconsistencies and inaccuracies provide a solid basis for the development of professional television journalism. However, a more complete understanding of these standards could be obtained through the research of their application and interpretation in practice.*

Key words: *TV Journalism, Professional Standards, Regulation, Public Service Broadcasting, Bosnia and Herzegovina*

1. Uvod

Televizija je tradicionalna bila pod strožijim državnim nadzorom od ostalih medija. Dok su štampa i online mediji u demokratskim društvima prepušteni sistemu samoregulacije, za radio je razvijena argumentacija po kojoj se mogu primjenjivati nešto blaži standardi regulacije sadržaja iako je načelno potpadao pod isti regulatorni okvir kao i televizija.¹

Za ovakav tretman televizije najčešće se navodio argument o oskudnosti radiofrekvencijskog spektra. Broj frekvencija koje se emitiraju kroz spektar nije neograničen i ako bi izostalo upravljanje došlo bi do preklapanja signala i u konačnici radiofrekvencijski spektar bi postao neupotrebljiv. Stoga je radiofrekvencijski spektar smatran oskudnim javnim dobrom, a državna intervencija u sektor televizije, koja emitira signal putem zemaljskih predajnika i dostupna je svima koji imaju TV prijemnik, na taj način opravdavana je čisto tehničkim argumentom.

Drugi argument, na koji se nije tako očito pozivalo ali je uvijek bio implicitno prisutan, ticao se utjecaja televizije u modernim društvima. Televizija predstavlja krucijalnu platformu za osiguranje različitih društvenih, kulturnih i političkih ciljeva². Ona je, jednostavno kazano, prevažna za društvo da bi bila prepuštena samoregulaciji. Pored ovoga, često je istican i argument da televizija pruža manje izbora građanima u pogledu sadržaja koje nudi negoli što je to slučaj sa štampom. Dok čitatelj može samostalno odlučiti koje novine da kupi, izbor TV kanala dugo je vremena bio ograničen na ponudu dva-tri državna kanala.³

¹ Salomon, E. (2008) *Guidelines for broadcasting regulation*. UK: Commonwealth Broadcasting Association, str. 36.

² Ward D. (2006) 'Can the market provide? Public service media, market failure and public goods' u Nissen C.S. *Making a Difference: Public Service Broadcasting in the European Media Landscape*, UK: John Libbey Publishing, str. 54.

³ Hans Bredow Institute for Media Research i dr. (2011) *INDIREG: Indicators for independence and efficient functioning of audio-visual media services regulatory bodies for the purpose of enforcing the rules in the AVMS Directive*, str.81.

U novije vrijeme, kristalizirala su se dva osnovna trenda u regulaciji sektora TV emitiranja u Evropi.⁴ Radi se o deregulaciji i konvergenciji. Paradigma deregulacije pojavila se u Evropi od početka 80-ih do sredine 90-ih godina prošlog stoljeća i podrazumijevala je transformaciju državnih televizija u javne emitere, privatizaciju državnih televizija i promoviranje principa minimalnog miješanja države u sferu emitiranja. Ona je bila djelimično i odgovor na internacionalizaciju medijskih tržišta nastalih širenjem kablovske i satelitske televizije, ali je suštinski izražavala liberalnu ideologiju po kojoj se uloga države ogleda u definiranju definira osnovnih pravila igre, a ostatak je prepusten tržištu.

Drugi trend u regulaciji ovog sektora je konvergencija i trenutno predstavlja najdominantniju karakteristiku medijske regulacije. Ogleda se u osnivanju konvergencijskih regulatornih tijela koja uvode horizontalnu regulaciju svih audiovizuelnih medijskih usluga.⁵ Princip regulacije zasnovan na tehnologiji prijenosa mijenja se regulacijom usluga i sadržaja bez obzira na tehnologiju koja se koristi za prijenos usluga.⁶ Ovaj novi trend ne negira prethodni trend deregulacije i liberalizacije, već se naslanja na njega.

Pitanje regulacije TV emitiranja uvijek je bilo kompleksno pitanje, pogotovo što se dotiče temeljnog ljudskog prava – slobode izražavanja. U Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i osnovnim sloboda ističe se da pravo na slobodu izražavanja “ne sprječava države da zahtijevaju dozvole za rad od radio, televizijskih i filmskih kompanija”.⁷ Izdavanje dozvola za rad pretpostavlja i postavljanje pravila koja se moraju poštovati. No, ako su pravila suviše striktna, a njihova primjena kruta, cijeli poduhvat lako prerasta u cenzuru. Nasuprot tome, nedostatak regulacije može voditi potpunoj anarhiji. Stoga je osnovna preporuka u demokratskim društvima da regulacija bude što minimalnija, takozvani “lagani dodir”, ali da istovremeno bude dovoljno snažna da podrži slobodu izražavanja u društvu.⁸ To znači da se u ovom delikatnom zadatku ne ugrozi sloboda izražavanja, kao jedan od stubova demokratskih

⁴ Cuilenburg J.V. i McQuail, D. (2003) 'Media Policy Paradigm Shifts: Towards a New Communications Policy Paradigm', *European Journal of Communication*, 18/2003:181-207.

⁵ Hans Bredow Institute for Media Research i dr. (bilješka 3), str.78.

⁶ Mandić, H. (2011) 'Regulacija oblasti emitovanja u BiH' u Halilović, M i Džihana, A. (ur.) *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews, str. 253

⁷ Član 10 st. 1 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama

⁸ Salomon (bilješka 1), str.8.

društava, ali isto tako da se kroz regulaciju potpomogne ostvarenje cijelog niza društveno poželjnih ciljeva, te da se zaštite i prava drugih.

U svakom slučaju, za televizijsko novinarstvo ovo znači da ima značajnu ulogu u društvu, ali i da općenito ima manje autonomije od novinarstva u štampi i online medijima. Nadležnost za donošenje profesionalnog kodeksa, kao i za monitoring njegove implementacije, nije isključivo u rukama medijskih profesionalaca kao što je to slučaj sa štampom i online medijima, već država putem svojih tijela i agencija propisuje osnovne standarde i principe, te ima nadležnost da sankcionira prekršitelje.

2. Normativni okvir

U Bosni i Hercegovini, politiku sektora emitiranja određuje Vijeće ministara BiH, a za implementaciju je zadužena Regulatorna agencija za komunikacije (RAK), koja je uspostavljena kao konvergencijski regulator što podrazumijeva reguliranje elektronskih medija, telekomunikacija i radiofrekvencijskog spektra.

Vijeće ministara BiH donijelo je dokument pod naslovom *Politika sektora emitiranja u BiH* u kojem su izloženi osnovni principi ovog sektora, kao i smjernice za njegov razvoj.⁹

Prioritene aktivnosti ove politike uključuju principe slobodnog tržišta, zaokupljenost tehnološkim inovacijama i na kraju pitanje javnih servisa, koje je ostalo kao podsjećanje da se medijski sektor može urediti i na drugačijim osnovama. U suštini, zakonodavni medijski okvir u BiH postavljen je tako da uključuje minimalnu državnu intervenciju, te da postoje očekivanja da će tržišne sile djelovati na način koji je optimalan za razvijanje medija, ali i autonomne i slobodne novinarske profesije.

Profesionalne norme koje novinari trebaju poštovati u svome radu sadržane su u *Kodeksu o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija*¹⁰ koji je donijela Regulatorna agencija za komunikacije BiH. RAK je istovremeno nadležan da sankcionira kršenje odredbi Kodeksa različitim mjerama

⁹ Politika sektora emitovanja u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 28. novembra 2006), Službeni glasnik BiH broj 18/07, stupio na snagu 13.marta 2007.

¹⁰ Kodeks Regulatorne agencije za komunikacije o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija (Sarajevo, 17. decembar 2015), Službeni glasnik BiH broj 3/16, stupio na snagu 19. januara 2016.

koje su na raspolaganju – od upozorenja, preko novčanih kazni, pa do drastičnijih mjera kao što su zabrana emitiranja ili oduzimanje dozvole.¹¹

Pojedinačne televizijske stanice mogu razraditi vlastite uređivačke politike kojima mogu preciznije opisati profesionalne standarde, ali te politike moraju biti usklađene s propisima sadržanim u kodeksu Agencije. Bogdanić definira uređivačku politiku kao “stručni i ideološki medijski okvir koga čine pravila, upute, smjernice, savjeti i primjeri. Svi urednici i novinari jedne medijske kuće djeluju unutar tog okvira”.¹² Ipak, uređivačke politike u BiH često se sastoje od skupa nepisanih pravila i smjernica, odnosno ne preciziraju standarde profesionalnog angažmana već ostaju na onome što je definirala Regulatorna agencija za komunikacije.

Izuzetak čine javni RTV servisi. Zakoni koji reguliraju njihovo poslovanje propisuju posebne obaveze za javne RTV emitere. Pored toga, bosanskohercegovački javni RTV emiteri objavili su još 2003. godine dokument pod nazivom *Uređivački principi Javnog RTV sistema u BiH*. Iako je ovaj dokument donesen prije zakona o javnim RTV servisima i Zakona o Javnom RTV sistemu, dostupne informacije govore da su ovi uređivački principi još uvijek aktuelni jer se nalaze na zvaničnim web-stranicama dva javna RTV emitera.

3. Principi i standardi za sve TV emitere

Regulatorna agencija za komunikacije (RAK) donijela je 2015. godine *Kodeks o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija*¹³, a stavila van snage dotašnji kodeks istog imena iz 2011. godine kao i *Kodeks o RTV emitiranju* koji je prvobitno donesen 1998. godine a zatim u nekoliko navrata nadopunjavan i mijenjan. Osnovni motiv za usvajanje novog kodeksa i nove terminologije jeste ispunjenje obaveza BiH u procesu stabilizacije i priključenja Evropskoj uniji. Ove obaveze odnose se na usklađivanje domaće regulative s evropskim pravnim i regulatornim dokumentima, a u konkretnom slučaju radi se o *Direktivi o audiovizuelnim medijskim uslugama* iz 2007. godine. Pored

¹¹ Javni RTV servisi podliježu svim postojećim sankcijama za neispunjavanje pravila i propisa Regulatorne agencije, osim suspenzije i gašenja. Čl. 16 *Zakona o Javnom radio-televizijskom sistemu BiH* (Sarajevo, oktobar 2005), Službeni glasnik BiH broj 78/05, stupio na snagu 8. novembra 2005.

¹² Bogdanić, A. (2011) ‘Jedna konceptualizacija uređivačke politike u masovnim medijima’ *Znakovi i poruke*, IV-1-2001:47-57, str. 47

¹³ Kodeks (bilješka 10).

ovog kodeksa usvojen je i skup pravila koja reguliraju oblast emitiranja sukladno novonastalim okolnostima.

Kodeks sadrži opće i posebne programske principe kojih su se dužni pridržavati TV emiteri. Prije svega, propisuju se osnovni standardi pristojnosti koji podrazumijevaju da programi trebaju poštovati dostojanstvo i prava ljudi, ali isto tako i etničke, kulturne i religijske različitosti BiH.¹⁴ Zabranjuje se diskriminacija po bilo kojem osnovu,¹⁵ a poseban dio posvećen je zabrani govora mržnje.¹⁶ Naročito pažljiv odnos propisuje se kada se izvještava o maloljetnicima i ranjivim licima kao što su lica koja se nisu sposobna sama starati o sebi ili bolesna lica.¹⁷

Kodeksom se propisuje poštivanje profesionalnih i općeprihvaćenih vrijednosnih i etičkih standarda.¹⁸ Ne precizira se koji su to standardi, no Kodeks sadrži nekoliko elemenata koji direktno postavljaju standarde koje su novinari dužni slijediti u svome radu.

Prva obaveza TV emitera jeste **tačnost**¹⁹ iznesenih informacija. TV stanice su odgovorne za sve sadržaje koji se emitiraju²⁰ i obaveza im je da isprave greške čim ih uoče. Korekcije netačnih informacija obično se ostvaruju putem mehanizma prava na odgovor²¹ ali i kroz razumsko prosuđivanje ili rutinske provjere.²²

Član 5 o *audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija* detaljnije definira pitanja pravičnosti i nepristrasnosti. Svi programi a naročito „informativno-politički i programi o tekućim događajima“ trebaju biti **pravični, nepristrasni i izbalansirani**. Ovo se postiže objavljivanjem svih suprotstavljenih stavova, bilo u istom programu ili u nizu drugih programa koji predstavljaju cjelinu u obradi određene tematike. Zabranjuje se tendenciozno promoviranje interesa jedne političke stranke ili bilo koje grupe ili pojedinca, kao i prevladavanje jednog mišljenja ili stanovišta kada se radi o kontroverznom političkim, privrednim i drugim temama od javnog interesa. Pored toga, kada

¹⁴ Kodeks (bilješka 10), Čl. 3 st. 1-2.

¹⁵ Kodeks (bilješka 10), Čl. 3 st. 3.

¹⁶ Kodeks (bilješka 10), Čl. 4.

¹⁷ Kodeks (bilješka 10), Čl. 3 st. 3 i čl. 22 st. 7.

¹⁸ Kodeks (bilješka 10), Čl. 3 st. 4.

¹⁹ Sva boldiranja u tekstu su autorova.

²⁰ Kodeks (bilješka 10), Čl. 3 st. 7.

²¹ Kodeks (bilješka 10), Čl. 6.

²² Kodeks (bilješka 10), Čl. 7 st. 1.

se u programima iznose negativne konotacije u vezi s nekim licem ili organizacijom, postoji obaveza da se omogući toj osobi ili organizaciji da komentira navode. Praktično, ovo znači da novinari trebaju imati višestruke i suprotstavljene izvore informacija kada izvještavaju o kontroverznim temama. Ipak, ne postoji obaveza da u svakoj novinarskoj priči ili emisiji budu zastupljena suprotstavljena mišljenja već je to moguće uraditi tako što će se drugoj strani dati prilika u drugoj emisiji.

O'Sullivan i dr. objašnjavaju da je ovakva perspektiva nepristrasnosti zamijenila perspektivu koja je zahtijevala da u svakom pojedinačnom program budu zastupljena mišljenja obje suprotstavljene strane, te da je ona rezultat pritiska TV emitera. Neki od njih željeli su uspostaviti *pozicioni žurnalizam* koji se ne pretvara da nema vlastitu perspektivu, dok drugi jednostavno nisu željeli zaustaviti dobru priču samo zato što se dvije strane još uvijek raspravljaju.²³

Novinarima (voditeljima, reporterima, autorima programa, moderatormima) dozvoljava se da iskažu i vlastita mišljenja, što nije slučaj sa spikerima i voditeljima emisija vijesti koji se trebaju suzdržati od komentara. Ipak, novinarima se zabranjuje zloupotreba u smislu korištenja prednosti čestog pojavljivanja koja bi rezultirala pristrasnošću.

Propisana je **obaveza radvajanja komentara od vijesti** te se određuje da lični stavovi i mišljenja novinara budu jasno naznačeni, kako bi ih publika mogla jasno prepoznati kao takve. Iz ovoga možemo zaključiti da pred novinare nije postavljena zadaća da budu stopostotno neutralni te da samo prezentiraju gledišta različitih aktera. Naprotiv, novinari mogu imati vrijednosni uklon prema određenim pojavama, ali ne smiju zaboraviti da njihova primarna uloga nije izražavanje mišljenja već informiranje.

U Kodeksu se na nekoliko mjesta referira na javni interes. On se defini-
ra kao: *Interes javnosti da raspolaže informacijama o pitanjima i događajima od općeg društvenog značaja, uključujući, ali ne ograničavajući se na zaštitu javnog zdravlja i sigurnosti, otkrivanje ili objelodanjivanje krivičnih djela, sprečavanje obmanjivanja javnosti, razotkrivanje nekompetentnosti ili korupcije u javnoj službi i sl.*²⁴

²³ O'Sullivan i dr. (ur.) (1994) *Key concepts in Communication and Cultural Studies*. London and New York: Routledge, str. 145.

²⁴ Kodeks (bilješka 10), Čl. 2.

Mediji svako narušavanje privatnosti moraju opravdati dokazivim javnim interesom²⁵, mogu objaviti snimke telefonskih razgovora s pojedincima bez prethodnog odobrenja za snimanje i objavljivanje ako je to u javnom interesu²⁶, ne moraju prije emitiranja kontaktirati lice ili organizacije o kojima iznose negativne konotacije ako javni interes zahtijeva drugačije.²⁷ Unatoč čestom referiranju na javni interes, ne propisuje se da novinari djeluju u ime javnosti. To je, pak, jedan od ključnih principa novinarstva kojim novinari osiguravaju kredibilitet u društvu. Prva privrženost žurnalizma prema Kovachu i Rosentielu je prema građanima, a ne prema poslodavcima: *Ljudi koji prikupljaju vijesti nisu kao zaposlenici drugih kompanija. Oni imaju društvenu obavezu koja povremeno nadilazi neposredne interese njihovih poslodavaca. (...) Vjernost građanstvu je značenje onoga što zovemo novinarska nezavisnost.*²⁸

Kodeks o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija predstavlja solidan dokument koji definira prava i obaveze emitera u različitim oblastima. U poređenju s bivšim *Kodeksom o RTV emitiranju*, evidentno je da su određene oblasti, poput prava na privatnost, učešća publike u programima i drugih, pojašnjene detaljnije i preciznije. Neke prijašnje manjkavosti su ispravljene. Naprimjer u Kodeksu iz 2011. godine zabranjivalo se isključivo spikerima da iznose mišljenja. Ta kategorija novinara gotovo da ne postoji u modernom TV novinarstvu u BiH, već su tu ulogu preuzeli voditelji. Kada spikeri učestvuju u TV programu to se bukvalno odnosi na čitanje unaprijed pripremljenog teksta i priroda tog posla ne dozvoljava umetanje bilo kakvih komentara. Umjesto reguliranja njihove uloge, pravo je pitanje da li voditelji informativnih emisija trebaju biti u istoj ravni kao i spikeri ili zajedno u grupi s reporterima, autorima programa i moderatorima u emisijama? U dokumentu koji je usvojen 2015. godine zabrana iznošenja osobnih stavova proširena je i na voditelje programa vijesti.

Istovremeno, u Kodeksu je izostavljena jedna važna odrednica, a koja je bila sadržana u prijašnjem *Kodeksu o RTV emitiranju* u kojem je stajalo da novinari imaju etičku obavezu da zaštite izvore informacija. Ovakva odrednica nalazi se u Kodeksu za štampu i online medije, a i zakoni o zaštiti od klevet-

²⁵ Kodeks (bilješka 10), Čl. 17 st. 1.

²⁶ Kodeks (bilješka 10), Čl. 17 st. 8.

²⁷ Kodeks (bilješka 10), Čl. 5 st. 8.

²⁸ Kovach, B. i Rosenstiel, T. (2007) *Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and the Public Should Expect*. New York: Three Rivers Press, str. 53.

te daju privilegiju bh. novinarima da u postupcima za klevetu ne otkriju identitet povjerljivog izvora informacija.²⁹ Imajući u vidu da krivični zakoni, kao i Zakon o zaštiti tajnih podataka,³⁰ stavljaju novinara u poziciju da otkrije izvore informacija u slučaju krivičnog gonjenja novinara,³¹ ostaje nejasno zašto se ovim Kodeksom nije dodatno potvrdilo ovo pravo novinara ustanovljeno međunarodnim standardima o zaštiti novinarskih izvora.³²

4. Specifične obaveze za javne TV emitere

Za razliku od *Kodeksa o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija*, akti javnih servisa sadrže jasne odredbe u kojima se podvlači da programi RTV servisa služe javnosti i da su emiteri za svoj rad jedino odgovorni javnosti.

Od emitera se očekuje da osiguraju otvorenu i slobodnu raspravu o pitanjima od javnog interesa, podstiču pluralizam ideja, doprinose međusobnom razumijevanju sudionika rasprava, njeguju različite oblike stvaralaštva te promoviraju ljudska prava i slobode, kao demokratske vrijednosti u društvu.³³

Brojne su aktivnosti koje javni RTV emiteri trebaju preduzeti kako bi ispunili zadaću djelovanja u interesu javnosti. To uključuje: osiguranje raznovrsnih i izbalansiranih televizijskih programa koji zadovoljavaju visoke etičke standarde i standarde kvaliteta medijskih žanrova u kojima se iskazuju; podsticanje razvoja domaćeg stvaralaštva i domaće produkcije u svijetu i na lokalnim nivoima; prenošenje sjednica parlamenata kada ta tijela na dnevnom redu imaju zakone i odredbe od izuzetne važnosti za cjelokupnu javnost; ispunjenje posebnih obaveza u praćenju predizbornih i izbornih aktivnosti itd.

Specifične odredbe propisuju obavezu uvažavanja jezičkih, nacionalnih, religijskih i regionalnih posebnosti BiH. Programi trebaju biti uređivani

²⁹ Džihana, A. (2015), 'Sloboda medija i sloboda izražavanja', *Sveske za javno pravo*, 20(6): 27-36.

³⁰ Zakon BiH o zaštiti tajnih podataka (Sarajevo, juli 2005. godine), Službeni glasnik BiH broj 54/05, stupio na snagu 2005. godine.

³¹ Sali-Terzić, S. (2011) 'Međunarodni standardi u vezi sa slobodom izražavanja, pristupom informacijama i zaštitom nacionalne sigurnosti', u: M. Halilović i A. Džihana (ur), *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews, str. 236.

³² *Preporuka Komiteta ministara državama članicama o pravu novinara da ne otkriju svoje izvore informacija* (2000) 7. Preuzeto 13. februara 2016. godine sa <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016805e2fd2>.

³³ Džihana, A. (2011) 'Zakoni o Javnom RTV sistemu i servisima' u Halilović, M i Džihana, A. (ur.) *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews.

na tri službena jezika i dva pisma.³⁴ Ravnopravna zastupljenost sadržaja koji odgovaraju tradicijskoj baštini sva tri naroda i adekvatnu zastupljenost ostalih, treba se osigurati u proizvodnji programa.³⁵ Emiteri trebaju afirmirati kulturne i druge potrebe nacionalnih manjina u BiH.³⁶

Programske zabrane u velikoj su mjeri identične onima propisanim u *Kodeks o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija* i imaju za cilj spriječiti podsticanje i širenje mržnje i diskriminacije, veličanje nasilja i kriminala, te objavu priloga lažnog, nemoralnog i pornografskog karaktera. Zabranjuje se i širenje sadržaja kojima se prenose prikrivene poruke kojih građani nisu svjesni. Zabrane kojima se štiti psihofizički razvoj djece i omladine posebno su razvijene.³⁷

Pri ostvarivanju programskih principa od urednika i novinara se traži da istinito, cjelovito, nepristrasno i pravovremeno informiraju javnost. Ključni je pojam **nepristrasnost** koji uvijek nanovo budi nedoumice. Kako primjećuje Wilson ovaj pojam "potpada pod onu vrstu razumijevanja koja kaže da je slova teško opisati ali jednostavno prepoznati".³⁸

Uređivački principi definiraju nepristrasnost kao ključnu vrijednost koja treba obuhvatiti sve programske segmente. Zapravo svi ostali principi (razdvajanje vijesti i komentara, pravičnost, tačnost, odnos prema izvorima informacija) u *Uređivačkim principima Javnog RTV sistema u BiH* navedeni su kao podelementi nepristrasnosti. *Nepristrasnost ne znači apsolutnu neutralnost o svakom medijskom sadržaju, niti je nužno svakom mišljenju plasiranom u programu suprotstaviti drukčije mišljenje. Informativno-politički program treba da ima slobodu da ispituje bilo koju temu sve dok za to postoje uređivački razlozi. Ali, kada se iznose suprotstavljena mišljenja, ne smiju se pogrešno ili iskrivljeno interpretirati. Naša obaveza i cilj jeste praviti programe koji su pravični, zasnovani na tačnosti i vjerodostojnosti činjenica.*³⁹

³⁴ *Zakon o Javnom radio-televizijskom sistemu BiH* (Sarajevo, oktobar 2005), Službeni glasnik BiH broj 78/05, stupio na snagu 8. novembra 2005. Čl. 26 st. 4.

³⁵ *Zakon o Javnom radio-televizijskom sistemu BiH* (bilješka 34) Čl. 26 st. 5.

³⁶ *Zakon o Javnom radio-televizijskom sistemu BiH* (bilješka 34) Čl. 26 st. 3.

³⁷ Džihana (bilješka 33), str.266.

³⁸ Wilson, J. (1996) *Understanding Journalism: A Guide to Issues*. UK: Routledge, str. 43.

³⁹ *Uređivački principi/načela Javnog radio-televizijskog sistema u Bosni i Hercegovini*. (2003). Preuzeto 13. februara 2016. godine s <http://www.bhrt.ba/wp-content/uploads/2014/01/Ure%C4%91iva%C4%8Dka-na%C4%8Dela-bosanski.pdf>, Čl. 2.

Novinari se, dakle, ne trebaju pretvarati da su potpuno neutralni, ali je ipak njihova primarna obaveza ponuditi gledaocima dovoljno činjenica i to na uravnotežen način, tako da oni mogu formirati sopstveno mišljenje, a ne da novinari prosuđuju umjesto njih.

Druga temeljna odrednica novinarskog rada u javnim RTV servisima jeste **razdvajanje činjenica i mišljenja**. Komentari moraju biti na jasan način odvojeni od vijesti,⁴⁰ a dozvoljeno je samo iskazivanje profesionalnih rasuđivanja, ali ne i mišljenja utemeljenih na političkim ili nekim drugim uvjerenjima. *U informativno-političkim emisijama mora da postoji jasna razlika između komentara i činjenica. Kad su sve relevantne činjenice tačno i nepristrasno utvrđene, autor može da izrazi profesionalnu procjenu događaja, ali ne i lično mišljenje.*⁴¹

Pravičnost, kao treći princip, odnosi se na uljudan i pristojan odnos prema onima o kojima se izvještava, bilo da se radi o poštovanju prema sagovornicima u emisijama, ili da se radi o uzimanju izjava od djece a što se smije uraditi jedino uz odobrenje roditelja ili staratelja.

Tačnost podataka je četvrta smjernica za novinare i urednike. Ona podrazumijeva detaljno istraživanje činjenica o događajima, te se daje preporuka da se informacije u što je moguće većoj mjeri trebaju prikupljati iz prve ruke. U slučajevima kada novinari ne mogu napraviti vlastiti izvještaj već preuzimaju vijest od druge strane, "vijest ne bi trebalo da bude emitovana ukoliko nije potvrđena iz najmanje dva izvora".⁴² U slučaju objavljivanja netačne činjenice, novinari trebaju priznati grešku i što prije je ispraviti. Pod tačnošću informacija ne podrazumijevaju se samo korektne činjenice već i način na koji su te činjenice predstavljene. U slučaju javnih emitera to znači da se izbjegava svaka vrsta pretjerivanja: *Jezik koji se koristi mora predstaviti činjenice na jednostavan i lako razumljiv način i ne smije sugerisati nedostatak objektivnosti, niti promovisati određeni stav.*⁴³

Konačno, peti princip novinarskog rada, jeste **odnos prema izvorima informacija**. U načelu, propisuje se da javni RTV emiteri koriste poznate izvore te da kad god je to moguće navode. U iznimnim slučajevima moguće se osloniti na anonimne izvore, ali je za to potrebno tražiti saglasnost posloводства.

⁴⁰ Zakon o Javnom radio-televizijskom sistemu BiH (bilješka 34), Čl. 27 st. 2.

⁴¹ Uređivački principi (bilješka 39), Čl. 2 st. 1.

⁴² Uređivački principi (bilješka 39), Čl. 2 st. 3.

⁴³ Uređivački principi (bilješka 39), Član 2 st.3.

Pored principa koje smo naveli, postoji još načela i smjernica u dokumentima javnih RTV servisa. Njima se propisuju neka opća načela poput sukoba interesa, istupa u javnosti i slično te bi kao takvi mogli biti dio načela bilo koje profesije dok su za ovaj rad bitna načela koja definiraju specifičnosti novinarskog rada.

Mogli bismo se složiti s Bogdanićem koji smatra da su *Principi uređivačke politike javnih RTV emitera u BiH* uglavnom na deklarativnom nivou. Ovaj dokument "ne sadrži ujednačena objašnjenja, kao ni jasne upute i smjernice o primjeni mjerila u različitim kontekstima".⁴⁴ Ponuđene definicije nedovoljno su precizne, a ponekad i zbunjujuće. Tako se, naprimjer, u definiciji tačnosti ne govori o potrebi potkrepljivanja tvrdnji informacijama iz kredibilnih, višestrukih i pluralnih izvora. Spominju se dva izvora ali se ne precizira da bi to trebala biti dva različita izvora. Istovremeno, u definiciju se bespotrebno uvlači stil izražavanja. Način novinarskog izražavanja jeste bitan, ali on prije ima veze s nepristrasnošću i pristojnošću negoli s time da li su određene činjenice tačne ili nisu.

S druge strane, princip pravičnosti je objašnjen terminima kojima bi se mogao objasniti princip uljudnosti i poštovanja prema sagovornicima, ali samo djelomično ima veze s pravičnošću. U literaturi pravičnost se najčešće veže za tačnost. Obično se pod ovim pojmom podrazumijeva zabrana iskrivljavanja činjenica ili upozerenje novinarima da izjave selektiraju na fer način; potreba razdvajanja činjenica od komentara; omogućavanje svim stranama u sukobu da komentiraju; i poziv da greške trebaju biti što hitnije ispravljene, a po potrebi i kroz mehanizam prava na odgovor.⁴⁵

5. Zaključak

Televizijski žurnalizam prema normativnim zahtjevima Regulatorne agencije za komunikacije BiH treba poštovati visoke profesionalne i etičke standarde. Neophodno je da koristi različite izvore informacija i osigura istinsku debatu o pitanjima od javnog interesa. Novinarski uklon u principu nije zabranjen ali je ograničen tako da novinari ne zloupotrebljavaju svoje pozicije kako bi nametnuli isključivo jednu perspektivu.

⁴⁴ Bogdanić (bilješka 12), str.48.

⁴⁵ Franklin, B. i dr. (ur.) (2005) *Key Concepts in Journalism*. Los Angeles- London-New Delhi-Singapore: Sage, str.76.

Normativna očekivanja od novinara zaposlenih u javnim RTV servisima postavljena su na viši nivo. Prvenstveno, ti novinari imaju veće obaveze u pogledu služenja interesima javnosti što se reflektira u različitim programskim obavezama, a koje nisu postavljene pred komercijalne TV emitere. Za razliku od ostalih novinara, kod uposlenika javnih RTV servisa jasno je naglašeno da oni djeluju u interesu javnosti. Isto tako, snažnije je naglašena njihova nezavisnost kako od javnih organa vlasti tako i od svih drugih interesnih skupina.

Ključni princip koji se promovira ovim dokumentima jeste nepristrasnost. Ovim se ne zahtijeva od televizijskih novinara da se u potpunosti suspregnu od iznošenja mišljenja već prije da kreiraju platforme na kojima se mogu čuti različita mišljenja i ideje bez predrasuda. Istovremeno, to ne znači da novinari trebaju biti pasivni i ne pokušavati problematizirati izložena mišljenja i ideje.

Dokumenti koji postavljaju profesionalne standard televizijskog novinarstva u manjoj ili većoj mjeri slijede međunarodne standarde iz ove oblasti i, unatoč određenim nedorečenostima i nepreciznostima, pružaju solidnu osnovu za razvijanje profesionalnog televizijskog novinarstva. Ipak, teško je donijeti pouzdan sud o normama dok se ne upoznamo s njihovom primjenom i interpretacijom u praksi. Na koji način regulatorna tijela, urednici i novinari te sudovi interpretiraju ove odrednice? U tom je kontekstu i doprinos ove studije skroman i namjera mu je skrenuti pažnju akademske zajednice na proučavanje javnih politika kojima možemo utjecati na prirodu novinarstva u društvu.

Literatura

Bogdanić, A. (2011), "Jedna konceptualizacija uređivačke politike u masovnim medijima", *Znakovi i poruke*, IV-1-2001, ss. 47-57.

Curran, J. (2002), *Media and Power*, London & New York: Routledge.

Džihana, A. (2011), "Zakoni o Javnom RTV sistemu i servisima", u: Halilović, M, Džihana, A. (ur.) *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Internews, ss. 261-270.

Džihana, A. (2015), "Sloboda medija i sloboda izražavanja", *Sveske za javno pravo*, 20(6), ss. 27-36.

Franklin, et.al. (2005), *Key Concepts in Journalism*, Los Angeles- London- New Delhi-Singapore: Sage.

Hans Bredow Institute for Media Research / Interdisciplinary Centre for Law & ICT (ICRI), Katholieke Universiteit Leuven / Centre for Media and Communication Studies (CMCS), Central European University; Cullen

International / Perspective Associates (ur.) (2011) *INDIREG: Indicators for independence and efficient functioning of audio-visual media services regulatory bodies for the purpose of enforcing the rules in the AVMS Directive*. Study conducted on behalf of the European Commission. Final Report. February 2011.

Kovach, B., Rosenstiel, T. (2007), *Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and the Public Should Expect*, New York: Three Rivers Press.

Mandić, H. (2011), "Regulacija oblasti emitovanja u BiH", u: Halilović, M, Džihana, A. (ur.) *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews, ss. 239-260.

O'Sullivan T., Hartley J., Saunders D., Montgomery M. and Fiske J. (ur.) (1994), *Key concepts in Communication and Cultural Studies*, London & New York: Routledge.

Sali-Terzić, S. (2011), „Međunarodni standardi u vezi sa slobodom izražavanja, pristupom informacijama i zaštitom nacionalne sigurnosti“, u: Halilović, M., Džihana, A. (ur), *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Internews, ss. 217-236.

Ward D. (2006), „Can the market provide? Public service media, market failure and public goods“ in: Nissen C.S. *Making a Difference: Public Service Broadcasting in the European Media Landscape*, UK: John Libbey, pp. 51-63.

Wilson, J. (1996), *Understanding Journalism: A Guide to Issues*, UK: Routledge.

Salomon, E. (2008), *Guidelines for broadcasting regulation*, UK: Commonwealth Broadcasting Association.

Cuilenburg J.V., McQuail, D. (2003), „Media Policy Paradigm Shifts: Towards a New Communications Policy Paradigm“, *European Journal of Communication*, 18/2003, pp. 181-207.

**PONOVNA UPOTREBA INFORMACIJA JAVNOG SEKTORA
(RESURS KAO DODATA VRIJEDNOST)**

**RE-USE OF PUBLIC SECTOR INFORMATION
(RESOURCES AS A VALUE-ADDED)**

mr ŽELJKO RUTOVIĆ, doktorand
Filozofski fakultet u Nikšiću, Univerzitet Crne Gore

Apstrakt: Rad se bavi ponovnom upotrebom informacija u posjedu državnih organa, koje kroz digitalizaciju dokumenata, obradu digitalnih datoteka i objavljivanje u mašinski čitljivom formatu doprinose ekonomskim benefitima putem dodatne vrijednosti takve vrste informacija. Informacije koje javni sektor prikuplja, izrađuje, reprodukuje i širi u funkciji svojih zadataka, pravni su i demokratski osnovi za druga pravna i fizička lica u funkciji nadgradnje informacija i ispunjenja ekonomske funkcije prava na pristup informacijama od javnog značaja. Cilj ovako strukturiranih javnih informacija u mašinski čitljivim i otvorenim formatima jeste jačanje segmenata inovacija i ekonomskog rasta.

Sušтина ponovne upotrebe informacija prepoznaje se kroz dva ključna elementa: transparentnost i fer konkurenciju. Ponovna upotrebe informacija shodno međunarodnim preporukama osim pisanih dokumenata, obuhvata i datoteke i filmske fragmente. Ovaj vid tretiranja informacija u posjedu organa vlasti širi njen sadržinski pravni, kulturološki i praktični značaj.

Ključne riječi: Ponovna upotreba informacija, javni organi vlasti, mašinski čitljivi format, komercijalni aspekt, informaciono društvo, digitalizacija

Abstract: The paper deals with the use of the information held by State bodies, which through the digitalization of documents, digital files and publish in machine readable format contribute economic be-

nefits in using the additional value of this kind of information. Information that the public sector collects, produces, reproduces and spreads in the function of their tasks, the legal and democratic basis for other legal and natural persons in service of upgrading information and the fulfillment of the economic features of the right to access information of public importance. Goal of this structured public information in machine readable and open formats is to boost innovation and growth segments.

The essence of the reuse of information identified through two key elements: transparent and fair competition. Reuse of information according to the international recommendations other than written documents including files and film fragments. This type of information held by authority disseminates her has legal, cultural and practical significance.

Key words: *Reuse Information, Public Authorities, Machine Readable Format, Commercial Aspects, Information Society, Digitalisation*

1. Uvod

Karakter, priroda i upotrebna vrijednost informacije, danas je predmet najšireg civilizacijskog dijaloga, kome se nerijetko prilazi iz isključivih i partikularnih interesa. U svom sadržaju kao ljudsko pravo, informacija je iz ugla slobode izražavanja prepoznata i zaštićena međunarodno-pravnim okvirom, nacionalnim ustavima i organskim zakonodavstvom. U fokusu slobodnog pristupa informacijama predmetno polje informacije se prepoznaje, štiti i koristi kao djelatno-kontrolni mehanizam uvida u rad organa vlasti, gdje se na bazi transparentnosti i uvida u dokumenta-informacije, građanin situira u aktivnog participanta demokratsko-političkih procesa. Rekli bi, nazori demokratije jačaju sa širim brojem onih koji debatuju, propituju, kritikuju, odnosno učestvuju u procesu donošenja odluka. Iskustvo, primjene zakona o slobodnom pristupu informacijama, u svom meritumu potvrdilo je i osnažilo ovaj normativni alat. Stasale su mnoge edukativne i javne lekcije na bazi primjene ovog prava i njegove korisnosti. Ne manje, ostale su i nove lekcije prava i obaveza, jačanja institucionalnih kapaciteta i podsticaja korisnika, konkretno građanina za upotrebu ovog prava; takođe ostaju za propitivanje i edukativne lekcije svakog od subjekata u sistemu realizacije ove norme kao ljudskog prava.

Razvojem informativno-komunikacionih tehnologija, digitalni sadržaji postaju značajan resurs sa kojima se može stvarati nova, dodata vrijednost koja će na bazi konvergentnih prednosti biti kumulativno efektivnija, efikasnija, racionalnim resursima primjenjiva i u profitu izvodiva. Obim, sadržaj i polivalentnost informacije u posjedu organa vlasti koje su mašinski čitljive i u metapodacima prepoznate, čine bogat korisnički segment koji kulturu digitalne platforme izvodi na jedan novi-viši kvalitativni nivo pretraživanja i upotrebe.

2. Upotreba informacije – značenjski kontekst

Zakon o slobodnom pristupu informacijama prepoznaje građanina kao centralnog korisnika prava na pristup informacijama, zato što je smisao donošenja ovakvih zakona u zemljama koje služe za paradigmu otvorenosti, bilo upravo jačanje **principa građanstva**, jer mnogi podaci koje će interesovati bilo pojedince ili asocijacije građanskog društva ne moraju biti šire socijalno relevantne informacije. Prema tome, mnoge od njih neće biti interesantne i za medije. U smislu Zakona o slobodnom pristupu informacijama nije riječ o pravu na pristup *medijskoj informaciji već postojećem dokumentu ili dijelu dokumenta u faktičkom posjedu organa vlasti* koji predstavlja sopstvenu informaciju organa vlasti, informaciju nekog drugog organa vlasti ili trećih lica. Stoga, u smislu predmetnog Zakona, *informacija je dokument* koji u momentu traženja postoji u bilo kojoj formi i bilo koje sadržine. Pristupom dokumentima u posjedu državnih organa omogućava se neposredna spoznaja činjenica i njihovo korišćenje u svrhe koje se ne moraju unaprijed obrazlagati. S druge strane, određenjem informacije kao postojećeg dokumenta, organi vlasti se oslobađaju obaveze da, po osnovu ovog zakona, na zahtjev bilo kojeg lica, sačinjavaju nove informacije.

Zakon o slobodnom pristupu informacijama je pravni instrument za ostvarivanje „*prava javnosti da zna*“ kroz uspostavljanje procedura za pristup informacijama (dokumentima) u posjedu organa vlasti i promovisanja legalnosti i legitimnosti vršenja vlasti putem jačanja transparentnosti rada, efikasnosti, djelotvornosti i odgovornosti državnih organa tj. nosilaca vlasti, u smislu zakona.

Fokus je na javnosti rada državnih organa, tj. na stvaranju obaveza za nosioce vlasti, državnu upravu i pojedince koji raspolažu javnim ovlašćenjima da uvijek, shodno zakonu, odgovore da li posjeduju informaciju traženu od strane građanina ili drugog zainteresovanog lica, odnosno subjekta.

Neki od ciljeva zakona su:

- **Borba protiv korupcije (antikorupcijski zakon)**

Zakon o slobodnom pristupu informacijama je po svojoj suštini antikorupcijski zakon, jer građanima omogućava pravo da bez diskriminacije po bilo kom osnovu, imaju uvid u *službena dokumenta i podatke koji su u posjedu organa vlasti*, stvarajući na taj način mehanizam demokratske kontrole vlasti i efikasno sredstvo u borbi protiv korupcije.

- **Transparentnost rada organa vlasti**

Kroz omogućavanje pristupa službenim dokumentima u posjedu organa vlasti, kao što je pomenuto, jača se princip transparentnosti i otvorenosti organa vlasti. Javnost rada državnih organa i drugih nosilaca vlasti i sloboda pristupa informacijama čine suštinska obilježja savremene pravne države.

Razmatrimo pojam informacije u novom značenjskom obliku, gdje je riječ je o slobodnom pristupu informacijama u dijelu koji se odnosi na ponovnu upotrebu informacija od javnog značaja. *Riječ je o informaciji kao novoj upotrebno-dodatoj vrijednosti*, informaciji kao resursu proisteklom iz aktivnosti javne administracije i svih njenih analiza, projekata, strategija, planova, dokumenata, svih akata i platformi na osnovu kojih se otvara mogućnost ponovne upotrebe informacija *kojom se generiše nova poslovna, obrazovno-naučna i druga aktivnost*. Veliki raspon proizvodnje ovih informacija je i veliki prostor novih šansi-poslovnog svijeta, inovativnog biznisa, posebno *u svijetlu novog digitalnog doba*. Konvertovanje, pretraživanje, formatiranje i novo oblikovanje digitalne informacije, stvorili su resurs u okviru kojeg inovativnost dobija novu dimenziju, novu brzinu i nove benefite. Svijet se mijenja i brzinom dostupnosti informacija - pa zato ovo pravo jeste okvir novog foruma koji proizvodi novu vrijednost, na osnovu već proizvedenog opusa javnih informacija organa vlasti. Inače uspostavljanje održivih mehanizama za bržu razmjenu informacija na unutrašnjem tržištu Evropske unije, u skladu je sa članom 26 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije, koja predstavlja *„prostor bez unutrašnjih granica na kojem je obezbijeđeno slobodno kretanje roba, ljudi, usluga i kapitala u skladu sa odredbama ugovora“*.

Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija i sve veća upotreba interneta od strane građana, digitalni sadržaji, odnosno infomacije u elektronskom obliku, dobijaju na značaju zbog mogućnosti lakšeg pronalaženja, brže razmjene i upotrebe. Uporedo sa navedenim, razvijale su se i elektronske aplikacije organa vlasti posredstvom kojih je omogućen online kontakt i saradnja

sa građanima, poput portala E-uprave i drugih informaciono-komunikacionih sistema za razmjenu informacija, podataka i dokumenata; Oblasti *privrede, zapošljavanja, obrazovanja, nauke, životne sredine, iskustva govore, predstavljaju glavne oblasti u kojima ponovna upotreba informacija integrisana u svijet poslovnih mogućnosti, kvalitativno proizvodi novi efekat*. Takođe, informacije u posjedu muzeja, arhiva i bibiloteka predstavljaju značajne javne kulturne resurse koji mogu biti vrijedna osnova za proizvode i usluge digitalnog sadržaja i u tom kontekstu mogu imati veliki potencijal za ponovnu upotrebu u područjima kao što su obrazovanje i turizam, kako se i prepoznaje u Direktivi o ponovnoj upotrebi informacija javnog sektora iz 2013. godine. Otuda je vrlo važno promovisati ovo pravo, tj. informaciju prevesti u *novi motivaciono-kapitalni oblik njene integracije u svijet konkurencije ideja, poslova i šansi*. Tehničko-čitljiva vidljivost i održivost najboljih mašinskih formata, izazov je za informacione usluge, pomoću kojih se kreiraju mehanizmi lakog i brzog pretraživanja-upućivanja na informacioni resurs tj. njeno novo značenje ponovne upotrebe. U ovom kontekstu i harmonizaciji sa pravnim nasleđem EU, treba naglasiti važnost zaštite intelektualnih i autorskih prava, odnosno primjenjivost normi koje neće narušavati bilo koji oblik zaštite nekog drugog prava. U sinergetskom efektu zakona, javnosti i svih zainteresovanih subjekata, valorizuje se snaga informacije u njenom benefit formatu nove vrijednosti koja treba podjednako podsticajno da djeluje i na javnu administraciju i na korisnike ovog fonda informacija.

3. Evropski izvori prava

Relevantni EU okvir sadržan je u **Direktivi 2003/98/EZ Evropskog parlamenta i Savjeta iz novembra 2003. godine o ponovnoj upotrebi informacija iz javnog sektora izmijenjene Direktivom 2013/37/EU Evropskog parlamenta i Savjeta iz 26. juna 2013.**

Direktiva o ponovnoj upotrebi iz 2003. godine i u ranijoj i izmijenjenoj verziji generiše obavezu da se njene odredbe prenesu u domaće legislative država članica EU. Ona je ušla i u nacionalna zakonodavstva država Evropskog ekonomskog prostora. Dužnost da prenesu Direktivu o ponovnoj upotrebi u domaći sistem potiče iz zahtjeva koje je Evropska komisija postavila pred države kandidate za članstvo u EU, u smislu neophodnog dijela pristupnog procesa.

Direktive Evropskog parlamenta i Savjeta 2003/98/EZ o ponovnoj upotrebi informacija javnog sektora i Direktive 2013/37/EU o izmjeni Direktive 2003/98/EZ o ponovnoj upotrebi informacija javnog sektora, uređuju pitanja:

- Procedure po zahtjevu za ponovnu upotrebu informacija javnog sektora
- Uslove za ponovnu upotrebu informacija javnog sektora
- Dostupne mašinsko-čitljive formate
- Načela prema kojima se utvrđuju troškovi u postupku za ponovnu upotrebu informacija
- Obavezu transparentnosti uslova i standardnih troškova postupka za ponovnu upotrebu informacija
- Formate dozvola za ponovnu upotrebu informacija
- Praktična rješenja
- Zabranu isključivih ugovora
- Zabranu diskriminacije

Postoje dva osnovna modela za prenošenje standarda o ponovnoj upotrebi u domaće legislative država EU. Jedan je, da se odredbe o ponovnoj upotrebi unesu u zakone o pristupu informacijama. Drugi je da način da se napravi posebna legislative za tu materiju. Države EU podijeljene su u dvije relativno jednake grupe, po tome jesu li primijenile jedan ili drugi model.¹ Većina bivših komunističkih država koje su postale članice EU unijele su režim ponovne upotrebe u zakone o pristupu informacijama. Ovo se može objasniti činjenicom da su već imale takve zakone² prije uvođenja režima o ponovnoj upotrebi. S druge strane, zapadnoevroske zemlje više naginju modelu usvajanja nove legislative o ponovnoj upotrebi. Vrijedi napomenuti da u vrijeme usvajanja Direktive o ponovnoj upotrebi iz 2003. godine, Njemačka i Ujedinjeno Kraljevstvo nijesu imale zakon o slobodnom pristupu informacijama.

Posljednjih godina sa razvojem tehnologije pokret oko koncepta otvorenih podataka dobija na uticaju. Vlade se trude da obezbijede više informaci-

¹ Države EU koje su izmijenile svoje zakone o slobodnom pristupu informacijama da bi uredile pitanje ponovne upotrebe su: Bugarska, Hrvatska, Republika Češka, Estonija, Finska, Francuska, Letonija, Litvanija, Holandija, Poljska, Portugalija, Slovačka, Slovenija. Države koje su donijele posebne zakone kojima se prenosi Direktiva o slobodnom pristupu su: Belgija, Kipar, Njemačka, Grčka, Madjarska, Irska, Italija, Luksemburg, Malta, Rumunija, Španija, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo. Austrija i Danska su napravile komobunaciju ovih dvaju.

² Bugarska (2000), Republika Češka (1999), Estonija (2000), Madjarska (1994), Letonija (1998), Litvanija (1996), Poljska (2001), Rumunija (2001), Slovačka (2001) i Slovenija (2003). Novi zakon o pristupu informacijama Hrvatska usvaja 2013. godine, čime van snage stavlja zakon iz 2003. godine.

ja onlajn dok se u isto vrijeme javlja trend sve većeg korišćenja internet od strane stanovnika evropskih (i ne samo evropskih) država. Septembra 2011. god. osam vlada je formiralo Partnerstvo otvorenih vlada potpisivanjem Deklaracije otvorenih vlada i najavilo je svoje državne akcijske planove s tim u vezi. Od 2011. godine, Partnerstvo otvorenih vlada u svoje članstvo dobilo je deklaracije još 61 vlada koje hoće da se pridruže Partnerstvu. U svim ovim državama vlade i civilna društva zajedno rade na izradi i implementaciji ambicioznih reformi za otvorene vlade.

4. Zahtjevi EU o ponovnoj upotrebi informacija iz javnog sektora

Koncept koji se nalazi u suštini regulative o ponovnoj upotrebi informacija iz javnog sektora je uskladjivanje pravila i praksi u državama članicama po osnovu eksploatacije informacija iz javnog sektora čime se doprinosi uspostavljanju internog tržišta i sistema koji predupređuje distorzije konkurentnosti na unutrašnjem tržištu. S druge strane, širenje informatičkog društva omogućava svakom građaninu Zajednice da na novi način dodje do informacija i stiče znanja.

Opšti okvir za uslove po kojima će se vršiti ponovna upotreba dokumenata iz javnog sektora potreban je da bi se obezbijedili fer, srazmjerni i nediskriminatorni uslovi za ponovnu upotrebu takvih informacija. Ponovna upotreba se definiše kao upotreba u druge svrhe, drugačije od onih koje su vezane za poslove organa iz javnog sektora.

Direktiva o ponovnoj upotrebi iz 2003. godine, definiše termine "*informacije iz javnog sektora*", "*organi vlasti*" i uređuje opšte uslove za ponovnu upotrebu informacija i zabranu ekskluzive ili diskriminacije kod ponovne upotrebe. Direktiva 2013/37/EU za izmjenu i dopunu Direktive o ponovnoj upotrebi uvodi jače obaveze za određivanje ograničenih naknada za ponovnu upotrebu koje će biti izračunate na transparentan način i proširuje krug obveznika na biblioteke, uključujući univerzitetske biblioteke, muzeje i arhive, elaborira moguća ograničenja ponovne upotrebe, forsira postavljanje raspoloživih informacija i metapodataka u odgovarajući format i u mjeri mogućeg, uklapanje sa formalnim standardima za otvorene podatke. Štaviše, revidirana Direktiva obavezuje na postavljanje praktičnih rješenja za lakšu pretragu raspoloživih dokumenata, poput popisa izvora (*asset lists*) zajedno sa relevantnim metapodacima, te da isti budu, gdje je to moguće i prikladno, dostupne online i u mašinski čitljivom formatu.

Svaka odluka o ponovnoj upotrebi mora sadržati napomenu o tome kako je moguće izjaviti žalbu o mogućnosti obraćanja nezavisnom tijelu za reviziju iste, npr. nacionalnom zavodu za zaštitu konkurencije, nacionalnom zavodu za pristup službenim dokumentima ili nekom domaćem sudu.

4. 1 Koncepti "pristup" i "ponovna upotreba" dokumenta

Iz definicije "dokumenta" u izmijenjenoj Direktivi jasno je da se informacija iz javnog sektora ne razlikuje od "službenog dokumenta" kako je definirano, na primjer, Regulativom (EC) br. 1049/2001 o pristupu službenim dokumentima Evropskog parlamenta, Savjeta i Komisije. Zato "informacije" ili "dokumenta" koja su predmetom pristupa informacijama i ponovne upotrebe informacija, znače isto. Stoga u tom pogledu treba pojasniti kakav je odnos između koncepta "pristup" i koncepta "ponovna upotreba".

Izmijenjena Direktiva o ponovnom pristupu propisuje da se ova direktiva "zasniva na postojećim režimima pristupa u državama članicama i iste ne dovodi u pitanje". To znači da ponovna upotreba predstavlja nadgradnju koja se bazira na konceptu pristupa. Dok je pristup informacijama pravo, dotle je ponovna upotreba nadogradnja tog koncepta kojom se omogućava potpuno ostvarivanje tog prava.

4. 2 Objavljivanje informacija u mašinski čitljivom formatu

Dužnost je javnih organa da objavljuju informacije dostupne za ponovnu upotrebu zajedno sa metapodacima u mašinski čitljivom formatu u skladu sa otvorenim standardima na način koji omogućava njihovu pretragu. U tom duhu izmijenjena Direktiva definiše obavezu da se objavljuju: . . . *spiskovi izvora najvažnijih dokumenata sa odgovarajućim metapodacima, po mogućnosti dostupnim onlajn i u mašinski čitljivom formatu, kao i portali povezani sa spiskovima izvora.*

Cilj odredbe je da se stvori obaveza država da naprave praktične aranžmane da olakšaju pretragu dokumenata koji su na raspolaganju za ponovnu upotrebu. S druge strane, izmijenjena Direktiva propisuje dužnost država da obavežu javne organe da: *...svoje dokumente stavljaju na raspolaganje u bilo kom postojećem formatu ili jeziku i, ukoliko je to moguće i primjereno, u otvorenom i mašinski čitljivom formatu, zajedno sa njihovim metapodacima.*

Praktično gledano, veoma teško je implementirati obavezu da se objavljuje svaki dokument za ponovnu upotrebu u onlajn i mašinski čitljivom formatu. Zato još uvijek postoji poseban postupak za omogućavanje ponovne

upotrebe (kao i pristupa). U protivnom bi države mogle jednostavno da onlajn stave čitave setove dokumenata (zapravo čitave baze podataka) sa punim sadržajima upravnih odluka i drugih dokumenata. Ponekad nije moguće obezbijediti pravo na pristup ovim dokumentima. Zato EU svojim zakonima i praksom stimuliše postepeno otvaranje setova podataka onlajn, ali ne obavezuje države članice da to odmah urade.

Dok se god "*ponovna upotreba*" smatra dijelom prava na pristup informacijama, ona se tretira po principima koji važe za pravo na pristup informacijama. Zaista, Direktiva o ponovnoj upotrebi predviđa ponovnu upotrebu u komercijalne i nekomercijalne svrhe. To znači da države mogu da predvide različite naknade za različite vrste upotrebe informacija. Time bi se mogla napraviti razlika između, na primjer, privrednih društava s jedne strane, i nevladinih organizacija ili pojedinaca kao podnosilaca zahtjeva za ponovnu upotrebu s druge. Ipak, zakonska regulativa bi trebalo da bude u skladu sa obavezom javnih organa da se drže minimalne formalnosti kada su u pitanju zahtjevi ove vrste i da se uzdrže od traženja da podnosioci zahtjeva navedu razloge za podnošenje zahtjeva.

4. 3 Ograničenje za ponovnu upotrebu i principi naplate naknade

Ograničenja ponovne upotrebe treba podvrgnuti principima koji važe za pravo na pristup informacijama, osim za usko i jasno definisane slučajeve.

Prema izmijenjenoj Direktivi, naknada je svedena na nužne troškove njenog umnožavanja, obezbjedjivanja i distribucije. Direktiva o ponovnoj upotrebi daje minimalne standarde za naplatu troškova. Stoga su države slobodne u obezbjedjivanju čak boljih standarda. Na primjer, izmijenjeni Zakon o slobodnom pristupu informacijama Bugarske propisao je mogućnost naplate samo materijalnih troškova za umnožavanje i pružanje informacije. Distribuiranje nije stavljeno na teret podnosiocu zahtjeva za ponovnu upotrebu informacija u posjedu javnog sektora.

Uslovi za ponovnu upotrebu informacija moraju biti nediskriminatorni za iste kategorije informacija. Naknada za ponovnu upotrebu u načelu bi trebala biti ograničena na stvarne troškove pojedinačnog zahtjeva (izrada, troškovi digitalizacije – ukoliko je potrebna). I ovdje izuzetak moraju biti informacije koje su u posjedu muzeja, biblioteka i arhiva, kao i situacije u kojima je organ vlasti dužan da od prihoda od ponovne upotrebe informacija pokrije značajan dio troškova koji se odnose na obavljanje javne funkcije ili situacije u kojima se takav zahtjev odnosi na određeni dio sadržaja ('dokument'). U tak-

vim slučajevima naknada troškova za ponovnu upotrebu mora biti formirana na osnovu stvarnih troškova. Organ vlasti je potrebno da izračuna troškove podnosiocu zahtjeva za ponovnu upotrebu informacija na način što ukupni prihod od ponovne upotrebe ne smije prelaziti troškove nastale za proizvodnju i širenje informacije, zajedno s razumnim povraćajem investicije. Organima vlasti je dozvoljeno da primjenjuju nižu stopu obračuna troškova ili da se troškovi uopšte ne obračunavaju. Organi vlasti moraju navesti metod za izračunavanje naknade troškova u postupku za ponovnu upotrebu informacija. Naknada troškova i drugi uslovi za ponovnu upotrebu moraju biti unaprijed određeni i objavljeni. Ako zahtjev za ponovnu upotrebu bude odbijen, razlozi za odbijanje moraju biti jasno obrazloženi.

Zabrana unakrsnih subvencija: Ako organi vlasti ponovo koriste svoja dokumenta kako bi ponudili svoje informacije na tržište i bili u konkurentnim odnosima sa drugim korisnicima ponovne upotrebe informacija, onda se naknada troškova u postupku za ponovnu upotrebu informacija mora odnositi i na njih.

Zabrana ekskluzivnih aranžmana: organ vlasti ne može ući u ekskluzivne dogovore s određenim korisnicima ponovne upotrebe informacija. Dva izuzetka su: isključiva prava mogu se odobriti u izuzetnim slučajevima ako su potrebni za pružanje usluga u javnom interesu; ili u kontekstu digitalizacije kulturnih resursa. U oba slučaja, mora se osigurati da se isključiva prava redovno preispituju od strane nezavisnog regulatora – Agencije za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama;

Licence u okviru ove predmetne materije ne treba koristiti da bi se nepotrebno ograničavale mogućnosti za ponovnu upotrebu ili se koristiti za ograničavanje konkurencije. Države članice moraju koristiti standardne licence u digitalnom formatu.

5. Zaključak

Značaj informacije u posjedu organa javne vlasti kontinuirano evoluirao i sledstveno tome dobija nove vrijednosti i oblike značenja. Proizvodnja i distribucija informacija od strane organa javne administracije u XXI vijeku je nadrasla kako linearni koncept informisanja, tako i njenu sadržinsku strukturu. Organi javne vlasti u definisanju javnih politika proizvode multifunkcionalne informacije koje u novom situacionom obliku mogu donijeti novu upotrebnu ili dodatu vrijednosti. Znači, informativni resurs javnog karaktera nije jednosmjernan, niti je on odsjaj arhetipa elementarnog informisanja javnosti, slojevita

analiza ovog javnog resursa, ima svoje specifikume, koje u kulturi pristupa od strane zainteresovanih subjekata rezultiraju novim modelima distribucije, odnosno koristi. Posledično, u širem kolokviju pojma informacije, ovdje se dodatno generiše pitanje je li informacija samo koncept ljudskog prava ili ona nosi i svoje ekonomsko značenje. Isplativost ekonomske strane informacije javnog sektora kapitalizovana je posredstvom evropskog pravnog okvira kao vodiča i smjera pravca novog značenjskog polja ove vrste nformacija. U tom novom značenju, a na već obrađenoj strukturi javne informacije može se kapitalizovati nova vrijednost, npr. u nauci, obrazovanju, u segmentu malih i srednjih preduzeća, turizmu, životnoj sredini.

Komparativno – civilizacijska prednost karaktera informacije javnog sektora izražena je prednostima digitalnog društva. Digitalne platforme proizvodnje, arhiviranja i pristupa – pretraživanja u mašinski čitljivom formatima nose prednosti konvertovanja informacije za njenu novu dodatu vrijednost. Iz komercijalnog ili nekomercijalnog karaktera korisnici selektuju, umnožavaju, distribuiraju informacije, shodno svojim interesnim optikama i motivima korišćenja.

Finalno, dok je slobodan pristup informacijama u posjedu organa vlasti prepoznat kao koncept ljudskih prava, dotle je ponovna upotreba informacija nadogradnja ovog koncepta kojim se omogućava ostvarivanje benefita tog prava.

MEDIJI I TVORBA SEĆANJA

MEDIA AND MEMORY CONSTRUCTION

dr NINA MIHALJINAC, asistent

Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu

Apstrakt: *Putem analize uloge medija fotografije, filma, video svedočenja i interneta u procesu građenja narativa prošlosti, u radu se argumentuje teza da vizuelni mediji najmoćnije oblikuju kolektivno sećanje. Posebna pažnja je posvećena pitanju medijski posredovanog sećanja na traumatske događaje poput ratova (od Holokausta do 11. septembra i drugih savremenih ratova) i procesima recepcije i identifikacije s medijskim tekstovima koji predstavljaju te događaje. U zaključku se elaborira značaj kritičke i obuhvatne analize i valorizacije intramedijskih i intermedijskih strategija iz aspekta politike sećanja (kulture sećanja i medijske pismenosti).*

Ključne reči: *Vizuelni mediji, kultura sećanja, svedočenje, intramedijske i intermedijske strategije*

Abstract: *Through analysis of the roles of media of photography, film, video testimony and the Internet in the process of constructing narratives of the past, the paper argues that visual media shape the collective memory in the most powerfull way. Special attention is given to the issue of media-mediated memory of traumatic events such as wars (from the Holocaust to the Septembre 11 and other modern wars) and processes of reception and identification with media texts which represent such events. In conclusion, the importance of critical and comprehensive analysis and evaluation of intramedia and intermedia strategies are elaborated from the aspect of politics of memory (culture of rememnrence and media literacy).*

Key words: *Visual Media, Culture of Remembrance, Witnessing, Intramedia and Intermedia Strategies*

1. Uvod

Razvoj medijske pismenosti uticao je na sve rasprostranjenije razumevanje uticaja medija na oblikovanje naše realnosti, identiteta i sećanja. Poznato je da istorijske događaje pamtimo kroz posredovane medijske i umetničke reprezentacije, oficijelne historiografske tekstove, javne komemorativne prakse i druge oblike arhiviranja i sećanja (npr.muzeji, spomenici), kao i kroz privatnu, usmenu, nezvaničnu istoriju. Na primer, terorizam zamišljamo posredstvom televizijskih i novinskih slika rušenja kula bliznakinja, fotografija i video klipova očevidaca ili pripadnika terorističkih grupa, *airport security* frejmovae eksplozija, stripova i crteža (*Je suis Charlie*), filmova iserija (*11'09"01, Fahrenheit 9/11*) ili muzičkih spotova (*Madonna, American life*). Poznato je i da sve pojedinačne reprezentacije prošlosti proizvode određene društveno uslovljene narative sećanja – patriotske, autoviktimizujuće, pobedničke, kritičke i druge.

Budući da se većina teoretičara medija, istoričara, kulturologa, politikologa i drugih naučnika uglavnom zanima za istraživanje društveno-političkih odnosno ideoloških implikacija tekstova o prošlosti, te analizom i dekonstrukcijom njihovih medijskih diskursa, u ovom radu je posvećena veća pažnja specifičnim karakteristikama i ulogama vizuelnih medija u procesu oblikovanja kolektivnog sećanja. Osnovna teza rada glasi da su upis, (re)produkcija i recepcija sećanja i svedočenja o istorijskim, traumatskim događajima definisani medijem. Sećanja se, dakle, pojavljuju kao pisana, vizuelna, auditivna i multimedijalna svedočanstva, kao anegdote, romani i priče, historiografski spisi, fotografije, dokumentarni i igrani filmovi, religiozni tekstovi, performansi i predstave, digitalni hipertekstovi i tako dalje – isvaki od ovih medija ima svoj poseban način „pamćenja“ i ostavlja trag na sećanju koje stvara. U radu se ispituju posebni mehanizmi i načini na koje specifične karakteristike medija utiču na stvaranje narativa sećanja, i daju odgovori na dva pitanja: da li i zbog čega vizuelni mediji predstavljaju moćnije sredstvo tvorbe kolektivnog sećanja od verbalnih, i kakve su njihove specifične uloge u procesu reprezentacije prošlosti.

2. Moć slika, intra i intermedijske strategije

O pitanju moći medija da formiraju kulturno sećanje pisala je teoretičarka Astrid Erl (Astrid Erll) u eseju *Književnost, film i medijalnost kulturnog sećanja (Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory)*. U eseju Erlova najpre izvodi tezu da je kulturno pamćenje zasnovano na komunikaciji putem medija, onog osnovnog, usmenog govora, i zapaža da da je najtipičniji primer

situacija kada babe i dede pričaju deci o „starim vremenima“. Kulturno pamćenje stvara se u okviru različitih medija koji operišu sa različitim simboličkim sistemima: religiozni tekstovi, istorijsko slikarstvo, historiografija, televizijski dokumentarci, spomenici i komemorativni rituali. Astrid Erl se posebno zanima za medije fikcije kao što su romani i igrani filmovi, jer oni imaju moć da oblikuju kolektivno zamišljanje prošlosti, pitajući se šta neke medije (a ne neke druge) svrstava u moćne medije kulturnog sećanja? „Ukratko“, piše Erlova, „interesuje me fenomen *unutar, između i oko* medija koji imaju moć da stvaraju i oblikuju kulturno sećanje.“¹ U ovom eseju autorka je definisala intramedijske strategije, intermedijske strategije sećanja, kao i one društvene fenomene koji okružuju medije sećanja i od njih stvaraju moćne pogone produkcije narativa prošlosti.

Intramedijske strategije prikazane su na primerima književnih vrsta: tu su strategije koje predstavljaju prošlost kao skorašnje proživljeno iskustvo (prisutni narativi u prvom licu, takozvano „pisanje života“); *romani toka svesti*; strategije mitologizacije istorijskih događaja sredstvima intertekstualnih referenci; tzv. antagonističke strategije koje pomažu da se jedna verzija prošlosti promoviše, a da se druga potisne, da se produkuju negativni stereotipi; minaracija koja stvara i jača kolektivni identitet; refleksivne književne vrste određene su narativnim strategijama koje skreću pažnju na procese i probleme pamćenja.

Radi objašnjenja *intermedijskih strategija* produkcije sećanja, Astrid Erl je uključila pojmove *remedijacija* i *premedijacija*. Prvi se odnosi na činjenicu da su događaji koji se pamte obično mnogo puta predstavljeni – tokom decenija i vekova, i to u različitim medijima: u novinskim člancima, fotografiji, dnevnicima, historiografiji, romanima, filmovima. Upamćeni događaji su transmedijalni fenomen, što znači da njihova recepcija nije vezana za određeni specifični medijum. Pojam *premedijacija* ukazuje na činjenicu da postojeći mediji koji cirkulišu u našem društvu stvaraju okvir za buduće iskustvo njihove recepcije. Kako autorka zapaža, jasno je da je američko razumevanje i reprezentacija 11. septembra „premoderirano“ filmovima katastrofe, krstaškim narativima i biblijskim pričama.

¹Astrid Erll, „*Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory*“, in: Astrid Erll, Ansgar Nünningeds. *Media and cultural memory* (New York, Berlin: Walter De Gruyter, 2008): 389.

„Premedijacija tako referiše na kulturne prakse gledanja, imenovanja i naracije. Ona je efekat i polazno mesto posredovanih sećanja. Remedijacija nastoji da učvorsti kulturno sećanje stvarajući i stabilizujući određeni narativ i ikone prošlosti. Efekti tog uvršćavanja mogu se razmatrati u pojavi 11. septembra u američkim, ali zapravo i u transnacionalnim mestima sećanja. Remedijacija nije rezervisana samo za ikone i narative, nego može i da izabere stvarne medijske proizvode i medijske tehnologije za svoj predmet. To je posebno vidljivo u filmu kulture sećanja. Stvarni, istorijski dokumentarni materijal je inkorporiran u novim filmovima, a ta integracija fotografija i filmskih snimaka služi da se stvori efekat realnog Ipak, granice između dokumentarnog materijala i fikcionalnog izvođenja često su izmešane u procesu remedijacije.“²

Preliminarni odgovor Astrid Erl na pitanje šta neke romane i filmove pretvara u moćne fikcije koje stvaraju sećanje, glasio bi da su za to odgovorne određene *intra* i *inter* medijske strategije. Specifični oblik recepcije koji od fikcija stvara *fikcije-koje-stvaraju-sećanje*, nije individualni već kolektivni fenomen. S druge strane, autorka iznosi da je potrebna određena vrsta konteksta u kojem se romani i filmovi pripremaju i primaju kao mediji koji oblikuju sećanje. Proučavanjem kulturnih praksi koje okružuju istorijske filmove može se doći do zaključka da nisu intramedijske i intermedijske strategije na prvom mestu zaslužne za pretvaranje filmova o istoriji u filmove-koji-stvaraju-sećanje, već upravo sve ono što se konstruiše oko njih: mišljenja istoričara, *making-of* filmovi, priče o istraživanju, marketing. Pritom, vizuelni mediji igraju ključnu ulogu u stvaranju sećanja koje se pamti.

Posmatrano iz aspekta društvenih nauka, dolazi se do zaključka da slika kao medij ili „nosilac značenja“ dominira u komunikaciji i (kolektivnom) pamćenju. U vremenu vizuelne i ekranske kulture, slike se dominantno i transdisciplinarno upotrebljavaju radi ostvarivanja različitih ciljeva i zadataka u *sferipamćenja* – od učenja putem slika u obrazovnim institucijama, preko advertajzinga i brendiranja, pa do kulturne politike i politike sećanja. Zahvaljujući premedijaciji i remedijaciji, pojedine slike traume zadobile su ikoničku vrednost. Na primer, slika vojnog aviona koji leti, korišćena za reprezentaciju mnogih ratova i bombardovanja, prekodirana je u sliku nevidljive i nepredvidljive, nepravedne i strašne smrti. Stoga ikonički znaci i vizuelni simboli – označitelji trauma, predstavljaju noseće elemente kulture sećanja. Na primer,

²Ibid, 390.

ikonički prikaz NATO bombardovanja SRJ je tzv. target, a u slučaju Jedanaestog septembra, to su zgrade „bliznakinje.“

„Uprkos proliferaciji diskursa koji neprestano sumnjaju u verodostojnost slika, umetnici, reditelji, novinarski fotografi i amateri nastavljaju da proizvode veliku količinu slika kao sredstava za prenos svedočenja o istorijskim traumama. Pritom, to nisu samo slike, nego i uzbudljive kustoske i popularizatorske inicijative poput izložbi, javnih instalacija, filmskih festivala, interneta, medijskog aktivizma i vizuelnih arhiva prošlih traumatskih događaja, koji sad prednjače u naporu da se pamti, preispituje i rekreira individualno i kolektivno iskustvo na te događaje.³

U kontekstu značaja i potrebe prenosa narativa svedočenja, treba postaviti pitanje da li su i zbog čega vizuelne reprezentacije traumatskih iskustava adekvatnije od nekih drugih? Da li su efekti vizuelnog svedočanstva jači od dejstva svedočanstava iskazanih drugim medijima, da li oni uspešnije mobilišu sekundarne svedoke? Može li se govoriti o tome da je, i sa etičke strane, vizuelno svedočanstvo o traumi prikladnije nego neko drugo? Radi razumevanja ove dileme, treba pronaći odgovor na pitanje šta je pokretačka snaga samog sekundarnog svedočenja.

Izgradnja, prisvajanje i razvoj kolektivnog identiteta i potreba da se čuvaju priče o zajedničkoj istoriji, zasnovani su na identifikaciji sa patnjom ili trijumfom kolektiva. Identifikacija je tu ključna reč jer ona znači prepoznavanje, ogledanje, refleksiju drugih u nama i naših odraza u drugima. Takva vrsta identifikacije, koja podrazumeva ogledanje i izgradnju kolektivne slike o sebi, zasniva se na veoma važnom psihološkom procesu – empatiji. Takozvani „neuroni-ogledala“, „pale“ se u mozgu kada kada mi nešto radimo, i kada vidimo da se ta ista radnja odvija u nekom drugom. Ovaj fenomen naziva se emocionalna ili afektivna empatija. Empatija je proces u kom osoba ili grupa ljudi utiče na ponašanje druge osobe ili grupe kroz svesnu ili nesvesnu indukciju emotivnog stanja i ponašanja. Ljudi najjednostavnije opažaju tuđe emocije *gledanjem* – ako vidimo da neko plače, da se smeje ili da pravi grimasu od bola, da mimikom izražava sumnju, strah ili neku drugu emociju, razvićemo veću emotivnu povezanost. Indukcija je, dakle, jača ukoliko podrazumeva vizuelni aspekt kontakta, o čemu su, između ostalih, pisali i teoretičari video svedočenja. Što je veće dejstvo empatije, to je veći teret odgovornosti, a samim tim i

³Frances Guerid, Roger Hallas, eds. *The Image and the Witness: Trauma, Memory, and Visual Culture: Introduction* (London: Wallflower Press, 2007), 5.

garant prenosa narativa tj. sekundarnog svedočenja. Još jedan argument u prilog tezi da bolje pamtim vizuelna svedočenja pruža psihologija. Traume, između ostalog, izbijaju u snovima, a vizuelni aspekt snova ključan je za njihovo pamćenje. Dakle reprezentacija traumatskog iskustva ima „kvalitet“ sna kao reprezentacije nesvesnog. Različiti simboli u snovima, kao i njihova struktura, odgovaraju nelinearnom, eluzivnom, nepreciznom narativu sećanja na traumu.

Tezu o primatu vizuelnih medija nad pamćenjem podupiru rezultati brojnih istraživanja kognitivnog ponašanja ljudi, koji pokazuju da neuporedivo jednostavnije, brže i bolje pamtim slike nego reči.⁴Osim toga, realizovani su i umetnički projekti koji su se bavili ovom temom, kao što je projekat *Bad News* hrvatske umetnice Andreje Kulunić, nasato u saradnji sa Tinom Peraićem. U okviru projekta je postavljeno pitanje: „šta se dešava kada primimo loše vesti kroz različite medije?“ i obavljeno je istraživanje koje je pokazalo da nivo kortizola kod gledalaca može da otkrije traumatsku reakciju, čak i kod onih koji nisu direktno audio-vizuelno izloženi traumi, nego su samo gledali medijski posredovane efekte traume.⁵ Dakle, ukoliko je sećanje iskazano u vizuelnim medijima, biće bolje i lakše upamćeno i generisaće veći emotivni potencijal recipijenata koji garantuje prenos priče.

Teoretičari poput Erlove, koji tvrde da je „danas gotovo nemoguće razmatrati kolektivno iskustvo traume bez analize uloge vizuelnih medija u predstavljanju i prenošenju traumatičnog iskustva“⁶objašnjenja pronalaze u dominaciji mas-medija u svakodnevnom životu i njihovoj odlučujućoj ulozi u oblikovanju kolektivnog pamćenja. „Mediji imaju unutrašnju vezu sa prošlošću, transportuju istorijske konstrukcije i verzije prošlosti“⁷ i imaju primarnu ulogu u transformaciji kulturnog sećanja kako na individualnom, tako i na kolektivnom nivou. Još jedan argument ide u prilog iznetim tezama daju psi-

⁴*Vision Is Our Dominant Sense*, Neuro - Optometric Rehabilitation Association, http://www.brainline.org/content/2008/11/vision-our-dominant-sense_pageall.html (pristupljeno aprila 2015); John Medina, *Brain rules*, Vision trumps all other senses, <http://www.brainrules.net/vision> (pristupljeno aprila 2015); Marcus Krieg, *WhyVideo Is The Most Persuasive Form of Content*, <http://www.wirebuzz.com/why-video-is-persuasive/> (pristupljeno aprila 2015).

⁵ Andrea Kulunčić, „Bad news“, in: Ana Peraica, ed. *Victim's symptom: PTSD and Culture* (Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2008), 90. Videti više:<http://badnews.labforculture.org> (pristupljeno marta 2016).

⁶ Astrid Erll, *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory*, op. cit, 395.

⁷ Ibid, 396.

holozi: za razumevanje nečijeg iskustva potrebna je primena integrativnog pristupa lečenju, koji podrazumeva i slušanje nečijeg iskaza i razumevanje njegovih telesnih reakcija, te rad na telu.“⁸ U tom smislu, moglo bi se zaključiti da isključivo verbalni mediji (književnost, radio) ne mogu sasvim adekvatno reprodukovati niti indukovati traumu. Mnogo veći potencijal prenosa, ali i lečenja traume imaju mediji koji uključuju predstavljanje tela – vizuelne i izvođačke umetnosti.

3. Uloga medija: od mumifikacije do participacije

3.1 Fotografija

U knjizi *Spectral evidence: The Photography of Trauma* iz 2002. godine, Ulrich Baer (Ulrich Baer) piše o fotografiji u svojstvu medija reprezentacije istorijske trauma i njenoj moći da pokaže nemogućnost uklapanja traume u interpretativni okvir tumača, dakle pronalazi sličnosti između delovanja traume i tehnologije fotografisanja: trauma zaustavlja uobičajeni psihički proces blokirajući prebacivanje doživljaja u sećanje. Kao što se traumatski događaj otkriva naknadno, tako i negativ fotografije čuva one aspekte svog predmeta koji su vidljivi tek kasnijim posmatranjem fotografije.⁹ Bauerov zaključak može se poistovetiti sa zaključkom teoretičarke Ketii Karut na temu odnosa traume i njene (umetničke) reprezentacije: „Budući da je trauma za drugog neprikaziva, reprezentacija više ne prikazuje traumu nego rascep između posmatrača i žrtve.“¹⁰

Pored Bauera,¹¹ autor Džens Ruhac (Jens Ruchatz) jedan je od retkih teoretičara koji je usmerio svoja interesovanja na temu uloge fotografije u procesu konstruisanja kulture sećanja. U eseju *Fotografija kao eksternalizacija i trag*, Ruhac pre svega piše o nepravednom zapostavljanju fotografije u ovom kontekstu: „Niti Leroa niti Asmanovi ne obraćaju mnogo pažnje na fotografiju...“

⁸ Tijana Mandić, Ljiljana Klisić, Anja Cvetković, „Renegotiating of the trauma“, in: Grigori Brekhman, Mirjana Sovilj, Dejan Raković eds. *First International Congress on Psychological Trauma: Prenatal, Perinatal & Postnatal Aspects (PTPPA 2015) – proceedings*, Life activities advancement center The Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology, Belgrade (May 2015): 329-340, http://www.dejanrakovicfund.org/knjige/2015_PTPPPA_Psych_Trauma.pdf (pristupljeno novembra 2015).

⁹ Ulrich Baer, *Spectral evidence: The Photography of Trauma* (Cambridge: MIT Press, 2002), 6.

¹⁰ Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, op. cit, 57.

¹¹ Ulrich Baer, *Spectral evidence: The Photography of Trauma*, op.cit,7.

Periodizacija se obično zadržava na eri usmenih, pisanih i štampanih, zaključno sa digitalnim medijima.¹² Za Ruhaca, fotografija predstavlja unapređenu materijalizaciju ljudskog kapaciteta da pamti, i on naglašava preokret u poimanju i izučavanju kognitivnih modela ljudskog pamćenja nakon otkrića fotografije.

„Nakon otkrića fotografije, ljudsko pamćenje je postalo fotografska ploča spremna za zapis i reprodukciju vizuelnog iskustva. Slično tome, izraz fotografsko pamćenje svedoči o potrebi da se mediji koriste za kognitivne modele razumevanja funkcionisanja pamćenja... Andre Leroa Guran je pokazao da se kulturna revolucija čovečanstva otkriva u istoriji medija koji su omogućili stvaranje društvenog sećanja.“¹³

Specifičnost medija fotografije Ruhac vidi u potencijalu mumifikacije, beleženja nepostojećeg. Zato ističe zapažanja francuskog kritičara filma, Andre Bazana (André Bazin), koji je dodelio slikama zadatak mumifikacije, što će reći funkciju simboličkog spašavanja ljudi od smrti putem činjenja njihove pojave besmrtnom. Prema Bazanu, sve umetnosti su zasnovane na postojanju čoveka, a jedino fotografija profitira od njegovog odsustva. Kada fotografija referiše na prošlost, ne kao njena reprezentacija već kao njen proizvod, ona više funkcioniše kao podsetnik koji okida ili vodi sećanje, nego kao samo sećanje. S tim u vezi se pojavljuje pitanje može li fotografija da upravlja ponašanjem sekundarnih svedoka. Pišući o 11. septembru, koji je zabeležen enormnim brojem dokumentarnih fotografija, Kari Anden Papadopulus (Kari Andén-Papadopulus) postavlja problem militatorskog svojstva fotografije: „Verujem da je najznačajnija u stvar u vezi s tim fotografijama, i izazov za bilo kog akademika istraživača u razumevanju njihove snage, da li – bez obzira koliko kodifikovane ili kontroverzne one bile – fotografije i dalje mogu da budu toliko stvarne da bismo zbog njih bili spremni da ubijamo ili umiremo.“¹⁴

Takođe treba reći da je u digitalnoj eri veoma teško govoriti o fotografiji kao izolovanom mediju konstrukcije prošlosti. „Prošli vek je bio vek fotografije, ovaj je vek imidž-brandinga, nadgledanja, geopozicioniranja, sekstinga,

¹² Jens Ruchatz, „The photograph as Externalization and Trace“, in: Astrid Erll, Ansgar Nünningeds. *Media and cultural memory* (New York, Berlin: Walter De Gruyter, 2008), 67-369.

¹³Ruchatz, Jens, „The photograph as Externalization and Trace“ u: *Media and cultural memory*, Astrid Erll Ansgar Nünning. New York, Berlin: Walter De Gruyter, 2008, 174.

¹⁴Kari Andén-Papadopulus, *The Trauma of Representation...*, op. cit, 200.

ratova slika, građanskog žurnalizma, video igrice, snepčetova, i među svim tim, fotografije.“¹⁵ Dakle, fotografija i uopšteno uzev, svi vizuelni mediji moraju se analizirati sa svešću o tome da se njihov uticaj najpre ostvaruje na internetu.

3.2 *Film i video svedočenje*

Spektarmogućih pristupa predavljanju prošlosti u filmukreće između dva pola - od dokumentarnih filmova (fakcije) do igranih filmova (fikcije), pri čemu se može govoriti o desetinama varjanti i tipova strategije reprezentacije prošlosti: tu su drame, komedije, trileri npr. o 11. septembru, autobiografski filmovi, doku-fikcije, ili antimimetički prikazi prošlosti poput Reneovog (Alain Resnais) filma *Hirošima, ljubavi moja*. Fakcije koriste fakta, činjenice o prošlosti težeći da oponašanjem rekonstruišu prošlost, aza razliku od fakcija, fikcije predstavljaju izmišljene priče kojima se prikazuje istorijska stvarnost. Poseban je slučaj „antimimetičkih“ filmova koji su zasnovani na ideji da je događaj „dostupniji“ i „verodostojniji“ ako se prikaže indirektno, dakle, stavu da su činjenice važne, ali ne i dovoljne za tumačenje istorijskih događaja. Pošto je odbio da napravi dokumentarni film o Hirošimi, Alen Rene je implicitno ukazao na sledeći paradoks: arhivski snimci ne mogu da dočaraju specifično iskustvo istorijskog događaja, nego da se tek kroz fiktionalnu priču, ne o Hirošimi, nego o događajima koji se dešavaju u Hirošimi za vreme napada, verodostojnije prenosi taj istorijski događaj. Drugi primer bio bi Bergmanov (Ingmar Bergman) film *Shame* iz 1968. koji kroz prikaz ljubavnog odnosa govori o II Svetskom ratu, a na takvom uverenju počiva i stav Kloda Lancmana (Claude Lanzmann), francuskog reditelja i autorarevolucionarnog filma *Šoa(Shoah)*, o neophodnosti beleženja i pamćenja ličnih priča učesnika u traumatskom događaju. *Šoa* je film-svedočanstvo i film o svedočenju, koje se danas vidi kao „krucijalni oblik našeg odnošenja prema događajima našeg vremena.“¹⁶

Snimanje *Šoe* je počelo 1974. i završeno 1985. godine. Za istoriju i teoriju vizuelnog svedočenja važan je zato što predstavlja prvi javno dostupan

¹⁵ Marcin Babul, *Figure, Figurality and Visual Representation of Human and Humanity in the First Decade of the 21st Century Photojournalism* (Lund: Lund University, 2014), <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=4610816&fileId=4610820> (pristupljeno avgusta 2015).

¹⁶ Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History* (Abington: Routledge, 1992), 5.

video zapis intervjuja sa svedocima Holokausta, a pored tih svedočenja, u film su integrirani snimci posete ključnim mestima Holokausta. Šoa se bavi gasnim komorama, logorima smrti (Treblinka i Aušvic-Birkenau) i Varšavskim getom. Intervjuisani su preživeli (jevreji), svedoci-posmatrači (Poljaci) i počinioci (Nemci). Sāmo trajanje filma – 10 sati i 13 minuta, indikativno je za analizu strukture filmskog materijala i narativa svedočenja. Kamera snima onoga koji svedoči u kontinuitetu, uključujući sve pauze u govoru, reflektujući tako psihološko i emocionalno stanje svedoka u aktu svedočenja. Život u logorima Treblinka i Aušvic, te unutar Varšavskog geta, vožnje prugom kojom se odlazi u smrt, neke su od tema koje su obuhvaćene svedočenjima i dokumentarnim materijalom, a aktere svedočenja Lancman svrstava u tri grupe: preživele, posmatrače i počinioce, a osim njih, intervjuisan je i istoričar koji je razmatrao značaj nacističke ratne propagande.

Lancmanov film predstavlja prekretnicu u pamćenju i beleženju istorije zbog nekoliko bitnih momenata. Prvi je u ustanovljavanju nove strategije zapisa prošlosti – video svedočanstva ili lične, intimne priče učesnika čija je istorija podređena istorijskom toku, ali koja se kroz film ugrađuje u nadređeni narativ prošlosti. Lična, dakle, subjektivna svedočenja o Holokaustu postaju validni istorijski izvori, a istorija je, pre Šoe i Holokausta, prema dominantnoj ideologiji shvatana kao objektivna, racionalna, naučna, faktička disciplina. Drugi momenat je u zastupanju teze o nužnosti prikazivanja ličnog, individualnog, traumatskog iskustva u sadašnjosti. To prikazivanje, prema Lancmanu, ne umanjuje stradanje. Naprotiv, prekid ćutanja odnosno, narativizacija traumatskog iskustva znači razumevanje istorije, priznanje žrtava, preuzimanje odgovornosti i, u krajnjoj instanci – obavezivanje budućih generacija da ne ponove stravične zločine II Svetskog rata.¹⁷ Možda najvažnije od svega – video

¹⁷ Problem etike i načina prikazivanja Holokausta posebno je izražen u sukobu Lancmana i Godara (Jean Luc Godard). Dok se Godar zalaže za ideju da se „ništa“ o Holokaustu ne može videti bez dokumentarnih snimaka, Lancman ima sasvim suprotno stanovište koje se otkriva u njegovoj primedbi da i nakon godine dana čitanja istorijskih i teorijskih spisa o Holokaustu – izvora koji bi služili snimanju Godarovog imaginarnog filma o Holokaustu - Lancman nije razumeo „ništa“. To odsustvo razumevanja dovelo je ga je do saznanja da Šou može da snima jedino u sadašnjosti. Ono što je Godar možda smatrao najvažnijim – arhivski materijali, fotografije i filmski snimci – nije ništa za Lancmana: „Ja to zovem slikama bez mašte. Za mene su to samo slike bez ikakve snage.“ *Seeing nothing, Lanzmann, Godard and Sontag*, <http://archives.screenmachine.tv/2011/08/29/seeing-nothing-lanzmann-godard-and-sontag%E2%80%99s-fantasies-of-voluntarism/> (pristupljeno aprila 2014).

zapisom ponovnog proživljavanja traume, ta se trauma iskazuje kao sadašnjost. „Najgori zločin, istovremeno umetnički i etički, koji može biti učinjen nad delom koje je posvećeno Holokaustu, jeste da on bude predstavljen kao prošlost. Holokaust je ili legenda ili sadašnjost, ali ni u kom slučaju nema veze s hronološkim pamćenjem.“¹⁸

Šoa nije istorijski film jer sistematično odbija da iskoristi bilo koji arhivski snimak. To je film o svedočenju, kako primećuje Š. Felman. *Šoa* je i film o odnosu umetnosti i svedočenja, i o filmu kao mediju prenosa svedočenja. Lancman je izjavio da istina ubija mogućnost fikcionalnosti, a Felmanova dodaje da, ipak, istina ne ubija mogućnost umetnosti. Pored toga, umetnost ima kapacitet da zauzme stanovište svedoka. Film je umetnost, medijum nalik sudnici gde svedoci svedoče, ali u drugu svrhu; filmsko delo i sâmo svedoči, o umetnosti i o istoriji koju predstavlja. Film kao vizuelni medij prikladan je svedočenju očevidaca. Prema Felmanovoj, istoričar nije nikakav ultimativni autoritet, posednik znanja o istoriji, nego pre još jedan *sekundarni svedok* koji ima sopstvenu kognitivnu poziciju. „Film pokazuje kako je istorija korišćena u svrhe (tekućeg) istorijskog procesa zaboravljanja, koji – dovoljno ironično – uključuje historiografske gestove.“¹⁹ Pored istoričara i svedoka, tu je i posebna uloga filmskog reditelja, koji je u suštini nem i nevidljiv, ali upravo onaj koji razbija tišinu.

Snimanje svedočenja, arhiviranje, utvrđivanje metodologije intervjuisanja svedoka o traumatskim događajima (pre svega Holokausta), osnivanje ustanova koje se bave vizuelnom istorijom, teoretizacija i određivanje njegovih odlika, doveli su do institucionalizacije video svedočenja kao formata. Organizovani naponi pojedinaca poput televizijskog novinara Laurela Vloka (Laurel Vlock) i psihijatra Dorija Lauba (Dori Laub), koji su 1979. započeli proces snimanja svedočanstva ljudi koji su preživeli Holokaust (*Holocaust Survivors Film Project*), i pronašli lični interes za bavljenje problemom kolektivne traume, ne samo da su učinili pomak u pogledu revidiranja historiografije i istorije kao nauke, te razvoja kulture sećanja, nego i u pogledu razvoja polja vizuelnih umetnosti i medija.

Savremeni primer umetničkog projekta izvedenog u mediju video svedočenja je rad *Hospitality* umetnika Bogomira Doringera, koji se bavi fenome-

¹⁸ Claude Lanzmann (cit) in: Dominick LaCapra, *History and Memory After Auschwitz* (New York: Cornell University Press, 1998), 105.

¹⁹ Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing...*, op. cit, 214.

nom globalnog ratovanja i vojnih intervencija, svim njihovim društvenim, političkim, kulturnim, psihološkim i medicinskim implikacijama i posledicama. Rad se bavi problemom pojave karcinoma kod vojnih i civilnih lica angažovanih u okviru NATO i UN vojnih intervencija u Bosni i Hercegovini, na Kosovu, u Iraku, Golfskom zalivu, Kambodži, Avganistanu, kroz četrdeset i pet video svedočenja vojnih i civilnih lica koja su obolela od raka nakon obavljanja službe odnosno, svedočenja članova njihovih porodica u slučaju da su usled raka umrli. Video svedočenja transcendiraju i unifikuju glasove žrtvi, „formirajući kolektivno telo; svedočanstva vojnika-svedoka legitimišu i daju glas vojnicima u drugim zaraćenim zemljama, žene i majke preuzimaju govor”²⁰ i obezbeđuju prenos traume („Ti postaješ svedok čim uspostavljaš kontakt”²¹), čija je krajnja sekundarna ili tercijarna traumatizacija („Baviti se ovako mračnom temom znači da ona postaje tvoja lična boljka... Počinješ da dobijaš njene simptome... Imao sam noćne more, burn out, ne mogu da prestanem da razmišljam o tome, razmišljam zašto drugi ne govore...”²²). Sekundarni narativ javlja se kao posttraumatski stresni poremećaj, i to pre svega u telu sekundarnog svedoka, kao njegova kognitivna i psihološka reakcija na traumatski narativ; prema Laubu, „sekundarni svedok predstavlja belo platno na koje se događaj po prvi put upisuje”.²³

3.3 Internet: platforma za razvoj sećanja

Budući da se radi o mediju koji je do sada svetu omogućio transkulturalnu, transnacionalnu, transmedijsku – najdinamičniju komunikaciju u istoriji ljudske civilizacije, komunikaciju koja podrazumeva izuzetno složene procese identifikacije i rekonstrukcije polivalentnih identiteta pojedinaca i zajednica širom sveta (pa čak i virtuelnih, izmišljenih identiteta, avatara), razmene informacija i dijaloga – može se reći da je internet presudno uticao na formiranje i razvoj polja kulture sećanja. Veliki broj internet baza podataka – sajtova, net-arhiva i platformi služi generisanju podataka koji svedoče o ljudskoj istoriji u mnogim njenim aspektima, npr. *Europeana* je projekat koji arhivira i interpretira evropski kulturni prostor putem 53,135,461 umetničkih dela, artefaka-

²⁰ Nina Mihaljinac, Intervju Bogomira Doringera

²¹ Ibid

²² Ibid

²³ Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing...*, op. cit, 57.

ta, knjiga, videa i zvukova iz čitave Evrope²⁴; *Youtube* je najveća svetska video-arhiva; *World history* baza²⁵ sadrži multimedijalne podatke o tri hiljade godina istorije sveta u formi mapa, hronoloških prikaza i biografija značajnih ličnosti; *World Database of Happiness*, platforma kolekcionira naučne članke, istraživanja, izveštaje i druge publikacije o sreći; pojavljuje se veliki broj (interaktivnih i participativnih) zvučnih mapa, arhiva usmene istorije, virtuelnih muzeja, aplikacija i drugih stožera ljudskog sećanja. Sve te baze podataka služe predstavljanju i tumačenju identiteta zajednica, te društveno-političkih, kulturnih i ekonomskih konteksta koji su uticali na njihovo formiranje. Globalno društvo otvorilo je novu perspektivu tumačenja budućnosti – kao zajedničke, globalne, pa otud sve veće zanimanje za ekologiju, održivi razvoj itd. Zamišljanje zajedničke budućnosti, međutim, zahteva otkrivanje zajedničke prošlosti.

Iz aspekta kulture sećanja, internet se može definisati kao globalna platforma koja okuplja i konstruiše različite zajednice sećanja, mestu sećanja i dijaloga, prostor reprezentacije fenomena prošlosti, prostor „istorijskoj prezenta“. Recimo, *Youtube* predstavlja arhivu gde se prošlost iznova i iznova otkiva pred nama. Moglo bi se govoriti i o internetu kao hipertekstu faksije i fikcije, participativnom i interaktivnom prostoru javne sfere ili javnih sfera. Međutim, čak i na internetu, procesi razotkrivanja, konstrukcije i debatovanja prošlosti obeleženi su odnosima moći koji važe u sadašnjosti, što znači da internet stvara i reprodukuje hegemonu društvene odnose. Prema Zoranu Panteliću, jednom od pionira internet umetnosti u Srbiji i učesniku na *Syndicate* mejling listi koja je služila uspostavljanju prekinute komunikacije između umetnika sa „Zapada“ i onih sa „Istoka“, koji su živeli u izolaciji tokom devedesetih: „Kada bi sad gledali sa ove distance, ja više ne mogu da shvatim koliko je to bio solidarni duh jednakih ili koliko je to bio solidarni duh, odnosno pozicija njihovog angažmana da pomognu nekom, da bi se prikazao kao humani gest. Vrlo delikatna stvar [...] Ja nisam sposoban da sad povučem crtu, ali sam primetio tada u tim procesima i u tim diskusijama jednu vrstu hegemonističke pozicije da su oni ti koji mogu da razreše, pomognu, napišu itd.[..].“²⁶ Drugim rečima, otvorenost i demokratičnost interneta i mogu-

²⁴ *Europeana collections*, <http://www.europeana.eu/portal/> (pristupljeno aprila 2016).

²⁵ *World history*, <http://www.hyperhistory.com/> (pristupljeno aprila 2016).

²⁶ Vera Mevorah, *Internet i umetnost na prostoru Srbije 1996-2013 – Odluke umetničkih diskursa na polju Interneta u Srbiji* (Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu, 2015), <http://www.arts.bg.ac>.

čnosti razrešavanja konfliktne prošlosti zavise od vladajućih politika sećanja u globalnoj zajednici. Štaviše, on može postati produžena ruka rata: “U skorašnjim vestima *BBC World News program Global* sa Džonom Sopelom (Jon Sopel), pokrenuta je tema uloge društvenih medija u vojnim konfliktima, pri čemu se tvrdilo da su društveni mediji postali oružje u savremenom ratovanju.”²⁷

No, za razliku od masovnih medija, gde je produkcija sadržaja od strane korisnika vrlo ograničena, internet dopušta određeni stepen slobode govora i integraciju marginalizovanih i potisnutih sećanja u javni prostor. Blog kao ispovedni internet format služi iskazivanju neoficijalnih priča, kritičkih mišljenja, poziva angažovane čitaoce na dalji aktivizam. Društvene mreže takođe mogu da služe kao platforma za formiranje i razvoj pojedinih zajednica sećanja (npr. *Wearing Gay History, Lesbian History Project, Remebering Srebrenica, Nevidljivi spomenici, Inappropriate monuments*, itd.) i da doprinesu demokratizaciji javnog prostora i istorije. Naravno, veliki broj teoretičara antikapitalistakritikuje takozvani klikativizam, govoreći o borbi i neslaganju digitalnih aktivista koji su prisvojili tržišnu logiku i deluju u prostoru interneta i onih aktivista koji se protive pretvaranju društvene promene u robu, uslugu – deo tržišta, i koji deluju van prostora interneta.²⁸

4. Zaključak

Medijske reprezentacije prošlosti mogu se istovremeno tumačiti i kao istorijski tekstovi i kao fikcije (subjektivni iskazi ili narativni diskursi), svedočanstva koja ne predstavljaju istinu, nego pre – put ka istini. Fotografija služi mumifikaciji prošlosti, i to pamćenju posebnog reza u vremenu, trenutka zaleđenosti, koji je najbliži samoj traumi; filmovi – bilo faksije, bilo fikcije, služe prenosu *utiska istorije* kroz identifikaciju; video svedočenja – budući da predstavljaju autentične iskaze svedoka događaja – imaju najveći potencijal prenosa narativa prošlosti i razvoja sećanja; internet kao globalni interaktivni, participativni medij predstavlja platformu za čuvanje i društvenu borbu svih zajednica sećanja i različitih narativa prošlosti. Internet takođe predstavlja

rs/wp-content/uploads/2015/04/Vera-Mevorah-Internet-i-umetnost-na-prostoru-Srbije-1996-2013-septembar-2015.pdf (pristupljeno maja 2016).

²⁷ Marcín Babul, *Figure, Figurality and Visual Representation...*, op. cit. 21.

²⁸ Micah White, *Clicktivism is ruining leftist activism*, *The Guardian*, 12. Avgust 2010, pristupljeno 5. januara 2017. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/aug/12/clicktivism-ruining-leftist-activism>

platformu na kojoj se svi vizuelni tekstovi generišu i povezuju, tako da je njego-va specifičnost upravo otvorenost prostora za diverzitet i razvoj kritičke kulture sećanja.

Međutim, iako vizuelni mediji imaju najveću moć u procesu oblikova-nja vizija prošlosti, ono što aktuelizuje njihov potencijal jesu intramedijske i intermedijske strategije. Prve – intramedijske strategije – odnose se na proces davanja intepretacije i značenja prošlim događajima; to su, dakle, strategije reprezentacije, koje su uvek uslovljene društvenim kontekstom. Druge, inter-medijske strategije doprinose transgresiji svedočenja i narativa sećanja, uspos-tavljanju testimonijalne alijanse, samorazumevanju i razvoju/ lečenju kolekti-va. S tim u vezi može se zaključiti da su osnovni zadatci politike sećanja a) razumevanje uloge medija u procesu građenja narativa prošlosti, b) kritička analiza intramedijskih strategija (ko, na koji način i zbog čega predstavlja pro-šlost tj. određeni segment prošlosti), b) razvoj i analiza intermedijskih strategi-ja, podizanje vidljivosti različitih medija i narativa sećanja, te njihovo dovođe-nje u dijalog (uporedno čitanje udžbeničkih, novinskih, umetničkih, privatnih i drugih sećanja o prošlosti, čak i rivalskih i drugih zajednica sećanja). Ostva-rivanje tog zadatka značio bi razbijanje binarnih odnosa zajednica sećanja (dobri i loši, žrtve i zločinci, „patriote“ i „izdajnici“), kritičko razumevanje prošlosti, a samim tim i odgovorno konstruisanje slike sadašnjosti.

Literatura

Andén-Papadopulus, Kari. „The Trauma of Representation Visual Cul-ture, Photojournalism and the September 11 Terrorist Attack.“ *Nordicom Review*, Nordic Information Center for Media and Councination Research, Göteborg Universitat, Göteborg, vol. 2, 2003.

Asman, Alaida. „History, Memory and the Genre of Testimony.“ *Poe-tics Today*, vol. 27, Duke University Press, Durham, 2006.

Baer, Ulrich. *Spectral evidence: The Photography of Trauma*. Cambridge: MIT Press, 2002.

Babul, Marcin. *Figure, Figurality and Visual Representation of Human and Humanity in the First Decade of the 21st Century Photojournalism*. Lund: Lund University, 2014.

Bal, Mieke. *Narratology Introduction to Theory of Narrative, Visual stories*. Toronto Buffalo, London: University of Toronto Press, 1999.

Daković, Nevena. *Studije filma: Ogledi o filmskim tekstovima sećanja*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu, 2014.

Doringer, Bogomir, intervjuisala Nina Mihaljinac. *Interroju Bogomira Doringera*. Amsterdam-Beograd, (18 mart 2016).

Erll, Astrid. „Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory.“ u: *Media and cultural memory*, Astrid Erll, Ansgar Nünning. New York, Berlin: Walter De Gruyter, 2008.

Erll, Astrid. „Narratology and Cultural Memory Studies.“ u: *Narratology in the Age of Cross-disciplinary Narrative Research*, autor Sandra Heinen / Roy Somme. New York, Berlin: Walter De Gruyter, 2009.

Guerid Frances, Roger Hallas. *The Image and the Witness: Trauma, Memory, and Visual Culture: Introduction*. London: Wallflower Press, 2007.

Hartman, Geoffrey. „The Humanities of Testimony.“ *Poetics Today*, Vol. 27 (Durham: Duke University Press), 2006.

Hoskins, Andrew. „The Mediatization of Memory.“ u: *Save As... Digital Memories*, J, Hoskins, A and Reading, A, Garde-Hansen. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.

Kuljić, Todor. *Kultura sećanja*. Beograd: Cigoja, 2006.

LaCapra, Dominick. *History and Memory After Auschwitz*. New York: Cornell University Press, 1998.

Mandić Tijana, Ljiljana Klisić, Anja Cvetković. „Renegotiating of the trauma.“ u: *First International Congress on Psychological Trauma: Prenatal, Perinatal & Postnatal Aspects (PTPPPA 2015)-proceeding*, Grigori Brekhman, Mirjana Sovilj Dejan Raković. Belgrade: Life activities advancement center The Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology, 2015.

Ruchatz, Jens. „The photograph as Externalization and Trace.“ u: *Media and cultural memory*, Astrid Erll Ansgar Nünning. New York, Berlin: Walter De Gruyter, 2008.

Shoshana Felman, Dori Laub. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Abington: Routledge, 1992.

ODNOS DIGITALNIH MEDIJA I OMLADINSKE POPULACIJE

RELATIONSHIP BETWEEN DIGITAL MEDIA AND YOUTH

dr KATARINA ŠMAKIĆ, stručni saradnik
Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu

Apstrakt: *Usvojene tehnologije i njihove aplikacije nerazdvojni sudeo socijalne interakcije među omladinom, koja ne promišlja kritički nove tehnologije i njihovo korišćenje, jer su one neizostavni deo njihovog odrastanja i inkorporirane su u njihov način razumevanja kao nešto logično i prirodno, te je kritičko sagledavanje često izostavljeno nedostatkom potrebe za njim, zatim nepostojanjem adekvatnog obrazovanja koje prati razvoj i korišćenje novih tehnologija, kao i nepostajanjem vremena koje bi bilo posvećeno toj temi. Ogromna količina sadržaja koju pružaju digitalni mediji, lakoća dobijanja informacija iz raznoraznih repozitorijuma i pristup samim informacijama nikada nije bila dostupnija u ljudskoj istoriji. Otkrivanje odnosa i često neprovidnih mehanizama uticaja digitalnih medija na omladinsku populaciju nam pruža uvid u novonastali pojam koji se ranije mogao definisati kao "ropstvo", a u današnje vreme gubi smisao u prvobitnom značenju i dobija sasvim novo.*

Ključne reči: *Digitalni mediji, omladinska populacija, digitalni domoroci, digitalna pismenost*

Abstract: *Adopted technologies and their applications are inseparable part of social interaction among young people, incapable of having critical thoughts toward new technologies and their use, due to the fact that digital media is an essential part of their environment and also digital media is incorporated into their way of living as something logical and natural, so there is obvious the critical lack of understanding of how digital media works. The lack of adequate education, which follows the development and use of new technologies, as well as*

the non-existence of time that would be devoted to this subject is present. The huge amount of content is provided by digital media, nowadays is very ease to access the information from various repositories and that has never been more accessible in human history. Discovering relationships and often opaque mechanisms of influence of digital media on the youth population provides us an insight into the emerging concept that previously in history could be defined as "slavery", but at the present time it loses the original meaning and has an entirely new one.

Key words: *Digital Media, Youth Population, Digital Natives, Digital Literacy*

Digitalni mediji i onlajn komunikacija neodvojivi su deo svakodnevnice većine današnje omladine, pa je skoro nemoguće poverovati da do pre samo desetak godina ovakva tehnologija nije postojala. Omladina je socijalna grupa koja najčešće koristi digitalne medije, a prisutnost raznih oblika digitalnih medija (društvene mreže, veb sajtovi, igrice i ostalo) poboljšava komunikacione veštine i društvenu povezanost. Digitalni mediji ne vrše ulogu distributivnih kanala informacija, već postaju neodvojivi deo svakodnevnih života i komunikacije koja se odvija naporedo sa svakodnevnim dešavanjima. U tom digitalnom prostoru, nalaze se nove dimenzije promišljanja i uticanja na svest, kao i mogućnost manipulisanja određenim ciljnim grupama u domenu interesovanja koji je jasno specifikovan temom određene grupe, veb sajta ili datim informacijama. Društvene mreže nude još širi prostor interaktivnog delovanja i još užu specifikaciju ciljnih grupa, pa samim tim i dostupnost auditorijumu koji je od značaja za temu koja se prezentuje. Kvalitet komunikacije i interaktivnost digitalnih medija oblikuje novi prostor koji daje mogućnost kreatorima sadržaja digitalnih medija da dobro isplaniranim delovanjem mogu da utiču na promenu stavova ciljanog auditorijuma i da mogu da promovišu vrednosti za koje se zalažu, bez obzira na to da li su one bile uslovljene isključivo profitom ili novim drukčijim viđenjem date teme.

Usvojene tehnologije i njihove aplikacije nerazdvojni sudeo socijalne interakcije među omladinom, koja ne promišlja kritički nove tehnologije i njihovo korišćenje, jer su one neizostavni deo njihovog odrastanja i inkorporirane su u njihov način razumevanja kao nešto logično i prirodno, te je kritičko sagledavanje često izostavljeno nedostatkom potrebe za njim, zatim neposto-

janjem adekvatnog obrazovanja koje prati razvoj i korišćenje novih tehnologija, kao i nepostajanjem vremena koje bi bilo posvećeno toj temi. Ogromna količina sadržaja koju pružaju digitalni mediji, lakoća dobijanja informacija iz raznoraznih repozitorijuma i pristup samim informacijama nikada nije bila dostupnija u ljudskoj istoriji. U knjizi *Jezik novih medija*¹, Lev Manovič formuliše prvu sistematsku teoriju novih medija i mapira nove medije shodno njihovoj organizaciji, te ujedno daje odgovore na pitanja – šta su novi mediji, promišljajući različite nivoe novih medija, od njihovog prikaza, operacija koje vrše, iluzija koje prave i forme koje poseduju; on, takođe, pozicionira nove medije u relaciji odnos sa drugim oblastima kulture, a ključna ideja knjige je da se ispita uticaj digitalne revolucije u vizuelnoj kulturi, koristeći teoriju i istoriju kinematografije kao konceptualno istraživačko sočivo.² Lev Manovič vidi svet iz perspektive „postkomunističkog subjekta“ i zazire od novonastalog demokratskog potencijala Interneta i novih medija, nudeći zamenu pozicije utopijske euforije za jedan izbalansirani pogled, dok kombinuje akademsko i primenjeno iskustvo i teorijska oruđa iz humanističkih nauka (istorija umetnosti, književna teorija, medijske studije, socijalna teorija) i računarsku logiku. U pomenutoj knjizi, Lev Manovič razvija metod takozvanog „digitalnog materijalizma“ kao sredstva otkrivanja nove logike kulture, kao i definiše četiri trenda koji oblikuju digitalne medije: *modularnost* (nezavisno postojanje različitih elemenata), *automatizacija* (automatsko kreiranje i modifikacija novih medijskih objekata), *prilagodljivost* (više verzija novih medijskih objekata) i *transkodiranje* (konvertibilnost novih medijskih objekata u drugi format). „Ključni koncept ili esencijalna alatka za razumevanje savremene stvarnosti po Manoviču jeste baza podataka. Nova, digitalizovana realnost, kreirana unutar World Wide Web-a čini da se svet pojavljuje kao beskonačna i nestrukturirana baza podataka, slika, tekstova, te stvara potrebu da se unutar istog razvija sopstvena etika i estetika. Baza podataka definiše se kao antiteza narativu, kao naš glavni metod kulturnog izražavanja koji organizuje prikupljanje čak i pojedinačnih stavki, ali sa svešću o njihovoj univerzalnoj važnosti. Ako ovu logiku primenimo i na starije kulturne artefakte, bilo koji ikonografski sistem može sesmatrati bazom podataka koji omogućava i obezbeđuje generacije i generacije pojedinačnih, specifičnih narativa. Kao posledica toga, baza podataka se

¹Pogledati na: https://autoriaemrede.files.wordpress.com/2014/11/manovich_lev_the_language_of_new_media.pdf.

²Pogledati na: <http://www.msuv.org/program/2015-05-media-art-manovic.php>.

pojavljuje kao meta ready-made, s potencijalom da destabilizuje okamenje oblike i ideje i ostvari, ili materijalizuje, sistem beskrajnih mogućnosti.“³ Internet je prihvaćen kao iskonska istina; omladina ne promišlja sadržaj koji se nudi, niti je učena u sferi klasičnog obrazovanja mehanizmima za kritičko promišljanje medijskog sadržaja, te nas to dovodi do kritične mase kojom je lako manipulirati posredstvom sadržaja na mreži.

Uvođenje Interneta naišlo je na veliko oduševljenje svih pristalica slobodne reči i uvažavalo je pristup da istina može biti izrečena, da svako može biti autor medijskog sadržaja, i da je to mesto na kome cenzura ne postoji. S druge strane, vremenom stižu demantiji ovih teza. Nakon decenijskog korišćenja, uviđamo da je sfera digitalnog sadržaja kreirana za potrebe velikih korporacija, da je to mesto kontrole i cenzure u većini slučajeva, da služi interesima kojima se rukovodi sistem kao što je kapitalizam. Omladina se nalazi u teškoj poziciji jer njen način života, opstanak u socijalnoj interakciji, zavisi u velikoj meri od dostupnosti društvenih mreža. Omladina, naviknuta na digitalne tehnologije kao izvor saznanja, ne promišlja verodostojnost i kredibilitet ponuđenog sadržaja, tj. nekritički pristupa percepciji sadržaja, što se vidi na brojnim primerima iz okruženja, te je teško da se koncipiraju vrednosti kojima se oni rukovode u cilju misaonog procesuiranja digitalnog sadržaja.

Ono što su osnovne karakteristike⁴ generacije koja odrasta u svetu digitalnih tehnologija, a koje se koriste prilikom izrade platformi za razmenu informacija sa ovom generacijom, kao i pri izradi elektronskih prezentacija, su: a) tehničkaumešnost – što je u osnovi njihova priroda; no, bez obzira na to što je koriste, ova generacija ima problem sa pronalaženjem, evaluacijom i prezentacijom informacija, te njihovim bezupitnim prihvatanjem, bez kritičkog promišljanja; b) oslanjanje na veb pretraživače prilikom potrage za informacijama; c) sklonost ka multimedijima; d) kreiranje sopstvenog digitalnog sadržaja; više od 75% ove generacije bilo je autor sopstvenog digitalnog sadržaja; e) neophodnost brzine u svemu što rade, da li je kvalitet zadovoljen nije bitno ukoliko je to što rade odrađeno veoma brzo, te stoga dolazi i do nemogućnosti koncentracije na određeni sadržaj; f) učenje kroz interaktivne aktivnosti; g) multitasking; h) vizuelna komunikacija – vizuelno komuniciraju putem fotografisanja uz pomoć kamera na telefonima, a zatim dele sadržaj putem društvenih mre-

³Isto

⁴Berk R.A., Teaching Strategies for Net Generation, *Transformative Dialogues: Teaching & Learning Journal*, Vol.3, Issue 2, 2009, p.8-13.

ža; i) radije kucaju nego što pišu; j) očekuju brz odgovor. Ovu generaciju krasi i mnoge druge karakteristike, ali su trenutno nabrojane one koje će nam poslužiti kao osnov za školski primer „digitalnog domoroca“ i konzumenta sadržaja elektronske prezentacije. Društvene mreže nude komunikaciju putem komentarâ, tagova, forumâ, a ona je svakako bliža generaciji „digitalnih domorodaca“. Treba imati u vidu da vreme provedeno uz digitalne tehnologije omogućuje razvijanje drugih formi socijalizacije u sajber prostoru, koji nije pod nadzorom odraslih osoba. U komunikaciji posredstvom kompjutera, fizičko prisustvo nije zahtevano, te stoga retko dolazi do pozitivnih i bliskih veza; poruke mogu biti shvaćene pogrešno ili nejasno, a uviđamo i nedostatak relacionih znakova koji proističu iz fizičkog konteksta, kao i neverbalnih znakova koji su u vezi sa glasom, pokretima tela, izrazima lica i fizičkim izgledom.⁵Generacija rođena posle 1997, rasla je u vreme ekspanzije digitalne tehnologije, i za njih možemo reći da su istinska deca digitalnih kolonija. Za tvorca termina „digitalni domoroci“ (digital natives) smatra se pisac i dizajner softvera za učenje Mark Prenski (Marc Prensky). Mark Prenski u svom radu⁶ opisuje promenu današnjih generacija ne kao stilsku, jezičku ili bilo koju promenu koja je bila osnovna karakteristika promena prethodnih generacija. On je opisuje kao jedinstvenu promenu koja je usledila zbog brzog rasta i upotrebe digitalne tehnologije tokom poslednje decenije XX veka. Takođe napominje i da obrazovni sistem koji postoji više nije pogodan za ove generacije, jer one jednostavno ne pripadaju nijednom šablonu koji je vladao u prošlosti.

Današnji studenti govore digitalnim jezikom i procesuiraju informacije veoma različito od prethodnih generacija. Generacije rođene pre generacije „digitalnih domorodaca“ Mark Prenski naziva „digitalnim imigrantima“, zato što se „digitalni imigranti“ prilagođavaju novom okruženju, za razliku od „digitalnih domorodaca“ koji su rođeni u takvom okruženju. Ove generacije prihvatile su digitalne medije kao izvor saznanja i informacija i bez mogućnosti kritičkog promišljanja tih izvora, kao da su one učitelj i da će „[...] onaj koji koristi masovne medije bez njihovog razumevanja i sam biti iskorišćen od nji-

⁵ Milutinović, Irina, „Između utopije i moralne panike: o društvenoj vrednosti Interneta“, *Časopis za upravljanje komuniciranjem*, broj 18, godina VI, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2011, Beograd, str.39.

⁶ Prensky, M. (2001). *DigitalNatives, DigitalImmigrant. OntheHorizon*. MCB University Press, Vol. 9 No. 5, URL:<http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>.

hovich gospodara „skrivenih komunikatora“ s one strane štamparija, antena radija i svetlucavih ekrana. Nerazvijenost adekvatnog obrazovanja nije slučajna i sasvim se uklapa u vidljivi problem – u opštu krizu humanističkog obrazovanja svuda u svetu. Modernim državama više je na duši pojedinac funkcionalno upodobljen u privredne mehanizme nego samostalan i kritički nastrosen građanin”.⁷Skrivena poruka liberalizma postaje otvorena početkom pedesetih godina prošlog veka kada je zbog masovne proizvodnje došlo do ogromne količine proizvoda koji nisu imali kupca. Tada su rukovodioci kompanija počeli da razmišljaju o načinu kako da prodaju i utiču na ponašanje mogućih kupaca u odnosu na potrošnju određenih proizvoda, i tada nastaje novo doba ekonomije.

Oruđe tog novog doba je reklama, jer će svaki reklamirani industrijski proizvod i životni stil koji ga prati postati ideal za koji se treba boriti.⁸ Pojavom stručnjaka za odnose s javnošću ili stručnjaka za komunikacije započinje novo razdoblje novih ideala; u tom periodu, počinju da se stvaraju imidži preduzeća, političara, proizvoda i ostalog, a komunikacija se odvija samo slikama, tj. elementima imidža od kojih je on sastavljen. Imidž je kreacija ideala koji se reklamira, a stvaranje imidža postaje ozbiljan posao koji koristi sva sredstva za ubeđivanje. Demagogija imidža je da se prilagodi onome što drugi očekuju, a ne da prihvati sopstvenu stvarnost. Brojne su tehnike koje su kasnije izučavane i isprobavane na auditorijumu u cilju prodaje proizvoda ili pridobijanja glasačkog tela; one u sebi sadrže elemente afektivne logike, pozivanja na sećanje, zavođenja stilom, manipulišu jasnoćom, estetizacijom poruke, koriste strahopoštovanje autoriteta, manipulišu decom, koriste hipnozu i sinhronizaciju i sve ostale tehnike zarad što veće uspešnosti. „[...] ono što se od pedesetih godina naovamo dešavalo na Zapadu, i što svakim danom postaje sve uočljivije, po korišćenim metodama i sredstvima se lako može uporediti sa propagandom u totalitarnim društvima. Uslovljavanje javnog mnjenja nije ništa manje izraženo. Danas, sa padom gotovo svih tzv. totalitarnih sistema i, uslovno rečeno, napretkom liberalnih, padamo u iskušenje da kažemo da je u ovim potonjim uslovljavanje čak i jače i delotvornije. Bilo bi zanimljivo proučiti kako se u zemljama poput Rusije prelazi sa jednog propagandnog sadržaja na drugi, dok metode globalnog uslovljavanja ostaju iste, a crvene parole na

⁷ Radojković, Miroljub, „*Mediumsindrom*“, Protokol, NoviSad, 2006, str. 110.

⁸ Isto, str. 48.

ulicama bivaju zamenjene velikim reklamnim plakatima.”⁹ Moderni čovek, čovek komunikacija ili *homo communicans*, nema više mogućnost realnog izbora; na njega se deluje sa svih strana, tako da više nije u mogućnosti da predvidi svoje reakcije, nego se rukovodi sistemom vrednosti koji mu se godinama nameće.

„Digitalni domoroci” nalaze se u još nezavidnijoj situaciji, kao generacije koje su navikle da sve informacije primaju upravo putem medija, porodica kao osnovna ćelija društva je u nemogućnosti da se bavi sopstvenim podmlatkom, u stalnoj je borbi za zarađivanjem novca koji će obezbediti sve „neophodnosti” za normalan razvoj svoje dece. I upravo činjenica da mediji postaju roditelji tim novim generacijama, a one su sposobne da prime, analiziraju, prerade i odlučuju upravo zahvaljujući informacijama dobijenim iz medija, postaju bića koja se savršeno uklapaju u „matricu informacionog bića”¹⁰. „[...] u okviru takvog društva, koje od svojih pripadnika zahteva totalnu socijalizaciju, manipulacija, uporedo sa učinkom koji ima u doslovnom smislu te reči, pojačava težnje ka konformizmu i u sebi nosi začetke nove vrste totalitarnog društva. Uprkos stalnim pohvalama „slobodi”, pripadnici tog društva uhvaćeni su sve čvršću mrežu, u kojoj je i najmanji njihov gest do kraja određen.”¹¹ Manipulacija je u ovakvom sistemu samo deo društvenog delovanja na odluku većine, i ona ide upredom sa ostalim zahtevima; liberalizam sa sobom nosi opasnije oružje od same manipulacije, a to je dužničko ropstvo. Boreći se protiv bilo kog oblika tiranije i ropstva, a upravo zahvaljujući novom sistemskog uređenju koje nam se nameće, dolazimo u situaciju da fizički možda nećemo biti ograničeni u određenom prostoru, ali naše unutrašnje biće postaje opterećeno preteranom potrošnjom i dovodi nas do toga da čitave države postaju dužnički robovi i zavise od ostalih. Iako pojedinci mogu da razviju unutrašnje mehanizme kojima će uspostaviti sopstveni sistem vrednosti i odlučivanja, većina je u poziciji da nema mogućnost da odvoji ni vreme za takvo razmišljanje, dok su digitalni domoroci već uspešno zatočeni sopstvenom stereo realnošću usled konstantnog korišćenja novih medija.

⁹ Isto, str.136.

¹⁰ Isto, str. 142.

¹¹ Isto, str. 143.

Literatura

Ackerman, S. K. (2002). Mapping user interface design to culture dimensions. Paper presented at International Workshop on Internationalization of Products and Systems, Austin TX, USA. Retrieved May 20, 2002, from http://www.iwips2002.org/downloads/AMA_XCult_13Jul02.ppt.

Adorno, Teodor, *Minimamoralia*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.

Altbach G. Philip, *International Higher Education: Reflections on Policy and Practice*, Center for International Higher Education, Lynch School of Education, Boston College, Chestnut Hill, Massachusetts, 2006.

Altbach, P., "The dilemmas of ranking". *International Higher Education*, 42, 2006.

Altiser, Luj, *Ideologijaidržavniideološkiaparati* (Beleškezaistraživanje), Karpos, 2009.

Bass, B.M., & Riggo, R. E., *Transformational Leadership* (second edition), Mahwah, NJ: Erlbaum, 2006.

Berdichevsky Daniel, Neuenschwander Erik, *Toward an Ethnics of Persuasive Technology*, COMMUNICATIONS OF THE ACM Vol. 42, No. 5 May 1999, str.54.

Berk R. A., Teaching Strategies for Net Generation, *Transformative Dialogues: Teaching & Learning Journal*, Vol.3, Issue 2, 2009.

Bernard, Michael L. "Criteria for optimal web design (designing for usability)", 2005.

Bernays, Edward, *Propaganda*, 1928, str. 134. Posećeno 10.12.2012. na <http://wikispooks.com/w/images/1/1f/Propaganda.pdf>.

Berquist, W.H., Pawlak, K., *Engaging the six cultures of the academy*, San Francisco: Jossey – Bass., 2008.

Bloom, D., "Raising the pressure: Globalization and the need for higher education reform", u: G. Jones, P. McCarney, & M. Skolnik (Eds.), *Creating knowledge: Strengthening nations: The changing role of higher education*, Toronto, Ontario, Canada: University of Toronto Press, 2005.

Bojanić R., Kovačević I., Nikolić D., Mitić S., Radumilo B., *Metodologija rangiranja univerziteta u svetu i mogućnost primene u Srbiji*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, posećeno 01.03.2013.godine na http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2012/radovi/A2-1/A2.1-3.pdf.

Bolhuis, W., *Changing looks. Internal and external effects of a corporate visual identity change* (Master thesis, University of Twente, The Netherlands, 2007). Retrieved December 2009, <http://essay.utwente.nl/57849/>.

Bubonjić, Mladen, „Sajber svet kao alegorijska paradigma nove civilizacije“, u: *Časopis za upravljanje komuniciranjem*, broj 17, godina V, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010.

Bucher, H.-J. (2002). *The power of the audience: Interculturality, interactivity and trust in Internet communication*. In F. Sudweeks & C. Ess (Eds.), *Proceedings cultural attitudes towards communication and technology 2002* (pp. 3–14). Murdoch, Western Australia: School of Information Technology, Murdoch University.

Callaghan, M., McPhail, J. and Yau, O.H.M., „*Dimensions of a relationship marketing orientation: an empirical exposition*“, *Proceedings of the Seventh Biannual World Marketing Congress Vol. VII-II*, Melbourne, July 1995.

Callahan Ewa, „*Cultural Similarities and Differences in the Design of University Web Sites*“, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2006, doi:10.1111/j.1468-2958.2006.00012.x.

Caves, Richard E. (2001), »*Bufs, Buzz and Educated Tastes*«, *Creative Industries: Contracts between Art and Commerce*, second printing, Harvard University Press, USA.

Ćalović, Dragan, *In Medias Res*, ISSN 1848-6304, UDK 316.774:1, Vol. 3, br. 4, 2014. Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja (Zagreb), Sveučilište Sjever, Sekcija za filozofiju medija Hrvatskog filozofskog društva (Zagreb), Udruženje građana „Mladi grašak“ za umetnost, kulturu, medije i društvena pitanja (Beograd).

Gronroos C., „*Relationship Marketing: Strategic and tactical implementation*“, *Management Decision*, Vol 34 No.3, MCB University Press Limited, ISSN: 0025-1747.

Cunningham, Stuart D. (2002), »*From Cultural to Creative Industries: Theory, Industry and Policy Implications*«, *Media International Australia Incorporating Culture and Policy: Quarterly Journal of Media Research and Resources*, University of Queensland, Brisbane, Australia.

Deleuze, Gilles, „*Post-scriptum sur les sociétés de contrôle*“, *L'autre journal*, br. 1, maj 1990. Prevod Martin Joughin: „*Postscript on Societies of Control*“, oktobar, br. 59, zima 1992.

Eysenbach G., Kohler C. (2002, March 9). *How do consumers search for and appraise health information on the world wide web?* Qualitative study using focus groups, usability tests, and in-depth interviews. *British Medical Journal*.

Filipi Matutinović Stela, *Naučne informacije u Srbiji*, 2. izmenjeno i dopunjeno izdanje, CC-BY-NC-ND, Beograd, 2013.

Flanagin J. Andrew, Metzger J. Miriam, *Perceptions of Internet Information Credibility, Journalism and Mass Communication Quarterly* 77, no. 3 (2000): 515–40; Spiro Kioussis, Public Trust or Mistrust? Perceptions of Media Credibility in the Information Age, *Mass Communication & Society* 4, no. 4 (2001): 381–403.

Flanagin J. Andrew, Metzger Miriam. “Digital Media and Youth: Unparalleled Opportunity and Unprecedented Responsibility”, *Digital Media, Youth, and Credibility*. Edited by Miriam J. Metzger and Andrew J. Flanagin. The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning. Cambridge, MA: The MIT Press, 2008. 5–28.doi: 10.1162/dmal.9780262562324.005.

Florida, Richard (2004), *The Rise of the Creative Class, and How It's Transforming Work, Leisure, Community & Everyday Life*, New York: Basic Books.

Fogg, Brian J. *Persuasive technology: Using computers to change what we think and do*. San Francisco: Kaufmann, 2003.

Fogg, Brian J. (1999), *Persuasive Technologies*. *Communications of the ACM*, Volume 42, Issue 5.

Fogg, Brian J. “A behavior model for persuasive design”, *Proceedings of the 4th international Conference on Persuasive Technology*. ACM, 2009.

Fombrun, C.J. & Van Riel, C.B.M., *Fame and Fortune: how successful companies build winning reputations*, Pearson Education, 2004.

Freeman, K.S., Spyridakis, J.H. (2004). An examination of factors that affect the credibility of online health information. *Technical Communication*, 51(2), 239–263.

Gareth Williams, “Finance and Entrepreneurial Activity in Higher Education in a Knowledge Society”, u: SIXTH FRAMEWORK PROGRAMME, Citizens and governance in a knowledge-based society, CIT2-CT-2004-506051 EUERЕК, European Universities for Entrepreneurship: their Role in the Europe of Knowledge.

Gibbs, Paul, “An Aristoteilian model for ethical higher education marketing: The role of practical wisdom”, *Journal of Marketing for Higher Education*, 21:2, 203-214, 2011.

Gone, Žak, *Obrazovanje i mediji*, Klio, Beograd, 1998.

Habermas, Jürgen (1987), »The Idea of the University: Learning Processes«, preveo John R. Blazek, *New German Critique*, sv.41, Special Issue on the Critiques of the Enlightenment (Spring–Summer, 1987), Cornell University, Ithaca, New York.

Hartli, Džon (prir.) (2007), *Kreativne industrije*, Beograd: Clio.

Heckman E. Carey, Wobbrock O. Jacob (2000) Put Your Best Face Forward: Anthropomorphic Agents, E-Commerce Consumers, and the Law. Proceedings of the Fourth International Conference on Autonomous agents.

Horkheimer, Max; Adorno, Theodor (1989), *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Filozofijski fragmenti, Beograd: Veselin Masleša, Sarajevo: Svjetlost.

Ilić, Ivan (1980), *Dole škole*, Beograd: BIGZ.

Ivić, Svetozar, Stojković, Snežana, *Vizuelna sredstva propaganda na radu, plakate-panoi-natpisi, izbori eksploatacija*, Institut za dokumentaciju zaštite na radu, Niš 1977.

Jaspers, Karl (2003), *Ideja Univerziteta*, Beograd: Plato.

Jaspers, Karl, *Filozofska autobiografija*, Bratstvo i jedinstvo, 1987, Novi Sad, 1987.

Jevtović Zoran, *Javno mnjenje i politika*, Mas media, Beograd, 2003.

Johnson J. Thomas, Kaye K. Barbara, Cruising Is Believing? Comparing Internet and Traditional Sources on Media Credibility Measures, *Journalism and Mass Communication Quarterly* 75, no. 2 (1998).

Thomas J. Johnson and Barbara K. Kaye, Wag the Blog: How Reliance on Traditional Media and the Internet Influence Credibility Perceptions of Weblogs among Blog Users, *Journalism and Mass Communication Quarterly* 81, no. 3 (2004).

Kasirer, Ernst, *Filozofija simboličkih oblika*, Dnevnik književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1985.

Kapoun, J. (1998). *Teaching undergrads WEB evaluation: A guide for library instruction*. Nađeno 20.02.2014. godine na sajtu <http://www.ualberta.ca/~dmiall/Brazil/Kapoun.html>.

King Phillip, Terster Jason (1999), *The Landscape of Persuasive Technologies*, Communications of the ACM, Volume 42, Issue 5.

Klajn, Naomi (2003), *Ne logo*, Beograd: Fabrika knjiga.

Kotler, Ph., Fox, K., 1995. Strategic Marketing for Educational Institutions, New Jersey 07632, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, ISBN 0-13-668989-2.

Lavie Talia, Tractinsky Noam, "Assessing Dimensions of Perceived Visual Aesthetics of Web Sites", *International Journal of Human-Computer Studies*, 2004, doi:10.1016/j.ijhcs.2003.09.002.

Leslie L. Larry, Slaughter Sheila, *Academic Capitalism: Politics, Policies and the Entrepreneurial University*, Baltimore, MD: Johns-Hopkins, 1997.

Liebes, Tamar, Curran, James, *Media, Ritual and Identity*, Routledge, London and New York, 1998.

Larry L., Slaughter S., „Expanding and Elaborating the Concept of Academic Capitalism“, *Organization*, Volume 8(2): 154-161, Sage, 2001, London.

le Bon, Gustave, *Psihologija gomila*, Globus, Zagreb , 1989.

LüscherM., *PsychlogiederFarben*, Basel (Test-Verl), 1949.

Man, T., *Lota u Vajmaru*, Novo Pokolenje, Beograd, 1953.

Manovich, Lev. 2001. *The Language of New Media*. Massachusetts: MIT.

Manovič, Lev. 2001. *Metamediji*. Beograd: Centar za savremenu umetnost.

Manovič, Lev. 2015. *Jezik novih medija*. Beograd: Clio.

Masaki, Trent, "Academic Visual Identity (AVI): an act of symbolic leadership", *Journal of Marketing for Higher Education*, 21:1, 85-105, Quinsigamond Community College, Worcester, SAD, 2011.

McLaren, Peter (2001), »Foreword«, u: Allman, Paula (2001), *Critical Education against Global Capitalism: Karl Marx and Revolutionary Critical Education*, Greenwood Publishing Group, USA.

Metzger J. Miriam, *Making Sense of Credibility on the Web: Models for Evaluating Online Information and Recommendations for Future Research*, University of California, Santa Barbara, Department of Communication, Ellison Hall, Santa Barbara, CA 93106-4020, *JOURNAL OF THE AMERICAN SOCIETY FOR INFORMATION SCIENCE AND TECHNOLOGY* – Novembar 2007, DOI:10.1002/asi.

Metzger J. Miriam, Flanagin J. Andrew. "Digital Media Youth and Credibility", Cambridge Press, 2008. 5–28. doi: 10.1162/dmal.9780262562324.005.

Mirkov Lidija, „Neverbalna komunikacija bojama u javnom nastupu“, *Časopis za upravljanje komuniciranjem*, broj 25, godina VII, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2012.

OECD, European Union, UNESCO-UIS 2015 ISCED 2011 operational manual.

Opšta enciklopedija, Leksikografski zavod, Beograd, 1986, sv.6, str. 244.

Pavlović, Vukašin, *Održivi razvoj i univerzitetsko obrazovanje u: Univerzitet i održivi razvoj*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Centar za ekološku politiku i održivi razvoj, Čigoja štampa, Beograd.

Penteliuc-Cotoşman Deiter, „The New Multimedia Educational Technologies used in open and distance learning”, *Zbornik Fakulteta dramskih umetnosti*, Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu, 2007, Beograd.

Poirot-Delpech, Bertrand, *Le Monde*, 22.01.1997.godine.

Prensky, M. (2001). *Digital Natives, Digital Immigrant*. On the Horizon. MCB University Press, Vol. 9 No. 5, posećeno: 22.02.2012. URL: <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>.

Radojković, Miroljub, „*Mediumsindrom*”, Protocol, NoviSad, 2006.

Radojković M., Miletić M., *Komuniciranje, mediji i društvo*, treće izdanje, Učiteljski fakultet, Beograd.

Rajkumar, S. (2003). *University Web sites: Design differences and reflections of culture*. Unpublished manuscript, School of Library and Information Science, Indiana UniversityBloomington.

Rieh, S.Y., „Judgment of information quality and cognitive authority in the Web”, *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 53(2), 2002.

Ristić, Irena (2010), *Početak i kraj kreativnog procesa*, Beograd: Hop.La!

Robins David, Holmes Jason, *Aesthetics and Credibility in Web Site Design*, Elsevier Ltd,doi:10.1016/j.ipm.2007.02.003.

Rou, Alan Dž. (2008), *Kreativna inteligencija: Otkrijte inovacioni potencijal u sebi i u drugima*, Beograd: Clio.

Scott, Peter, *The Meaning of Mass Higher Education*, SRHE and Open University Press, Buckingham, 1995.

Shattock, Michael, „*Research, Technology and Knowledge Transfer*” u: SIXTH FRAMEWORK PROGRAMME, Citizens and governance in a knowledge-based society, CIT2-CT-2004-506051 EUERK, European Universities for Entrepreneurship: their Role in the Europe of Knowledge.

Shattock, Michael, „*Conclusions*”, u: SIXTH FRAMEWORK PROGRAMME, Citizens and governance in a knowledge-based society, CIT2-CT-2004-506051 EUERK, European Universities for Entrepreneurship: their Role in the Europe of Knowledge.

Slavujević, Zoran Đ, *Politički marketing*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2005.

Slavujević Zoran Đ., *Starovekovna propaganda: Od Vavilonske kule do "Panem et circences!"*, Institut društvenih nauka, Radnička štampa, Beograd, 1997.

Slavujević, Zoran Đ., "Starogrčke preteče političkog marketinga", u: *Gledišta*, br. 3/4, (XXXIII), Beograd, 1991.

Stojmirović, Ljubiša S. *Politički marketing*, Stablis, Beograd, 2001.

Stranjaković Dragan, *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama od 1844 – 1858.godine*, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd, 1936.

Storey, John (2003), »Popular Culture as Popular or Mass Art: Cultural Power «, *Inventing Popular Culture: From Folklore to Globalization*, Blackwell Publishing, UK.

Strategija obrazovanja u Srbiji do 2020.godine, (Sl. glasnik RS, br. 107/2012).

Strategija obrazovanja u Srbiji do 2020. godine (Sl. glasnik RS, br. 107/2012) u delu 2. Republika Srbija u evropskom prostoru visokog obrazovanja, tačka 9 (preuzeto sa <http://www.vtsnis.edu.rs/StrategijaObrazovanja.pdf>).

Strategija obrazovanja u Srbiji do 2020.godine (Sl. glasnik RS, br. 107/2012). u delu 9. Istraživačka, inovaciona i preduzetnička komponenta, (preuzeto sa <http://www.vtsnis.edu.rs/StrategijaObrazovanja.pdf>).

Šarenac D., *Simboli boja i boje simbola*, Sanimeks, Beograd, 2001, str.16.

Šušnjić Đuro, *Ribari ljudskih duša – Ideja manipulacije i manipulacija idejama*, NIP „Mladost“, Beograd, str. 47.

Šuvaković, Miško, *Pojmovnik modern i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. godine*, SANU, Prometej, Beograd, Novi Sad, 1999.

Tierney, W.G., "Organizational culture in higher education", *Journal of Higher Education*, 59(1), 1988, str. 2-21.

Todić, Milanka, *Fotografija i propaganda 1945-1958*, JU Književna zadruza, Banja Luka, Helicon, Pančevo, 2005.

Tolstoj, Lav Nikolajević, *Ana Karenjina*, str.17, preuzeto sa http://www.planetpdf.com/planetpdf/pdfs/free_ebooks/Anna_Karenina_NT.pdf.

Trandafilović I., *Ime, logo, boja*, BIGZ, Beograd, 2006.

Trustrum, L.B, Wee, S. L., *Relationship Marketing Strategy in Higher Education*, UCTI Working Paper WP-07-02, Asia Pacific University College of Technology&Innovation, Kuala Lumpur, Malaysia.

Trstenjak Anton, *Čovekiboje*, Nolit, Beograd, 1978.

Unsworth Len, *Teaching multiliteracies across the curriculum, Changing contexts of text and image in classroom practice*, Open University Press, Buckingham, Philadelphia, 2001.

van der Wende, M. C. (2006, February). *The challenges of university ranking*. Presentation at the seminar at Leiden University. Retrieved May 8, 2006, from http://www.leidenslatest.leidenuniv.nl/content_docs/presentation_prof._van_der_wende.ppt.

Virilio, Pol, *Informatičkabomba*, (prev. Krstić, Nenad), Svetovi, Novi Sad, 2000.

Volkov Vladimir, *Dezinformacija – od Trojanskog konja do Interneta*, Našdom, Beograd, 2005.

Vuksanović, Divna (prir.) (2009), »Kulturni identiteti gradova«, *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, Beograd, sv. 122/123.

Vuksanović, Divna, „Medijska inteligencija i kreativnost u transhumanom dobu“, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti br.15*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd, 2009.

Vuksanović, Divna, Prilog kritici koncepta »Kreativnog univerziteta«, *Metodički ogledi*, 20 (2013) 1.

Vuksanović, Divna (2012), »Kultura, umetnost i kreativne industrije u eri spektakla«, *Kultura i društveni razvoj*, zbornik radova sa znanstvenog skupa »Kulturna politika, umetničkos tvaralaštvo i medijska praksa u funkciji održivog društvenog razvoja«, Beograd: Megatrend univerzitet.

Vuksanović, Divna (2012), »Problem kreativnosti: Paradoks našeg doba«, *Problem kreativnosti*, zbornik radova Estetičkog društva Srbije, Beograd: Estetičko društvo Srbije.

Vuksanović, Divna. 2007. *Filozofija medija – ontologija, estetika, kritika*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti – Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Čigoja, Beograd.

Vuksanović, Divna. 2011. *Filozofija medija 2 – ontologija, estetika, kritika*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti – Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Čigoja, Beograd.

Vuksanović, Divna. 2011. *Tehnološki napredak i zastarelost*. *Kultura, Likovna umetnost kao medij masovne komunikacije* (Priredila: dr Angelina Milosavljević): 88-100. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Walters, Roger L., *Broadcast Writing: Principles and Practice*, California State University, Sacramento, 1994. (prvo izdanje 1988).

Way, Baldwin M., "Emotion and Cognition in Political Information-Processing" u: *Journal of Communication*, vol. 46, No. 3, Summer 1996.

Wilson, Nick (2010), »Social Creativity: Re-qualifying the Creative Economy«, *International Journal of Cultural Policy*, god. 16, sv. 3.

Yau et al., Is relationship marketing for everyone?, *European Journal of Marketing*, Vol 34 No.9/10, MCB University Press, ISSN: 0309-0566, str.1113.

FENOMEN CRTANOG FILMA

CARTOON PHENOMENON

dr ZORAN KOPRIVICA, vanredni profesor
Fakultet dramskih umjetnosti Cetinje, Univerzitet Crne Gore

***Apstrakt:** Najznačajnija umjetnička ostvarenja u oblasti kinematografske animacije vezana su za crtani film. U filmskoj teoriji i estetici i dalje su podijeljena mišljenja oko toga da li se animirani film može smatrati zasebnom filmskom vrstom, odnosno žanrom, i da li je on u suštini likovna, grafička ili vajarstva umjetnost kojoj je kinematografski medij 'posudio' pokret i oslobodio je htoničnosti. Međutim, činjenica je da je animirani 'crtež' svojom osobenom fakturam povratno djelovao na neke moderne audiovizuelne forme, i ne samo na kompozicionu strukturu spota već i na čitav niz mahom fikcionih filmova. Problem modernog filma, samim tim i animiranog, odavno nije isključivo problem forme u koju treba 'ugraditi' priču. Očigledno nijesmo daleko od vremena kada će svako ko to poželi, zahvaljujući prevashodno neslućenim mogućnostima kompjuterske animacije, moći da 'snima' filmove.*

***Ključne riječi:** Animacija, recepcija, kompjuterska animacija, dramaturgija, kinestetičko dejstvo, dijegeza*

***Abstract:** The most important artistic creations in the field of cinema animation have undoubtedly been attributed to cartoons. The language of animated images has had a retroactive influence on some modern film forms. It's not only the compositional structure of spot but many features which borrow certain expressive elements from animated forms. Walt Disney is the most outstanding art personality as far as cartoons are concerned. French esthetician **Étienne Souriau compare this famous artist with La Fontaine** indicating the mythic dimension of his films.*

Key words: Animation, Reception, Computer Animation, Dramaturgy, Kinesthetic Effects, Diegesis

U teoriji filma i dalje su podijeljena mišljenja oko toga da li se animirani film može smatrati zasebnom filmskom vrstom i da li je on u suštini likovna, grafička ili vajarska umjetnost kojoj je kinematografski medij 'posudio' pokret i oslobodio je htoničnosti. Tačno je da u istorijskoj ravni, ukoliko izuzmemo pojedine eksperimentalne pokušaje koji su prethodili pronalasku kinematografa, možemo govoriti jedino o statičnim kompozicijama koje na zidovima pećina, papiru, drvetu, plastici ili glini simuliraju pokret. Međutim, činjenica je da je animirani 'crtež' svojom osobenom fakturom, iako naizgled paradoksalno, povratno djelovao na neke moderne audiovizuelne forme. Tu ne mislimo jedino na kompozicionu strukturu spota, već i na čitav niz mahom fikcionih filmova koji ne zaziru od animiranog filma čak i na idejno-tematskom planu. Kao eklatantan primjer u tom smislu možemo izdvojiti film *Popaj* (Popeye), reditelja Roberta Altmana, sa Robinom Vilijamsom (Robin Williams) i Šeli Dival (Shelley Duvall) u glavnim ulogama.¹ Međutim, ključno pitanje koje se povodom te i sličnih adaptacija može postaviti, vezano je za psihološki problem recepcije, što, s jedne strane, animirani film učvršćuje kao filmsku vrstu *per se*, afirmišući njegove svekolike vrijednosti, a s druge otvara problem identifikacije, odnosno prihvatanja 'transponovanih' izražajnih postulata jedne idejno i estetički zaokružene cjeline. Pa čak da se i to kao problem prevaziđe, uvijek se može postaviti pitanje da li je nekom Diznijevom filmu potrebna bilo kakva meta-dijegetička 'nadgradnja', s krajnjim ciljem da se faktura same priče, kojoj nijesu neophodna dodatna strukturalna ili tematska 'retuširanja', prenese na način koji je senzibilitetu modernog gledaoca (svih uzrasta i ciljnih grupa) bliži i prihvatljiviji. I da li se time, u stvari, želi pokazati da je ovakva naracija, bez obzira na način na koji je priča preosmišljena i formu njene prezentacije, iznad oblikovnih principa i tehnoloških specifičnosti žanra iz kojeg je preuzeta. Ipak, problem modernog filma, samim tim i animiranog, odavno

¹ Na DVD omotima, bioskopskim plakatima i posterima, kao oznaku ikoničke prepoznatljivosti, možemo zapaziti Popajeve ogromne ruke sa istetoviranim sidrom, što je Altman, rekli bismo, veoma vješto iskoristio, jednako kao i mnoge druge osobine i navike ovog Flejšerovog junaka: prepoznatljive gestikulacije, facijalnu ekspresiju, boju glasa, potom upotrebu lule kao najvažnijeg rekvizita i još mnogo toga, i u jednoj iz osnova drugačijoj izražajnoj fakturi svog junaka dijegetički 'modelovao' na način koji je savremenom gledaocu i razumljiv i prihvatljiv..

nije isključivo problem forme u koju treba 'ugraditi' priču. Očigledno nijesmo daleko od vremena kada će svako ko to poželi, zahvaljujući prevashodno neslućenim mogućnostima kompjuterske animacije, moći da 'snima' filmove. Ali ono što će ostati ključni problem, a on to, zapravo, jeste od samih početaka kinematografije, onaj koji nijedna forma niti tehnologija, uključujući i kompjutere, neće moći da nadomjesti, jeste potreba za dramaturški valjanom i uvjerljivom pričom.

Najznačajnija umjetnička ostvarenja u oblasti kinematografske animacije svakako su vezana za crtani film. Vratimo se stoga Voltu Dizniju i njegovom čudesnom svijetu. Ukazujući na očiglednu činjenicu generacijskog prevazilaženja razlika u recepciji njegovih filmova, predrasuda i pokušaja pojedinih teoretičara da animirani film 'odvoje' od odraslih i tumače ga isključivo kao potrebu zadovoljenja dječije mašte, jedan tako značajan estetičar kakav je Etjen Surio, Diznija poredi sa Lafontenom, ukazujući pri tom na mitsku dimenziju njegovih filmova. To drugim riječima znači da za sam proces identifikacije ni od kakvog značaja nije činjenica ko, gdje i kada se nalazi ispred platna na kojem se pokreću animirani fotogrami Diznijevih ili filmova nekog drugog značajnog autora, već da li može, pored toga što mu pružaju zadovoljstvo, da u tim u osnovi drugačijim izražajnim strukturama od onih na koje je navikao – ukoliko apstrahujemo neizbježne sličnosti koje implicira proces njihove tehničke realizacije – prepozna njihove specifične estetske vrijednosti. A ono na čemu je Dizni u svojim filmovima posebno insistirao jeste dramska priča, odnosno njena jasna i precizna artikulacija sa dominantnom verbalnom komponentom kao suštinskom, iako je, povremeno, pojedine sekvence rado izdvajao u namjeri da ih vizuelno i ritmički 'osnaži', pa čak i da ih kao izdvojene dijegetičke strukturne u cjelosti zaokruži.² Dizni je često isticao da nikada nije previše udaljavao od svog stila koji je izgradio u stripu, što za one teoretičare i estetičare koji animirani film dovode u blisku vezu sa crtežom i slikarstvom ili ga pupčanom vrpcom vežu za te umjetnosti, odričući mu pri tom suštinske kinestetičke vrijednosti koje mu, po njima, nijesu 'prirođene' budući da ih je

² Da li, uopšte, ima bilo kakve potrebe podsjećati na najznačajnije crtane filmove i junake Volta Diznija koji gotovo čitav jedan vijek ne gube na značaju i popularnosti i koje svaka nova generacija iznova otkriva i doživljava na svoj osoben način. Ipak, ne možemo a da ne pomenemo Miki-ja, Paju, Plutona, serijske i dugometražne filmove: *Alisa u zemlji čuda*, *Snežana i sedam patuljaka*, *Pinokio*, *Bambi*, *Pepeljuga*, *Petar Pan*, filmove inspirisane muzikom velikih kompozitora: *Kosturov ples* (Sen-Sans), *Fantazija* (Bah, Čajkovski, Stravinski, Betoven, Doniceti, Musorgski, Šubert).

'preuzeo' iz drugog sistema umjetničke izražajnosti, pruža, dakle, solidnu osnovu za dalju razradu njihove problematične, tačnije destruktivne teze. No, to je problem koji će, bez sumnje, biti trajno aktuelan kod onih koji u intertekstualnosti ne prepoznaju mogućnosti konvergencije, već prevashodno one apsolutnog podvajanja po principu autentičnih i nedjeljivih estetskih cjelina. Ukoliko tome dodamo činjenicu da je film kao umjetnički medij nastao na temelju sintetizacije etabliranih estetičkih vrijednosti medija sa znatno dužom tradicijom, isključujući i tehnološku komponentu kao neophodan uslov njegove ontološke zasnovanosti, postaje očigledno do kog stepena je, katkad, teorijski deplasirano, čak i nesuvislo raspravljati o naznačenom problemu. A sve to, s druge strane, dakako, u potpunosti poništava tezu o takozvanoj medijskoj podvojenosti i istovremeno ističe potrebu (ali i oprez!) svakog medija ponao-sob da svoj specifični diskurs uskladi sa estetičkim zahtjevima vremena. Vladimir Petrić je suštinske osobine Diznijeve animacije vrlo jasno i precizno sveo na njegovu bogatu maštu, smisao da pronađe karakterističan izraz lika (grimasu koja precizno određuje psihološku reakciju) i nepogrešivi osjećaj za montažnu dinamiku i pokret u kadru.³ Robert Fild nas, međutim, podsjeća na činjenicu da je Dizni prevashodno zabavljač – mi ćemo, ne sporeći Fildovo određenje, reći da je Dizni prevashodno veliki umjetnik, koji jeste stvarao s prevashodnim ciljem da zabavi (znamo i koga, i kad, i zašto!). Fild, međutim, iznosi niz opštih mjesta za koja vjerujemo da su nastala na temelju dubinskog analitičkog promišljanja i tumačenja Diznijeve poetike, poput onih: da bi nas zabljavao Dizni uvijek pravi priču (mi bismo, ne bez razloga, mogli da se zapitamo: a ko je taj ko je u 'realmu' animiranog filma ne pravi s prevashodnim ciljem da bi nas zabavio?), potom, da nas opčinjava i pomaže nam da pobjegnemo iz stvarnosti u svijet mašte. Ovom posljednjom u nizu opservacija Fild potvrđuje ono što je odavno u fokusu multidisciplinarnog, prevashodno psihološkog istraživanja u vezi s problemom identifikacije, koja je kod djece, za razliku od odraslih, u nekim slučajevima ekstremno izražena.⁴

³ Ovom se, očigledno, nema šta dodati. Iako je knjiga Vladimira Petrića *Razvoj filmskih vrsta*, iz koje smo preuzeli pojedine stavove u vezi s temom kojom se u ovom radu bavimo, nastala prije skoro pola vijeka, ni danas nije izgubila gotovo ništa na svom značaju i aktuelnosti. To nedvosmisleno mnogo govori i o njenom autoru.

⁴ Pomenimo i problem introjekcije, često sa psiho-patološkim indikacijama, koji, kada je ovaj žanr u pitanju, nije ekstremno izražen.

Po Normanu Mek Larenu, jednom od najznačajnijih stvaralaca u oblasti animiranog filma i, pri tom, velikom eksperimentatoru, umjetnost animacije ne sastoji se jedino u tome da se stvori iluzija kretanja, već da se ostvari osobeno kinestetičko kretanje, dejstvo 'nevidljivih intervala' koje se javlja između smjene dvaju crteža. Cilj koji se time želi postići, kako u svojoj studiji ističe Petrić, jeste stvaranje novih likovnih vrijednosti koje u dinamičnom kretanju i smjenjivanju, u sinhronicitetu sa muzikom, dobijaju kinestetičko dejstvo. Treba, takođe, podsjetiti da se Mek Larenovi eksperimenti odvijaju nekoliko decenija prije ekspanzije kompjuterske animacije – koja će umnogome potvrditi njegove stvaralačke anticipacije i sveobuhvatna istraživanja mogućnosti animiranog filma – prevashodno utemeljena na potrebi iznalaženja novih formi, što u krajnjem koincidira sa mnogim sličnim pokušajima u drugim oblastima nesputanog, odnosno avangardnog umjetničkog stvaralaštva.⁵

No, činjenica je da su unutar crtanog filma i prije Mek Larena postojala – i dalje postoje! – dva likovno i grafički mogućna izražajna oblika: apstrakcija, sa jasnom vizuelnom artikulacijom kojom se želi prenijeti određeni sadržaj, i ikonografski eksplicitne figuracije sa prepoznatljivim *antropo* i *zoo* svojstvima. Pojedini teoretičari i estetičari animiranog filma liniju i plohu s pravom izdvajaju kao konstituente dovoljne da se definiše suštastvenost ovog vida umjetničke izražajnosti. Međutim, bez boje, mase, prostornih volumena i dubinske vizuelnosti ova vrsta dijegetičke redukcije, iako omogućava elementarnu naraciju, ne nudi i cjelovit umjetnički dojam sa svim onim sadržajima koji još od prvih crtanih filmova ne predstavljaju samo dio nasleđa već i naviku (u doslovnom značenju te riječi) recipijenata ili 'konzumera' koji punoću vizuelnog utiska pretpostavljaju želji autora za minimalističkom animacijom, odnosno redukcijom materijala, dekonstrukcijom likovnih elemenata i svođenju znaka na njegovu 'ogoljenu' semantičku vrijednost, ma koliko to, u krajnjem, pozitivno uticalo na sam proces recepcije ponuđenih sadržaja (brzinu, kvalitet i dinamiku prepoznavanja). Drugim riječima, svako dijegetički neopravdano i neutemeljeno pojednostavljivanje fature animiranih, u konkretnom slučaju crtanih filmova, bogatstva njihovih hromatskih valera i dinamične vizuelnosti porad eksplicitne narativne određenosti, ostavlja utisak kinestetički nedovršenog djela ili se, u krajnjem, svodi na potragu animatora – što nika-

⁵ Treba se samo prisjetiti Bunjelovog *Andaluzijskog psa*, filma koji je u okviru nadrealizma kao posebnog oblika avangardnog oneobičavanja stvarnosti nastao svega desetak godina prije Mek Larenovog filma *Pet za četiri*, sa direktnim ucrtavanjem pokreta animiranih figura na negativ.

ko nije bez značaja! – za samosvojnim heurističkim modelom. Autori crtanih filmova nemaju nikakvih formalnih prepreka da iskažu ono što zamisle, uključujući i materijalizaciju apstraktnih ideja.⁶ Potreba da se sadržina i ambijentalni okvir priče junaka crtanog filma poistovjete sa onim u kojem dominira simbolika neposredne, iskustvene stvarnosti, stara je koliko i sam crtani film. Ipak, težnja pojedinih autora za 'razgradnjom' antropomorfnih simbola i potpunim oslobađanjem od njih, kao i temeljnom restrukturacijom morfoloških konstituenti kako crtanog filma tako i ostalih animiranih formi, obično se završava neuspjehom i nanovo iskazanom potrebom za povratkom na pređašnje stanje.

Literatura

- Anobile, Richard J. : "Popeye The Movie Novel". Avon Books, 1980.
- Bendazzi, Giannalberto: "Cartoons: One Hundred Years of Cinema Animation". John Libbey & Company Ltd. 1994.
- Brion, Parick (signed André Moreau). "Popeye". In: "Télérama" (Paris, France), Télérama S.A., No. 1665, 9 December 1981, Pg. 26-28.
- Halas, John. "Masters of Animation". BBC Books, 1987.
- Johnston, Ollie, Thomas Frank. "The Illusion of Life: Disney Animation". Disney Editions, 1981.
- Majcen Marinić, Mihaela: „Prema novoj animaciji“. MendarMedia, Zagreb, 2014.
- Marušić J. [Joško]. „Alkemija animiranog filma“. Meandar, Zagreb, 2006.
- Munitić, Ranko: „Estetika animacije“. Filmski centar Srbije, Beograd, 2007.
- Parish, James Robert: "Popeye (1980)". In: "Fiasco: A History of Hollywood's Iconic Flops". New York: John Wiley & Sons, 2006, Pg. 100-122.
- Petrić, Vladimir: „Razvoj filmskih vrsta“. Umetnička akademija BGD, 1970.
- Sammon, Paul M. : "Popeye". In: "Cinefantastique", Cinefantastique, Vol. 10, Iss. 4, 1981, Pg. 48.
- Stojanović, Dušan: „Film kao prevazilaženje jezika“. Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1975.
- Terry, Bridget: "The Popeye Story: The Making of the Film". (New York City, New York, USA), Dell, Tom Doherty Associates, Inc., December 1980, Pg. 286.

⁶ Veljko Vučetić u svojoj knjizi *Antička tragedija i film* nije zaobišao ni neke probleme sa kojima se suočava animirani, posebno crtani film. On navodi zanimljiv primjer Jesenjinovog lamenta nad konjem, kojega je „pobijedio željezni konj – lokomotiva“ /1971, 34/, ali i da je zasluga crtanog filma što je ovaj životinji povratio „aureolu stare slave“.

KOLUMNA – BLAGO NOVINSKOG ŽANRA

THE COLUMN – THE EMPIRE OF NEWSPAPER GENRE

BILJANA GRUJIČIĆ, doktorand

Fakultet za kulturu i medije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd

Apstrakt: Ovaj rad će pokušati da odgovori na pitanje kako novinarski stavovi pisaca kolumni utiču na formiranje stavova javnog mnjenja. Kako neki „istaknuti glas“ pojedinca, značajne ličnosti društvenog miljea formira sud javnosti. Da li su sudovi i stavovi ove grupe pojedinaca stavovi i tzv. „kritične mase“? U kojoj meri periodičnost objavljivanja ove vrste novinskih članaka donosi vitalne informacije za dešavanja u svakodnevnom životu jedne društvene zajednice?

Ključne reči: mediji, novinski žanrovi, autorski komentar, kolumna

Abstract: This work will try to answer the question to how journalistic attitudes of column writers influence the formation of public opinion. How certain “prominent voice” of individuals, important people of social milieu form public judgment. Whether the judgments and attitudes of this group of individuals and the so-called “critical masses”? To what extent does the frequency of publication of such kinds of articles brings vital information for events in everyday life of one social community?

Key words: Media, Journalistic Genres, Author’s Comment, Column

XX vek se može opisati kao „početno doba masovnih medija“. Verovanje u moć masovnih medija se inicijalno baziralo na posmatranju njihovog velikog domašaja i očiglednog uticaja, naročito u odnosu na nova popularna novinska izdavaštva.

Veze izmedju popularnih masovnih medija i društvene integracije je lako primetiti i u negativnom smislu (više kriminala i nemoralaj) u individua-

lističkom (usamljenost, gubitak kolektivne vere) ali je takodje bilo moguće predvideti pozitivan doprinos modernih komunikacija koheziji društvene zajednice.

Takodje je postojala tendencija javnog mnjenja i da krivi medije i da zahteva da učine nešto više da razreše tzv. društvena zla budući da je postojala i negativna percepcija medija i naročita indicija da se mediji povezuju sa kriminalom, seksom i nasiljem i njihovim očiglednim porastom u društvenoj i moralnoj poremećenosti. Individualna šteta je ukazivala na depresiju, gojaznost i nedostatak samopouzdanja. Najnoviji prigovori iz ovog talasa razmišljanja uključuju i Internet za koji se sumnja da podstiče pedofiliju, nasilje i mržnju kao i pomoć terorističkim organizacijama i internacionalnom kriminalu.

Ova mešavina popularnih predrasuda i društvenog teoretisanja o medijima je oformila jedan „background“ (osnovu, pozadinu) i razvila malo preciznije teorije o masovnim komunikacijama. Naime, očigledno je, pre svega, da mediji imaju ekonomski (privredni) trošak i vrednost, i da kao takvi predstavljaju predmet konkurencije u cilju kontrole i procene. Drugo, oni su predmet političke, ekonomske i pravne regulative. Treće, masovni mediji se vrlo često smatraju efektivnim instrumentom moći, sa potencijalnim kapacitetom da vrše uticaj na različite načine. Aspekti moći masovnih medija: privlačenje i usmeravanje pažnje javnosti, ubedjivanje u smislu mišljenja i uverenja, uticaj na ponašanje definisanje realnosti, uspostavljanje statusa i legitimiteta, brzo i sveobuhvatno, ali selektivno informisanje, veća dostupnost onima sa političkom i ekonomskom moći. To pokreće i mnoga druga pitanja kao što su: Da li su mediji pod kontrolom? Ako jesu, ko kontroliše medije i za čiji interes? Čija verzija sveta (društvene realnosti) se predstavlja? Koliko su mediji efektni u postizanju odabranih ciljeva? Da li masovni mediji promovišu veću ili manju jednakost u društvu? Kako je organizovan pristup medijima? Kako mediji koriste svoju moć da utiču na druge?

Teoretičari masovnih komunikacija često dele sa sociolozima interesovanje za to kako se društveni poredak održava kao i za vezanost ljudi za različite vrste društvenih jedinica. Mediji su još ranije bili vezani za probleme rapidne urbanizacije, društvene mobilnosti i pada tradicionalnih društvenih zajednica. Kasnije je nastavljeno njihovo povezivanje sa društvenim dislociranjem i navodnim porastom individualne nemoralnosti, kriminala i nereda. Velikim delom su rana teorija i istraživanje o medijima bili fokusirani na pitanja integritisanosti. Između ostalih funkcija novina u okviru ove teorije javljaju se sledeće: vezivanje društva, pružanje liderstva javnosti, pomaganje da se

uspostavi 'javna sfera', omogućavanje razmene ideja izmedju lidera i širokih narodnih masa, zadovoljenje potrebe za informisanošću, pružanje ogledala samom društvu, delovanje kao savest društva.

Sve ove relacije izmedju medija i društva se razlikuju u više aspekata sa akcentom na različite uzroke i tipove promena i ukazuju na različite putanje u budućnosti. Sve one se ne mogu pomiriti pošto predstavljaju alternativne filozofske pozicije i oponentne metodološke preference ali daju neku ideju o generalnoj strukturi razmišljanja o masovnim medijima i društvu. Ključno pitanje koje se tiče pravca i snage odnosa izmedju masovne komunikacije i drugih promena koje se dešavaju u društvu: ukratko, da li su mediji uzrok ili posledica društvene promene? Kao i mnoga druga pitanja kao što su:

- Koju ulogu mediji mogu ili već igraju u važnim društvenim promenama?
- Da li su mediji tipično progresivni ili reakcionarni u svom delovanju?
- Da li se mediji mogu primeniti kao „motor promene“ u kontekstu razvoja?
- Koliko se medijski izazvana promena dešava zbog tehnologije pre nego tipičnog sadržaja?
- Da li mediji šire inventivnost na efektan način?
- Da li je javni interes za komunikacijom podređen privatnim interesima?

Novinarski žanrovi razvijaju strukturnu matricu kojom se činjenice iz svakodnevnog života izlažu sudu javnosti na kreativan način sa ciljem privlačenja pažnje. Ostavljajući po strani istorijsku i društveno-klasnu komponentu novinarskog stvaralaštva, teorija novinskih žanrova se oslanja na obrasce klasičnog sudskog besedništva i književnosti. Ipak bogatstvo novinskog izražavanja prevazilazi klasične retoričko-literarne oblike. Savremena komunikološka nauka podrazumeva žurnalističko-teorijski koncept sa žanrovskim klasifikacijama. U zavisnosti od toga da li je u odgovarajućoj teoriji novinarskih žanrova noseći elemenat: činjenica, mišljenje, stav ili opisivanje doživljaja, žanrove bismo mogli podeliti na:

1. informatičke (faktografske)
2. analitičke
3. beletrističke

U informativne žanrove spadaju: intervju, vest i izveštaj. Analitičke novinarske žanrove čine: komentar, članak i kritika. Ovde bismo mogli dodati i osvrt, belešku i kolumnu, ili uvodnik kao varijante komentara. U beletrističke novinske forme spadaju: reportaža, feljton, crtica, beleška i tekstovi humorističke prirode (npr. anegdota). Neda Todorović je npr. uspostavila podelu na: faktografske i interpretativne žanrove.

U interpretativne spadaju i komentari, tj. kolumne, o kojima će ovde biti reči. Interesantno je istaći da obični čitaoci vrlo često i ne pregledaju takav tip tekstova, jer se novine i pišu i kupuju zbog vesti i izveštaja. Komentari se određuju prema krupnim nacionalnim i međunarodnim pitanjima. Oni na određeni način mogu ostvariti i društveni, ili politički uticaj. Ako posmatramo vrste komentara mogli bismo izdvojiti: uvodnik, ili redakcijski komentar i kolumnu, ili autorski komentar. Redakcijski komentar može biti potpisan i nepotpisan. Potpisani komentar iznosi stavove redakcije, ili autora. Dešavalo se da urednik stavi potpis na naručeni politički komentar, što se uvek neslavno završavalo po urednika. Dešava se i danas da urednici od uticajnih političara dobijaju „svoje mišljenje „ koje će uredno plasirati u uvodniku.

Ipak, autorski komentari su više omiljeni kod čitalaca od anonimnih redakcijskih uvodnika. Tako da je najpoželjnije u objektivnom novinarstvu da autorski komentar ide u štampu kako je napisan bez uredničkih intervencija.

Posmatrajući značenje pojma "kolumna" kao stupca u novinama ili knjigama, preko značenja stalne rubrike jednog novinara, malo-pomalo proširilo se do spominjanja kolumne kao posebnog oblika novinskog izražavanja. Kolumna (lat. *columna-stub*) u novinarstvu se odnosi na stubačni tekst pisan u prvom licu jednine s neskrivenom ironijom i čak satiričnim karakteristikama. Žanrovski se svrstava u „članke mišljenja“. Razlika od "komentara" je to što komentar može biti jednokratn, dok se kod kolumne podrazumeva periodičnost u objavljivanju. Blog, koji je nastao u skorije vreme, razvio se pojavom i širenjem elektronskih komunikacija i Interneta. Vrlo često kolumnista ima harizmu i čitaoci žele da znaju šta on misli o pojedinim aktuelnim pitanjima i zašto tako misli. Oni kolumnisti koji privlače pažnju imaju osiguran uspeh. Time se gradi nit poverenja između čitaoca i kolumniste. Čitalac tako doživljava kolumnistu kao nekoga koga poznaje i čija uverenja deli. Tako kolumnista može uticati na stavove i zaključke čitaoca i ohrabrivati njegovo zdravo rasuđivanje.

Kolumna je rezervisana je samo za najistaknutije autore, stalne, ili gostujuće kolumniste. Obično je na stalnom mestu u listu, stalnog formata, pone-

kad na dva stupca, sa stalnim nadnaslovom. Fotografiju ponekad zamenjuje karikatura. Ime se lakše „pravi“ pisanjem kolumne. U kolumni je autor jasno identifikovan i taj autor redovno objavljuje pod jednim nadnaslovom. Pravilo je da se tekst jednog kolumniste pojavljuje određenog dana u nedelji, sa stalnim nadnaslovom.

Kolumnista ima pravo uskratiti svoj potpis na tekst ili prilog koji je uredničkom intervencijom izgubio prvobitni smisao, čime odgovornost za tekst preuzima glavni urednik. „Kolumna- kao „vrhunski žanr“ jeste vest, ili više vesti obrađenih na osoben, autorski način uz potrebne pikanterije, jezičke i stilske bravure; može biti pisana i u prvom licu jednine, a uz nju može čak ići i fotografija autora, ako je već stekao „ime“. (M. Ćirilović, „Od vesti do kolumne“ 15 str.)

Šta su odlike dobrog kolumniste? Hrabrost, drskost, kompetencija autora kolumne, maštovitost, znanje, pismenost. Na samom početku kolumnista mora efektno preporučiti ostatak teksta, a onda će se baviti redosledom odgovora na pitanja. Pitanja moraju biti aktuelna u određenom društvenom trenutku. U produžetku rada stoje primeri kolumni koje autorka ovog teksta periodično objavljuje:

сїав

Зелено, волим те зелено!

*Смет ли да итражим чистије Ужице за сву нашу и будућу децу?
Смет ли да бирам да живим у овом граду? Зашто наш град није
поново пријатно место за живот?*

Ако сте помислили да ће се наставка овог текста бавити анализом истоимене Лоркине песме, преварили сте се. Иако је овај шпански аутор за писање ове песме био инспирисан бојама Андалузије, јужне шпанске покрајине, мени је циљ да проговорим о зеленилу нашега краја. Сваком своје.

Шта је све зелено у нашем граду? Зелене шуме, зелена река, зелене планине, зелен ваздух, или само новодобијена зелена столица? Од свих одбора за заштиту животне средине, који су се не њоме бавили, изгледа да је екологија била и остала женска тема. Зашто је то

Билјана Грујић

тако? Зашто се уместо паролa и графита све завршило са пар списаних твитова? Да се овај мот срврт не би завршио само као слобода штампе, тумачена као слобода уверења да је свако крив, а доказе нека потражи у корпи за отпатке, хајде да анализирамо ситуацију.

Без жеље да улазим у поље стручњака, којих у овом граду има, да видимо од када се развија еколошка свест људи. Ако кренемо од предмета: „Чувари природе“ и „Свет око нас“, који подижу еколошку свест нај-млађих, ако у школама имамо разнобојне канте за селекцију отпада, ако редовно вршимо контролу загађивања животне средине, ако су сва мерења у оним дозвољеним границама и вредностима, ако су донети закони у области животне средине, где је онда проблем? Зашто не можете да удахнете кад изађете напоље? Зашто су преврнуте све канте за смеће суботом ујутру? Зашто Велики парк постаје мали? Зашто пијемо воду из канистера? Зашто мењате прозоре, због буке? Ко је одговоран? Ја, ти, наша деца?

Смет ли да тражим чистије Ужице, за сву нашу и будућу децу? Смет ли да бирам да живим у овом граду? Зашто наш град није поново пријатно место за живот?

Свега овога нема у перспекту наше туристичке организације, ми хоћемо да се допаднемо, хоћемо да туристи намажу наш кајмак на проју, хоћемо да понудимо младу јагњетину која је пасла у нашем крају, хоћемо да су нам малине прве класе, а домаће. Завршићу са оним да земљу нисмо наследили од својих предака, већ смо је позајмили од наших потомака.

За све нас заједно, мислите зелено!

IZ ŽENSKOG UGLA

Ко је овде културан?

Пише: проф. Биља Грујић

Хоћете да ја одговорим на ово питање, драги моји? Хоћете да таксативно и експлицитно наведем ко се то у овом граду сматра културним? Рекли сте ми, хајде, реци ти! Да кажем у име Вас, да будем Ваш глас разума? Хајде да пробамо, али ништа не обећавам.

Јесу ли културни они који иду на књижевне вечери, јесу ли културни они који прате биоскопски репертоар, или одлазе у Позориште, у Галерију? Ноћ Музеја? Ко чита у библиотеци? Случајно знам оне који су тамо, углавном је иста публика. Посматрајте их, да ли је култура овога града намењена само старијој популацији? Ко је ту дошао да се угреје, а ко је дошао да буде виђен? (Рекли сте да кажем.) А шта је са младима?

Кафане су одвајкада део наше традиције, а разговори у њима углавном слични, мало дневне политике, по који трач, мало кад ће нам бити боље, а онда следе носталгична сећања, кад је он свирао у „Паласу“, а како се шетало корзоом... Зашто увек у прошлости, зашто је увек пре било боље? Ја имам права да хоћу сад и овде. Хоћу да САДА буде боље. Кад кажем боље, мислим културније. Да се разумемо, врло поштујем традицију, поштујем здравце и добродошлице, волим српске свадбе и фолклор, пробала сам водњику, али сам исто тако прошла обе сцене Народног позоришта, ЈДП, највише волим Атеље (да ли због Цветковића?), слушања гудаче Св.Ђорђа, нећу говорити о библиотекама...И треба ли тога да се стидим, треба

ли да ћутим о томе? Још је Доситеј рекао да се само простота и глупост задовољава, увек при истом остати. Он је био Европејац. Хоћемо ли тамо? Пут је захтеван, компликован и сложен, а изгледа и да пуно кошта. И нећу сад говорити колика су издвајања у буџету за културу, а можда је то најважније?

Дозволите ми да заједно померимо границе, дозволите да свако има свој укус... Нека свако почисти у своје дворишту. Шта сте урадили Ви, драги моји? Пошаљите своју децу у позориште, не дозволите им да остану уз риалити. Причајте са њима, не дозволите да све важно прочитају на ФБ-у. Култури се учи од малих ногу.

Ово је моје време, ово је твоје време, НАШЕ! Ми немамо друго време, други град, другу земљу. У постмодерним друштвима стабилне су само промене. Морам да се мењам на боље. Не можемо све релативизовати, не можемо оспоравати светске успехе људи из нашег краја, не можемо да не чујемо награђену трубу, морамо поштовати оно што је добро, наше, домаће.

Кажу ми пиши безопасно, пиши досадно, пиши женски, пиши о сланини. Насмејем се, има и таквих, али нећу Вам ја, драги моји, исказати из фрижидера.

Знала сам да са овим насловом ризикујем да кажете дајте хлеба, доста је народу игара, али имала сам у виду Вас, драги моји, а нисте Ви баш било ко и нисте само за хлеб, иако се не може без њега.

КОМЕНТАР

IZ ŽENSKOG UGLA

Моћ медија

Пише: проф. Биља Грујић

Које су Ваше омиљене новине? Волите ли штампана, или електронска издања? Шта кажете за „Недељницу“? Упооређујете ли информације? Да ли смо увек у могућности да успоставимо критичку дистанцу према информацијама које нам се нуде? А где нам је време за све то? Савремени човек је постао медијски зависник и готово да не постоји онај који на неки начин није изложен дејству медија. Напредак информационе технике узрокује веома брз раст тржишта информација на којем је конкуренција изузетно изражена и немилосрдна. Не знам колико сам савремена, драги моји, понекад ме и од те назови „савремености“, боли глава, али знам да су нам медијски садржаји све бруталнији. Тачније, радо бих се вратила у оно примитивно време „очи у очи“ разговора. Интересантни су и резултати истраживања по коме би 40% колега напустило медије. Време које је пред нама, најављује тек садржаје различитих врста.

Међутим, где је ту одговорност за сопственуреч? Уобичајно је плънути по узему, то ниш-

та не кошта. Плъни по човеку, плъни по институцији, плъни по систему, шта кошта? Како се мери исплъвак, коме је он значајан? Нису ли људи систем? Ко га чини, ја, ти, они? Размисли о себи, пре него бацаш камен на другога. Култура доноси победу, док победа узек не доноси културу, заправо, често се дешава да је њена последица - управо некултура. Рече неко да је: „Трагично што су плуцаци толико сигурни, а мудри тако пуни сумње.“

Без жеље да рекламирам банку чији сам клијент, али ми се увек, када ме поздрави, учини добра порука: „Живот је непредвидив, добро је знати да можеш да паузираш рату.“ Знам да ће се одмах појавити сvezналци које ће рећи да ћеш рату ипак платити. Међутим, мало људскости није на одмет. Иста је ствар и са медијима. Ко год да креира медијску слику Србије, мора да има људскост на уму. Значи ли то плъвати умерено? Не знам, просудите сами. Нисам од оних који намећу закључке. Знам само да се трудим да будем објективна, због Вас драги моји. Чућемо се ускоро...

Nudeći uzbuđenja, senzacije i senzacionalizam, mediji konstruišu svoju realnost u kojoj vrlo često odsustvuju svakodnevni teški problemi. Za to su u dobroj meri zaslužni urednici, kao i određene interesne grupe. To dovodi do

otuđenja primalaca medijskih sadržaja. Otuđenje konzumenata medijskih sadržaja odvija se tako što oni sve manje žive, a sve više pokušavaju da shvate poslate poruke sa kojima se sve češće poistovećuju. Tako ponašanje aktivnog subjekta više nije njegovo ponašanje, već onog koga sledi. Kolumnisti i kolumne, kao žanr novinarskog izražavanja su oni čije stavove i razmišljanja recipijenti medija prate i podržavaju, tako da i oni u velikoj meri snose odgovornost za formiranje medijske slike sveta.

Literatura

Brajović Rade (2007), *Novinarski fenomeni*, Pešić i sinovi, Beograd.

De Berg, H. (2007), *Istraživačko novinarstvo*, Clio, Beograd.

Jevtović, Z., Petrović, R., Aracki, Z. (2014), *Žanrovi u savremenom novinarstvu*, Jasen, Beograd.

Kljajić, V. (2009), *Intervju*, Čigoja, Beograd.

Krejš, R. (2005), *Onlajn novinarstvo*, Clio, Beograd.

Malović S. (2005), *Osnove novinarstva*, Golden-marketing-Tehnička knjiga, Zagreb.

Todorović, N. (1998), *Savremeno novinarstvo*, FPN, Čigoja štampa, Beograd.

ŽENE I POLITIKA: MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE ŽENA U BIH
WOMEN AND POLITICS: MEDIA REPRESENTATION OF WOMEN

dr MEDINA MUJIĆ
Fondacija CURE, Sarajevo

***Apstrakt:** Pozicioniranost žena u javnom i medijskom prostoru je često aktualna tema kojom se bave nevladine organizacije, udruženja ili fondacije čiji je domen djelovanja jednakost i osnaživanje ženskih ljudskih prava u privatnoj i javnoj sferi. Osim aktivnog djelovanja predstavnika/ca civilnog društva i individualnih pojedinaca/ki o ovoj temi, žene još uvijek nemaju jednaka prava i mogućnosti u javnom životu kao što je to slučaj sa muškarcima, naročito u domenu politike. Veliku ulogu u ostvarivanju njihovih prava potpomažu i mediji kao prenosioci poruka, odnosno kao izvjestitelji o određenim javnim ili političkim dešavanjima.*

U političkim procesima mediji se mogu javljati bilo kao izvještači o događajima, ili kao komentatori političkih zbivanja. Zapravo, može se smatrati da mediji nemaju samo posmatračku ulogu, već da predstavljaju političke aktere koji učestvuju u političkim procesima, jer kanal za prijenos poruke, odnosno prenosioci poruke su mediji. Poruka prenošenjem ili novim izgovaranjem/pisanjem može promijeniti svoj smisao, a ponekad i svoje značenje. S tim u vezi, mediji predstavljaju političke aktere jer njihovo koncipiranje i prezentiranje poruke utječe na samo značenje političke komunikacije. Medijska prezentacija politički angažiranih muškaraca i žena bi trebala predstavljati stvarni prikaz angažiranosti, djelovanja i pozicioniranja jednih i drugih unutar vlastitih političkih struktura, ali i javnog djelovanja.

Žene su rijetko donositeljice odluka u političkim strankama, iako one igraju važnu ulogu u kampanjama zbog zakonskih odredbi koje obavezuju njihovo učešće. Vidljivost žena u sadržajima i programima masovnih medija bi trebalo da odražava promjene u političkom ili javnom

aktivitetu žena u Bosni i Hercegovini koje su se u okviru demokratske tranzicije bosanskohercegovačkog društva odigrale u protekle dvije decenije. Kultura izvoještavanja o politički aktivnim ženama ili ženama koje se bave javnim poslom bi trebala da doprinosi osnaživanju njihove nove uloge u društvu, podržavajući jednaka prava i mogućnosti žena i muškaraca.

Ključne riječi: *Mediji, žene, politika, ravnopravnost i izbori*

Abstract: *Position of women in public and media space in current issue in non-governmental associations and foundations sectors whose domain is equality and empowerment of women's human rights in private and public spheres. Except active work of male and female civil society representatives about this issue, women don't have equal rights as man have, especially in politics. Media has big role in the realization of their rights as messengers or as reporters of certain public and political actions. Media can be reporters about development or commentator's about political actions.*

Actually, media hasn't only observer policy, it is political actor, too, who participates in the political processes, as the channel for transfer messages, or as the carriers of messages. Message, during transfer or by repeatedly speaking/writing can take a different meaning and significance. So, media is political actor because its presentation of message is important in political communication. Media presentation of political active male and female representatives should be real presentation of engagement and activities and positioning both men and women inside the political structures, and public action.

Despite they have very important role in political campaigns because of legal provisions which oblige their participation, women rarely make decisions. Visibility of women in the mass media programs and their activities should reflect changes in political and public activities in B&H which are happened during this democratic transition in the last two decades. Culture of reporting about politically native women should contribute to empowerment their new role in society.

Key words: *Patriarchalism, women, politics, equality and elections*

1. Uvod

Medijska prezentacija žena i muškaraca se često veže sa diskriminacijom i nejednakim tretmanom jednih i drugih. Javni prostor, još od davne prošlosti je najčešće bio zagaranovan muškarcima. Politika, kao dio javnog prostora se nužno smatrala muškim domenom djelovanja u kojoj žene nisu imale skoro pa nikakav pristup, izuzimajući neke nižerangirajuće pozicije. Posmatrajući političku scenu u BiH, različite studije su se bavile položajem žena u politici, njihovog učešća u političkom svijetu tokom predizbornih kampanja, za vrijeme izbornog procesa, ali i u samoj finalizaciji izbornih rezultata. Mediji su na različite načine predstavljali poziciju žena u politici. U svrhu što detaljnijeg objašnjenja problema kojim se bavi ovaj rad, predstaviti ćemo nekoliko relevantnih istraživanja¹ koja su se bavila pitanjem položaja žena u javnom, a naročito političkom životu BiH. Cilj predstavljanja ovih istraživanja je detaljnije i studioznije analiziranje problema marginalizacije žena u političkom i javnom svijetu, kako bismo imali što jasniju sliku položaja žena u BiH, a naročito u politici kroz medijski prikaz.

Jedan od glavnih ciljeva ovog istraživanja je ispitati medijsko praćenje kandidatkinja; njihovu vidljivost u medijima i medijsku objektivnost pri izvještavanju u kojem se nameću pitanja koliko i na koji način mediji podržavaju žene u političkom svijetu u poređenju sa javnom sferom djelovanja i koliko su žene medijski prisutne u politici u odnosu na muškarce?

2. Odnos medija prema ženama

Sve studije koje će biti predstavljene u nastavku rada ukazuju da mediji imaju nejednak tretman prema ženama i muškarcima, tako što korištenjem različitih uredničkih tehnika umanjuju značaj žena i predstavljaju ih u toku izbornih kampanja kao dekor, a u toku redovnog izvještavanja često kao seksualne objekte ili zabavljačice. To je vidljivo iz sljedećih indikatora.

Autorice i autori studija koji su analizirali dužinu novinskog članka ili televizijske emisije, došli su do zaključka da se žene pojavljuju u najvećem

¹ Šest istraživanja koja su analizirana u ovom radu: GENDER CENTAR RS - *Opći izbori 2014: (Ne)vidljive žene*, ACIPS – *Monitoring predizborne kampanje za Opće izbore u BiH*, INFOHOUSE – *Žene u politici: Da li je veličina važna*, AGENCIJA ZA RAVNOPRAVNOST SPOLOVA BiH i MIN-ISTARSTVO ZA LJUDSKA PRAVA I IZBJEGLICE BiH – *Političarke u medijima tokom predizborne kampanje 2010: Slika koje nema*, MEDIACENTAR - *Medijski diskurs kao muški domen: predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji*, MEDIACENTAR - *Predstavljanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: rodna i etnička podvojenost društva*,

broju slučajeva u kratkim formama. Tako je naprimjer na osnovu izvršene analize *Opšti izbori 2014: (Ne)vidljive žene*² u analizi 300 tekstova dnevne štampe, primijećeno da su izjave i intervjui kandidatkinja najčešće zauzimali manji dio prostora u dnevnim novinama, pola strane, jednu četvrtinu ili osminu strane. Kandidatkinje su se pojavljivale u tekstovima štampanih medija koji su praćeni, ukupno 15 %, od toga 13 % u formi kraćih izjava i 2,3 % u formi intervjua. Obradom 751 objave na tri portala, kandidatkinje kao glavne akterke su se pojavile 66 puta, dok su muški kandidati bili zastupljeni 685 puta na tri portala. Tačnije, žene su bile zastupljene u navedenim člancima 8,7 % u odnosu na muškarce čija je zastupljenost bila 91,2 %. Ovi podaci bi bili vjerovatno još više poražavajući da jedan od portala nije imao posebnu rubriku kroz koju se promovira bolji položaj žena u svim segmentima života i rada, kao i rodnu ravnopravnost uopće, u okviru kojeg se nalaze i intervjui sa ženama kandidatkinjama.

U studijama u kojima je analizirano prisustvo i format fotografija, došlo se do jasnih pokazatelja da fotografije kandidatkinja ima izuzetno malo, čime se općenito umanjuje značaj žena o kojima se govori. Kada je riječ o fotografijama kandidatkinja u studiji koju je implementirao INFOHOUSE, *Žene u politici: Da li je veličina važna?*, je navedeno da je 40 % tekstova objavljeno s individualnom ili grupnom fotografijom političke predstavnice. U 11 % slučajeva objavljena je samo fotografija političke predstavnice bez teksta, dok je ukupno 47 % članaka objavljeno bez fotografije predstavnice. Također, uz 2 % tekstova nalaze se fotografije na kojima nije politička kandidatkinja. Do sličnih rezultata se došlo i u studiji Gender centra RS-a, *Opšti izbori 2014: (Ne)vidljive žene*, u kojoj se navode podaci da je ukupnom analizom 800 fotografija koje su pratile analizirane članke, što u štampanim medijima, što na portalima, na njima samo 127 ili 16 % kandidatkinja koje se pojavljuju kao učesnice predizbornih skupova i to uglavnom u formi publike, vrlo rijetko za govornicom kao glavne akterke predizbornog skupa koje se obraćaju prisutnima. Njihove stranačke kolege kandidati se pojavljuju na 673 ili 84 % fotografija i to uglavnom kao samostalni akteri koji su potpisani i čije su izjave sve dosljedno prenesene glasačkom tijelu. Treba naglasiti da, što se tiče kandidata, pojavljivanjem uveliko prednjače lideri političkih partija na fotografijama. Ovakav prikaz žena u toku kampanje se može smatrati indirektnom diskriminacijom i ima negativan

² Lukač M., Slijepac T., Milinović J., i Vranješ A., *Opšti izbori 2014: (Ne)vidljive žene*, Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost spolova, Banjaluka, 2014, str. 10.

efekat na prepoznatljivost kandidatkinja od strane glasačkog tijela, a posljedica je negativan izborni rezultat za kandidatkinje.

U slučaju redovnog izvještavanja situacija je još poraznija i fotografije se nerijetko koriste kako bi se žene dehumanizirale i prikazale na seksistički način u kojem se koristi njihovo tijelo u komercijalne svrhe. Studija koju je uradila Isanović³ prikazuje porazne rezultate u kojima se navodi da su muškarci 81,3 % prisutni u unutrašnjim stranicama dnevnih novina dok je situacija na naslovnim stranicama još poraznija, pri čemu muškarci zauzimaju 84,2 %. Rezultati ove studije pokazuju apsolutnu dominaciju muškaraca u medijima u kojima su žene skoro i nevidljive u poređenju s muškarcima. Također je zaključeno da žene imaju centralnu ulogu u tekstovima koji se odnose na zabavu, čak i dominiraju u tako imenovanim rubrikama ili u rubrikama koje se odnose na crnu hroniku i nesretne slučajeve. Kada se govori o fotografijama, situacija nije ništa drugačija. Bitno je naglasiti da u unutrašnjim stranicama novina (stranice koje podrazumijevaju ozbiljnije teme poput politike, ekonomije, društvene situacije i sl.), muškarci čine 55,2 % dok su fotografije žena predstavljene na svega 15,7 %, a ostatak čine zajedničke fotografije muškaraca i žena ili uopćene fotografije na kojima se ne nalaze ljudi. Autori/ce studije *Predstavljanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: rodna i etnička podvojenost društva* navode svakodnevne seksističke primjere medijskog izvještavanja o ženama. Ti primjeri se najčešće nalaze na posljednjim stranicama koje su imenovane kao zabava ili estrada, gdje sam naziv stranice ili rubrike jasno i decidno govori šta je svrha takvih novinskih strana. Tako npr. na stranicama estrade u *Glasi* od 21. 3. 2006. godine se mogu vidjeti naslovi poput „Gola na stolu“, „Najljepše grudi na svijetu“, dva oglasa za prijavu na konkurse Miss International BiH, Miss Teen u „Djevojka koja je ostvarila svoje snove“. Na istoj strani je moguće naći i priče o drugim poznatim ličnostima, o kojima se govori pozitivno, u kontekstu porodice i majčinstva (primjer Katie Holmes, Reese Witherspoon, Angelna Jolie). Ovakvi tekstovi prozode niz normi, poput načina i stila kako jedna moderna i urbana žena treba da izgleda, namećući joj pravila za svaku dob njenog života, određujući kada je vrijeme za majčinstvo, za porodicu, za karijeru u kojoj je nužan određen izgled i sl. Seksistički naslovi i tekstovi u novinama potiču javno mnijenje na dodatno hranjenje i

³ Isanović A., *Medijski diskurs kao muški domen: predstavljanje roda u dnevnim novinama u BiH, Hrvatskoj i Srbiji*, Nirman Moranjak-Bamburać, Tarik Jusić i Adla Isanović, *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 2007, str. 49.

učvršćivanje mentalnih obrazaca baziranih na stereotipima o ženama, pogledima s predrasudama i generalno negativnom mišljenju o ženskom rodu, baziranom na ideji zabavljačice, starlete, eskort dame i sl.

Korištenje rodno nesenzitivnog jezika je veliki problem u medijima jer se time omalovažavaju ženske titule na način da se one oslovljavaju u muškom rodu. Samim tim i titula određene ženske osobe koja je oslovljena u muškom rodu je manje vrijedna nego titula muškarca koja je oslovljena u skladu s njegovim rodom. Skoro sve studije su dokazale da mediji ne koriste u potpunosti rodno senzitivni jezik. Neki ga koriste više a neki manje. Generalno izvještavanje o ženama u medijima je prikazano u studiji koju je uradila Isanović⁴ u kojoj se navodi da se mediji u BiH 20,2 % izražavaju nesenzitivno. Međutim, ovdje je zabilježen još jedan vid medijske rodne nesenzitivnosti koji se odnosi na izvještavanje u kojem se navodi, npr: „Gospođa X i njen suprug, doktor X“.

Mediji često imaju potrebu da afirmiraju zanimanja muškaraca dok zanimanja žena ignoriraju ili ih vežu za zanimanja njihovih muževa, očeva, braće i sl. Ovakav vid direktne diskriminacije i neprofesionalnog izvještavanja je sve prisutniji u bh. medijima. Druge studije koje su se bavile isključivo predizbornom kampanjom su također došle do istih zaključaka kada su u pitanju rodno senzitivna izvještavanja. Primjer koji ćemo navesti iz studije *Žene u politici: Da li je veličina važna?* u kojoj se navode podaci da čak 26 % tekstova nije rodno senzitivno, od toga 69 % teksta jeste, a na 5 % analiziranog materijala nije bilo moguće primijeniti ovu varijablu. Ovo je porazan podatak iz razloga što je u pitanju samo mjesec dana analiziranja predizborne kampanje i statistički rezultati nam nude ove brojke. Ovo je period kada se prikupljaju glasački poeni i kada se svi kandidati/kinje nastoje predstaviti na pozitivan način u svrhu prikupljanja glasačkih poena, a pritom je nekorištenje senzitivnog jezika direktna diskriminacija žena jer takav problem nije primijećen kod muških kandidata. Ukoliko bi se oslovio bilo koji politički kandidat u ženskom rodu to bi bilo senzacionalno izdanje određenih štampanih novina ili TV-priloga, dok oslovljavanje žena u muškom rodu ostaje krajnje neopaženo. Ovo je još jedan od pokazatelja da generalno bh. društvo nije prihvatilo ulogu žene u javnom životu, a naročito ne u političkom životu čim se oslovljavaju u suprotnom rodu i takav način pisanja teksta prolazi sve medijske kontrole (uredničke, kolegijalne i druge), što odaje jasnu činjenicu da to nije greška, nego nešto što je „prirodno“, naučeno i predstavlja „ispravno“.

⁴ Ibid, str. 49.

S obzirom na činjenicu da mediji igraju veoma važnu ulogu u informiranju i oblikovanju javnosti, dolazimo do sljedećih tvrdnji koje su postavljene u ovom radu: Vidljivost žena u sadržajima i programima masovnih medija ne odražava promjene u političkom aktivitetu žena u Bosni i Hercegovini koje su se u okviru demokratske tranzicije bosanskohercegovačkog društva odigrale u protekle dvije decenije, a kultura izvještavanja o politički aktivnim ženama ne doprinosi osnaživanju njihove nove uloge u društvu.

Medijsko izvještavanje o političkom angažiranju žena u Bosni i Hercegovini je u kvantitativnom smislu nedovoljno, nesrazmjerno sve većem angažiranju žena u političkim strankama i u političkom životu a naročito u odnosu na izvještavanja o muškarcima.

Medijsko izvještavanje u slučaju žena je češće nego u slučaju muškaraca, neobjektivno, senzacionalističko i etički upitno i pod snažnim je utjecajem rodnih stereotipa.

Sumirajući rezultate svih šest analiziranih studija, cilj je bio odgovoriti na dva pitanja koja su se nametala u svim studijama a to su: „Da li mediji daju jednaku pažnju predstavljanju muškaraca i žena?“ i „Na koji način mediji predstavljaju žene?“

3. Izorno predstavljanje: muškarci i žene

Rezultati svih šest istraživanja koja su analizirana s ciljem utvrđivanja omjera zastupljenosti žena u odnosu na muškarce u medijskim sadržajima, a pogotovo onima tokom predizbornih kampanja, ukazuju na snažnu marginalizaciju žena u medijskim predstavljanjima. Iako su prema zakonskim rješenjima političke stranke obavezne da na kandidatske liste stave najmanje 40 % žena, u medijskom praćenju izbornih kampanja žene nemaju jednake šanse kao muškarci da se izbore za mjesta u zakonodavnim organima vlasti. Često se ovaj problem povezuje s napretkom države u svim sferama: ekonomija, obrazovanje, politika, kultura, socijalni napredak i sl. Naročito države koje su u tranziciji, kao što je i BiH, imaju izraženiji problem u navedenim tematskim oblastima. Međutim, često se ovi razlozi koriste i kao izgovori za nerješavanje određenih pitanja.

Dostupna istraživanja pokazuju da se tokom predizborne kampanje žene pojavljuju u medijskim objavama u puno nižem postotku. Istraživanje

ACIPS-a iz 2015.⁵ godine pokazuje da su mediji izvještavali o politički angažiranim ženama na izborima u samo 9 % slučajeva, dok su muškarci bili zastupljeni u 91 % slučajeva. Do sličnih rezultata došao je i Gender centar Republike Srpske⁶, s tim što je ukupna zastupljenost žena u svim medijskim objavama neznatno viša i iznosi 11, 9 %.

Gotovo identična situacija registrirana je i četiri godine prije, tokom Općih izbora 2010. godine, kada je zastupljenost žena u svim analiziranim medijskim objavama iznosila 12 %, a muškaraca 88 %, kako pokazuju podaci iz studije *Političarke u medijima tokom predizborne kampanje 2010: Slika koje nema*.⁷ To, zapravo, govori da u posljednje četiri godine nije došlo do pozitivne promjene ionako niske zastupljenosti žena u medijskom predstavljanju tokom predizbornih kampanja.

Također, dostupna istraživanja ukazuju da je zastupljenost žena u medijskom predstavljanju viša kada se radi o općem medijskom izvještavanju negoli o specijaliziranom izvještavanju koje se odnosi na predizborne kampanje. Studija koju je uradila Isanović⁸ pokazuje da su žene zastupljene u 16, 7 % svih objavljenih sadržaja u novinama. Ovo indicira da je zastupljenost žena obrnuto proporcionalna važnosti tema o kojima se govori, odnosno, da se udio žena u medijskom predstavljanju smanjuje što je značajnija tema o kojoj se govori.

Upravo izbori predstavljaju jedan od najznačajnijih elemenata funkcioniranja demokratskih društava, i sasvim bi bilo logično očekivati da mediji daju veću pažnju kandidatkinjama, pogotovo jer se radi o skupini za koju je zakonodavac prepoznao da zahtijeva poseban tretman. Međutim, to nije slučaj i udio žena je manji kada se radi o ovoj ozbiljnoj temi. Ukoliko se posmatra generalno problem s pravne strane, žene imaju jednaka i zagarantirana prava

⁵ Zaimović-Kurtović L., Mujić M., i Mujanović E., *Monitoring predizborne kampanje za Opšte izbore 2014 u Bosni i Hercegovini*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije (ACIPS) u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

⁶ Lukač M., Slijepac T., Milinović J. i Vranješ A., *Opšti izbori 2014: (Ne)vidljive žene*, Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost spolova, Banjaluka, 2014.

⁷ Terzić A. i Bećirbašić B., *Političarke u medijima tokom predizborne kampanje 2010: Slika koje nema*, Agencija za ravnopravnost spolova BiH i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

⁸ Isanović A., *Medijski diskurs kao muški domen: predstavljanje roda u dnevnim novinama u BiH, Hrvatskoj i Srbiji*, Nirman Moranjak-Bamburač, Tarik Jusić i Adla Isanović, *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 2007.

Ustavom i zakonima garantiranu jednakost. Međutim, učešće patrijarhata putem stereotipa onemogućava stvarno i odgovorno djelovanje žena u politici. One još uvijek u većini slučajeva služe kao dekor u političkom svijetu i o njima vladaju predrasude kako im nije mjesto u javnoj već u privatnoj sferi. Moglo bi se reći da se razlozi ovako porazne statistike nalaze upravo u ovim činjenicama o ženama.

4. Zaključak

Sve predstavljene studije imaju nekoliko zajedničkih faktora koji ih vežu i zbog toga su na ovaj način sistematski prezentirane u radu. Naime, svaka od navedenih studija se bavi pitanjem i pozicijom žene u bosanskohercegovačkom društvu s akcentom na učešće žena u političkom svijetu. Neke od studija su prepoznale predizborni period kao najbitniji za analizu komparacije muških i ženskih političkih aktera/ki u političkom procesu, dok se druge studije nisu fokusirale na određeni vremenski period kako bi analizirale i komparirale učešće kandidatkinja i kandidata u političkom procesu ili generalno prikazale status žene u javnom životu. Ovakva vrsta istraživanja je više imala za cilj da ukaže na problem položaja žena u bh. društvu: u politici, javnom životu, i da na taj način direktno djeluje na zakonodavni okvir u svrhu njegove izmjene i usvajanja povoljnijih regulativa za ravnopravno djelovanje žena u svim javnim sferama života. Sve studije ukazuju da medijski tretman mušakaraca različit u odnosu prema ženama, a to se očitovalo analizirajući nekoliko odgovora na pitanja:

- Koju važnost mediji pridaju kandidatkinjama u odnosu na kandidate?
- Kakva je pozicija teksta/način predstavljanja kandidatkinja u TV-prilozima?
- Novinarski uklon – vrsta iskaza o kandidatkinjama.
- Korištenje rodno senzibilnog jezika (*gender* jezik).

Odgovarajući na ova pitanja, na jednostavan način nameću se zaključci da se problemi u nejednakom medijskom prezentiranju političkih kandidata i kandidatkinja upravo manifestiraju u ovim sferama. Tačnije, odražavaju se putem kvantitativno veće zastupljenosti kandidata u odnosu na kandidatkinje. Zatim, primjetna je marginalizacija politički angažiranih žena, čak i onda kada se o njima izvještava. One se često nalaze u drugoj polovini novinskog članka, a ukoliko se radi o TV-novinarstvu, primjetna je manja zastupljenost kandidatkinja u političkim debatama u odnosu na kandidate. Rezultati prezentiranih istraživanja potvrđuju da vidljivost žena u sadržajima i programima masov-

nih medija ne odražava promjene u političkom aktivitetu žena u Bosni i Hercegovini koje su se u okviru demokratske tranzicije bosanskohercegovačkog društva odigrale u protekle dvije decenije, a kultura izvještavanja o politički aktivnim ženama ne doprinosi osnaživanju njihove nove uloge u društvu.

Analizirajući rezultate prezentiranih studija, tačnije analizirajući novinarski uklon, odnosno vrsta iskaza o kandidatima/kinjama primjećeno je da ne postoji jednaka slika kod svih predstavljenih studija. Kod nekih je primjetno stereotipno predstavljanje žena, dok kod drugih to nije uočeno. Iz predstavljenih rezultata studija, zaključujemo da studije koje su se usko bavile ženama u političkom procesu, naročito u predizbornom periodu, nemaju zabilježenu tendenciju i prisustvo stereotipa, dok studije koje su se uopćeno bavile analizom predstavljanja žena u medijima imaju zabilježen negativan uklon prema ženama, najčešće s prisustvom rodnih stereotipa. Nijedna od navedenih studija nije zabilježila u potpunosti korištenje rodno senzibilnog jezika ali rezultati većine studija bilježe balansirano korištenje rodno senzitivnog jezika u medijima.*

Literatura

Bečić E. i Alađuz Dž., *Žene u politici: Da li je veličina važna*, Udruženje INFOHOUSE, Sarajevo, 2014.

Isanović A., *Medijski diskurs kao muški domen: predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji*, Nirman Moranjak-Bamburać, Tarik Jusić i Adla Isanović, *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 2007.

Lukač M., Slijepac T., Milinović J. i Vranješ A., *Opšti izbori 2014: (Ne)vidljive žene*, Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost spolova, Banjaluka, 2014.

Moranjak-Bamburać N., *Nepodnošljiva lakoća stereotipa, u: Nirman Moranjak-Bamburać, Tarik Jusić i Adla Isanović, Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 2007.

Terzić A. i Bećirbašić B., *Političarke u medijima tokom predizborne kampanje 2010: Slika koje nema*, Agencija za ravnopravnost spolova BiH i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

* Izvodak iz doktorskog rada na temu *Medijsko pozicioniranje žene u bosanskohercegovačkoj političkoj sceni*

Zaimović-Kurtović L., Mujić M. i Mujanović E., *Monitoring predizborne kampanje za Opšte izbore 2014 u Bosni i Hercegovini*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (ACIPS) u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

OBLIKOVANJE JAVNOG MNJENJA U TOKU RASPADA SFRJ

**MOULDING PUBLIC OPINION DURING THE DISINTEGRATION OF
YUGOSLAVIA**

mr ALEKSANDAR ČUKOVIĆ
Podgorica

Apstrakt: *Ovaj rad se bavi ulogom medija u Crnoj Gori u procesu raspada jugoslovenske zajednice. Ukratko ukazuje se na značaj „Pobjede“ kao jedinog dnevnog lista u tom periodu, značaj državne televizije, kao i na načine, ulogu i tehnike njihovog izvještavanja kada su u pitanju značajniji događaji u ratom zahvaćenoj SFRJ. To se prvenstveno odnosi na način izvještavanja i ideološku matricu kada su u pitanju: napad JNA na Dubrovnik, zločin nad Bošnjacima u Srebrenici i zločini nad Srbima tokom akcije „Oluja“. Ukratko se analizira veza između vladajuće strukture i glasila u vlasništvu države. Uviđa se propagandno djelovanje medija. Takođe, rad pruža kratak uvid u stanje na crnogorskom medijskom tržištu.*

Ključne riječi: *mediji, štampani mediji, raspad SFRJ, Crna Gora, „Pobjeda“, „Monitor“, propaganda, Dubrovnik, Srebrenica, akcija „Oluja“, „Rat za mir“, antirežimski mediji, javno mnjenje*

Abstract: *This paper deals with the role of media in Montenegro in the process of disintegration of the Yugoslav community. In summary, it indicates the significance of „Pobjeda“ as the only daily newspaper in that period, the importance of state television, as well as the ways and techniques of their role of reporting when it comes to major events in the war-torn Yugoslavia. This primarily relates to reporting and ideological matrix in terms of: the attack of Yugoslav National Army on Dubrovnik, crimes against Bosniaks in Srebrenica and crimes against Serbs during Operation „Oluja“. Briefly is analysed the relationship between the ruling structure and state-owned media and*

recognized its propaganda effect. The paper provides a brief insight into the situation in the Montenegrin media market.

Key words: *Media, Print Media, The Dissolution of Yugoslavia, Montenegro, „Pobjeda“, „Monitor“, Propaganda, Dubrovnik, Srebrenica, Military Action „Oluja“, „Rat za Mir“, Anti-regime Media, Public Opinion*

1. Uvod

Od novinskih listova najveći značaj i uticaj devedesetih godina imala je „Pobjeda“, kao jedini dnevni list do 1997. Godine. Njen prvi broj izašao je 1944. Godine. Godine 1960. Izlazilo je 11 listova, 1970 – 28, a 1990 – 64¹. Nakon 1990. Godine broj listova i časopisa znatno se povećava, pa gotovo da je svaki veći kolektiv imao svoje glasilo.

Prvi elektronski medij u Crnoj Gori je Radio Cetinje (1944), i Radio Titograd (1. Maja 1949). Televizija Crne Gore kreće sa radom 1964. Godine, i to kao dio RTV Beograd. Od 1951. Radio Titograd emituje i emisije na albanskom jeziku. TVCG je prvi sopstveni program odaslala 1972. Godine, a prvi vlastiti informativni program (Dnevnik) 1976². Broj radio pretplatnika je konstantno povećavan, od 19 000 (1960. God), do 86 000 (1990. God). Kada je tv pretplata u pitanju, onda se govori o 200 tv pretplatnika (1960), do 79 000 tv pretplatnika (1990).

Za vremenski period koji obrađujemo bitno je istaći da je tada počela tranzicija sa državnog na privatni 102ovena. Međutim, elite koje su se u tom trenutku zatekle na čelu države, imale su mogućnost da za sebe i sopstvene 102ovena102ructure upregnu državno vlasništvo. Na taj način „Pobjeda“, RTCG i brojni lokalni mediji prelaze u službu tadašnjeg režima.

„Nerazvijenost medijskog prostora (samo jedan dnevni list i državna televizija) imali su neosporan uticaj 102ove političke procese 102ove sam pluralizam. Jer, dostupnost i kontrola nad i tako malim brojem medijskih sredstava imala je ipak presudan značaj za politički život republike. Uređivačka politika državne televizije i 'Pobjede' kao dominantnih informativnih institucija u Crnoj Gori, okarakterisana je još početkom 1990. Od strane opozicije kao 'dio

¹ Andrijašević Ž, Rastoder Š. (2006), *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike, Podgorica, str. 475.

² Isto, str. 475.

partijskog aparata', odnosno 'potpuno u njegovoj funkciji'. Tako je političke promjene krajem osamdesetih godina XX vijeka i početak raspada SFRJ Crna Gora dočekala praktično u medijskom monopolu: jedna državna dnevna 103ovena, jedan državni radio i jedna državna televizija – sve pod kontrolom jedne, komunističke partije. Ipak, tokom 90-tih osnivani su novi mediji, prvo dvonedjeljnik 'Krug', potom i nedjeljnik 'Monitor'. Sredinom 1994. Godine počeo je sa radom i 'Antena M', prvi privatni radio u Crnoj Gori, a 1997. Godine i 'Blue Moon', prva privatna televizija"³.

2. „Pobjeda”

„Pobjeda”, kao najznačajnije štampano glasilo toga doba bilo je pod direktnom kontrolom tadašnje vladajuće partije u Crnoj Gori – Saveza komunista Crne Gore, odnosno od juna 1991. godine DPS-a. Istoričar Živko Andrijašević u svojoj knjizi „Nacrt za ideologiju jedne vlasti”, navodi sljedeće: „*Pobjeda* je jednostavno bila instrument te vlasti, ili instrument u funkciji te vlasti i njenih političkih ciljeva. (...) *Pobjeda* je, dakle, prvorazredni istorijski izvor za izučavanje ideologije jedne vlasti.”⁴

Uspješna propagandna aktivnost zahtijeva centralni autoritet i konzistentnost poruka. Centralni autoritet kada su u pitanju glavni crnogorski mediji jeste bilo crnogorsko tadašnje rukovodstvo, ali u potpunoj sjenci istinskog autoriteta u Beogradu. Tu se ne radi samo o vođstvu propagandne kampanje, već i o uspješnosti artikulacije ciljeva i sredstava za njihovo postizanje. Činjenica je da su ciljevi crnogorskog rukovodstva bili u potpunosti preklapljeni sa ciljevima režima u Beogradu. U okviru toga treba razlikovati, dugoročne, krajnje ciljeve i specifične, najčešće kratkoročne ciljeve koji su u funkciji dugoročnih.

„Struktura propagandne organizacije podrazumijeva i odnos prema medijima, njihovo korišćenje i kontrolu. Svaka propagandna akcija pokušava stvoriti određene prepoznatljive 'simbole' svoga identiteta i djelovanja, što omogućava da se propagandni sadržaj neposredno poveže s nosiocem propagande”⁵, a to je, u našem slučaju, vladajuća struktura.

³ Šćekić, R. (2007), „Masovni mediji kao sredstva političke propagande u Crnoj Gori”, *Medijski dijalozi*, br. 7; str. 36-37.

⁴ Andrijašević, Ž. (1999), *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Conteco, Bar, str. 7.

⁵ Šiber, I. (1998), „Osnove političke psihologije”, *Politička kultura*, Zagreb, str. 311.

Uprkos promjenama, urednička struktura medija nastavila je da funkcionise po dobro uhodanoj naslijeđenoj jednopartijskoj matrici odnosa sa medijima, dakle metodom stroge cenzure. Vladimir Keković, nekadašnji šef SDB SRCG, u knjizi „Vrijeme meteža“ navodi primjer koji ilustruje pomenuti odnos partija-mediji. Naime, Keković je tadašnjoj „Pobjedi“ dao intervju koji je za to vrijeme bio „slobodniji“ i po pitanju novinara, pa kaže: „Intervju je u javnosti dobro primljen bez negativnih reagovanja. Uprkos tome, glavni i odgovorni urednik *Pobjede* kritikovan je od tadašnjeg partijskog ideologa CK SK CG što je taj razgovor planirao i objavio u *Pobjedi*“⁶.

Analizom novinskih članaka došli smo do zaključka da se „Pobjeda“ kada je u pitanju zločin u Srebrenici, prema tom pitanju nije eksplicitno određivala (bar kada se uporedi sa dubrovačkim ratištem) i više se fokusirala na međunarodno pitanje situacije u BiH, kao i šturo izvještavanje, uopšteno o događajima u Srebrenici, bez akcenta na zločinima i detaljnijem izvještavanju o njima. Takođe, čitanjem tadašnjih izvještaja i tekstova o tom događaju, korišćenjem izvora informacija i „davanju prvenstva“ i značaja, može se vidjeti da se „Pobjeda“, ipak, „blago“ svrstavala na srpsku stranu.

Kada je u pitanju akcija hrvatska „Oluja“ može se reći da je „Pobjeda“ bila „objektivnija“ u smislu da je posvećivala veliku pažnju žrtvama, Srbima, za sve vrijeme trajanja akcije, ali i nakon nje, dok je pojedinim napisima prosto pozivala na otkazivanje gostoprimstva i hajku protiv izbjeglica – Muslimana/Bošnjaka (misli se na ranije godine od početka sukoba u BiH).

3. Televizija

Kao što je poznato, državna televizija i radio bili su u potpunosti u vlasništvu države, tako da je jedini uticaj na njih mogla vršiti vladajuća elita postavljanjem i smjenjivanjem uredničke strukture, kao i novinara, što je samo utabalo put za upražnjavanje propagandnih tehnika. Napominjemo da su u Crnoj Gori u tom periodu to i bili najmoćniji kanali putem kojih se uticalo na mase i kreiralo javno mnjenje, nezavisnih elektronskih glasila nije bilo, tako da su apsolutni primat imale zvanična ideologija i politika. Informacije su mogle biti preoblikovane, prikazivane sa zakašnjenjem i po potrebi, u zavisnosti od efekta koji se želio postići, prekrajane, ali nerijetko i lažirane.

„Crnogorska televizija i radio ni po čemu nijesu crnogorski. Radio i televizija Crne Gore postale su pokrajinske srpske radio i tv stanice, releji za

⁶ Keković, V. (2003), *Vrijeme meteža 1988- 1989*, KPZ, Podgorica, str. 20-21.

preuzimanje i emitovanje užasnih laži i manipulacija beogradske televizije i radija", bilježi književnik Jevrem Brković.⁷ On u knjizi „Osvjedočeni svjedok“, u tekstu objavljenom 10. juna 2005. godine u CKL-u⁸, pod nazivom „Dobar dan, crnogorska TV tugo – prologema za jedno ratnohuškačko TV novinarstvo“, poredi TV Crne Gore sa Karadžićevom TV Pale čiji je uzor bio urednik „Dnevnika“ Risto Đogo, koji je svoje „Dnevnik“ počinjao sa pištoljem ispred sebe.⁹ On dalje navodi da je „u velikom panoptikumu novinarskog beščašća, zločina i ratnohuškačkog novinarskog ludila, pogotovo radiotelevizijskih novinara, čiji mediji napadaju sva čula gledalaca i slušalaca, još s mentalitet-skom predispozicijom da štampa može i da laže, dok radio i televizija ne mogu!“¹⁰ Naravno, Brković ne svaljuje krivicu samo na novinare, već i na urednike, glavnog urednika, direktora i Savjet koji su „sva novinarska nepočinstva aminovali i pretvarali u novinarske vrline. I nagrađivali ih godišnjim i specijalnim nagradama!“¹¹

Savremena propaganda upotrebljava sve vrste medija: televiziju, radio, štampu, film, ali i znatno sofisticiranije metode. Korišćenje medija podrazumijeva poznavanje njegovih mogućnosti i reagovanje javnosti na određenu vrstu poruka, kao i kombinaciju djelovanja različitih medija. Njihova upotreba podrazumijeva i svojevrsnu ‘kontrolu nad informacijama’ što podrazumijeva njihovo zadržavanje, davanje u optimalno vrijeme za ciljeve propagande, strukturiranje propagandne informacije u odnosu na ostale informacije, svojevrsno ‘oštećenje’ informacije, kako bi se informacija prilagodila propagandnom cilju¹².

4. Propagandno djelovanje

Citat koji slijedi odnosi se na izvještavanje Radija i Televizije Crne Gore od subote, 27. februara 1993. godine: „Državni Radio (Zoran Jocović, glavni, a Budimir Bućin, odgovorni urednik) kao i Televizija Crna Gora (Božidar Čolović, glavni, a Emilo Labudović, odgovorni urednik) u večernjim informativnim emisijama, uz iscrpnu elaboraciju ratnih uspjeha u brutalnom razaranju

⁷ Brković, J. (2012), *Osvjedočeni svjedok*, DANU, str. 32-33.

⁸ Crnogorski književni list, izdanje: 10. jun, 2005. godine.

⁹ Brković, J. (2012), *Osvjedočeni svjedok*, DANU, str. 692.

¹⁰ Isto, str. 692-693.

¹¹ Isto, str. 692-693.

¹² Šiber, I. (1998), *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb, str. 312.

do tada respektabilne evropske države – Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, sa posebnim akcentom na ratne pozicije 'srpskih branilaca' na ratištima u Hrvatskoj i BiH, kao i na stradanje Srba u istočnoj Slavoniji, zatim najavu zasijedanja Skupštine novoformirane Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) na kojoj će, nakon smjene dotadašnjeg premijera Milana Panića, novi mandatar Radoje Kontić, predložiti sastav nove Vlade, oštroj kritičkoj pažnji podvrgnuto je i najnovije odobrenje američkog Kongresa i predsjednika Bila Klintona humanitarne pomoći opkoljenim bosanskim gradovima."¹³

Zanimljivo je da ni jedna jedina riječ nije pomenuta o otmici muslimanskih putnika na Željezničkoj stanici „Štrpci“ kod Priboja iz voza broj 671 koji je saobraćao na liniji Beograd - Bar. Tu vijest „izostavila“ je i „Pobjeda“ (glavni urednik Nikola Ivanović). Ovo je samo jedan u nizu primjera prećutkivanja informacija od strane državne televizije kada su u pitanju zločini koji „nijesu odgovarali imidžu“.

Književnik Jevrem Brković navodi da je glavni urednik Televizije Crne Gore s početka devedesetih pisao direktoru Televizije Srbije: „Dragi brate Srbije, pošalji nam nekoliko TV kaseti da bi mogli održavati program.“¹⁴ Dakle, crnogorska televizija nije se libila da preuzima i plasira sve ono što će odgovarati režimu u Beogradu, a u svrhu mobilizacije crnogorskih građana da budu na „pravoj“ strani.

Prof. dr Novak Kilibarda u jednom intervjuu daje interesantnu sliku o tom „načinu mobilizacije“. Tom prilikom Kilibarda kaže: „U maskirnoj uniformi, Šešelji je stigao do prostorija Narodne stranke u hotelu *Podgorica*. Bio je naoružan heklerom. Počeo je da galami: *Kilibarda, hajdemo u Hercegovinu!* Rekao sam mu da nemam vremena, a on se naljutio i uz nekoliko drskih upadica napustio je stranačke prostorije. Sjutri dan su na crnogorskoj televiziji i u *Pobjedi* bile slike vojvode Šešelja kako šeta po hercegovačkom ratištu. Pritisak u stranci da i ja krenem na ratište poslije ovoga još se pojačao i ja pristanem.“¹⁵ Na sličan način je, i po sličnom principu, oblikovano javno mnjenje u Crnoj Gori kako bi se koliko toliko opravdalo učešće u ratu, pa i sam rat.

Ko je drugačije mislio, ko se protivio uređivačkoj politici, širenju propagande ili razotkrivanju neistina, morao je otići sa državnih medija. Još je za

¹³ Rastoder, R. (2003), *Usud imena, Štrpci*, Almanah, Podgorica, str. 10.

¹⁴ Brković, J. (2012), *Osvjedočeni svjedok*, DANU, str. 208.

¹⁵ Šćekić, S. (2001), *Kilibarda: Ispovijest o deceniji koja je promijenila lice Crne Gore*, Vijesti, Daily Press, Podgorica, str. 156.

vrijeme „AB revolucije“ počelo novo disciplinovanje medija od strane režima. Ko god se usprotivio morao je „podnijeti ostavku“ što se u većini slučajeva obrazlagalo „propustima u uređivačkoj politici“. U prilog tome svjedoče primjeri urednika RTCG Rajka Cerovića i urednika Esada Kočana i Branka Vojičića.¹⁶

Kao i u svakom ratu, za uspješno vođenje, neophodno je održavati stanovništvo u stalnom strahu i strepnji od neprijatelja. Staro je pravilo da ukoliko neprijatelja nema, treba ga pronaći. Srbi i Crnogorci su plašeni „povampirnim ustašama i balijama“, dok su Muslimani i Bošnjaci na sjeveru države plašeni „četnicima“. Na koji način je državna televizija širila paniku među Muslimanima i Bošnjacima na sjeveru Crne Gore, svjedoči primjer emitovanja specijalne emisije na TVCG.

„Iako je po sjeveru Crne Gore među Muslimanima zavladała prava panika, jer se mislilo da ljude kidnapuje neka paravojska, policija je tek nakon nekoliko dana o tome obavijestila javnost. U specijalnoj TV emisiji na Televiziji Crne Gore, u udarnom terminu, javnosti su prikazani neki od optuženih kako iskopavaju skriveno oružje. (...) Nakon toga hapšenja, uslijedila su nova hapšenja.“¹⁷ Tako prikupljeno naoružanje, prikazivano je pred kamerama TVCG kao dokaz o naoružanju Muslimana/Bošnjaka. Sve to se građanima serviralo kao moguće novo žarište koje, u želji Bošnjaka i Muslimana za nezavisnom sandžačkom državom, može buknući svakog trenutka.

Međutim, sva državna glasila su ćutala o otmici u „Štrpcima“, a kada to više nijesu mogli, onda su nastojali da sav taj događaj predstave svojevršnom „muslimanskom ujdurmom“, koja je sračunata zbog kompromitovanja Srba iz BiH.¹⁸

Naravno, najupećatljivije prećutkivanje od strane tadašnjih medija jeste, gore pomenuta, otmica u Štrpcima.

O tome Rifat Rastoder bilježi sljedeće: „Radio i TV Crne Gore, kao i Radio i TV Srbije, izuzev prve ‘Tanjugove’ dezinformacije iz ‘krugova bliskih VJ’, danima nijesu htjeli objaviti nikakvu informaciju o otmici. Ćak je i ugovoreni razgovor novinara TV Crne Gore Vaska Kneževića sa porodicom Babačić, kako je kasnije u diskreciji objasnio Knežević, nakon konsultacija sa uredništvom, otkazan, dok – urednik Jutarnjeg programa Radija Crna Gora, Zvezdana Janković, vjerovatno nije ‘smjela’ objaviti ni dostavljeni apel roditelja otetih.

¹⁶ Keković, V. (2003), *Vrijeme meteža 1988- 1989*, KPZ, Podgorica, str. 143.

¹⁷ Radončić, Š. (1996), *Crna kutija*, Monitor, Podgorica, str. 43-44.

¹⁸ Rastoder, R. (2003), *Usud imena, Štrpci*, Almanah, Podgorica, str. 19.

S druge strane TV Crna Gora je tih dana u emisiji 'Treći dnevnik' (urednik Emilo Labudović), emitovala reportažu novinara TV Novi Sad, sačinjenu od izjava nešto ranije otetih iz sopstvenih kuća u Bukovici kod Pljevalja i zatočernih u Čajniču, Ramize i Zlatije Bungur, u kojima one, očigledno pod prinudom, osuđuju svoje (sina i supružnike) koji su od ranije radili u BiH, što su se, navodno, stavili na stranu Alije Izetbegovića. Cilj je očigledno bio da se dezinformacijama zločin relativizuje i prepusti zaboravu."¹⁹

Svaka upotreba dezinformacija u politici, a naročito u periodu građanskog rata na tlu Jugoslavije, ima za krajnji cilj zbunjivanje javnosti. Uređivačka politika medija bila je takva da se katkad baš to cijenilo.

Ovakvo ponašanje čelnih ljudi u medijima, a naročito TVCG, navodilo je na zaključak da je novinarska etika bila u drugom planu, ako je u tom period uopšte i bilo. Ovo je implicitno upućivalo i na to šta će se desiti onima koji drugačije rade, ali i kao podstrek novinarima koji se „nedovoljno“ angažuju da se ugledaju na „nagrađene“ kolege.

„Postoji manijakalni detalj, kojeg su ratni izvještači TVCG proizveli u nezapamćenu čudovišnu ratnu idioteriju skrnavljenja mrtvog čovjeka, mijenjajući mu let lampom čak oblik i rasu: U Konavlima su let lampom opalili lice ubijenog starijeg Konavljanina, čiji se leš već bio naduo (što je djelimično i u Baletićevoj seriji viđeno) kako bi televizijskim gledaocima i slikom dokazali da se na dubrovačkom bojištu protiv slavne JNA, pored ustaša bore Kurdi i Mudžahedini. Još su prvih dana rata televizijsko gledalište obavijestili da se u Konavlima i oko Dubrovnika bore i strani plaćenici, a onda je to trebalo i slikom dokazati. Dakle, i to su radili ratni izvještači TVCG na bojištu, nijesu se ustručavali, da bi svoje laži i likovno potkrijepili“²⁰.

Naravno da je zadatak propagande koju su sprovodile strane u sukobu bio da mobilizuje i zaplaši, da glorifikuje i demonizuje, naravno da je osjećaj straha i ksenofobije indukovao i u javnost Crne Gore u cilju prihvatanja određene i politike, naročito u vrijeme ratnog okruženja početkom 90-tih²¹. Tokom druge polovine devedesetih godina, televizija postepeno preuzima primat u političko-persuazivnim aktivnostima.

¹⁹ Isto, str. 32.

²⁰ Isto, str. 734-735.

²¹ Ščekić, R.(2007), „Masovni mediji kao sredstva političke propagande u Crnoj Gori“, *Medijski dijalozi*, br.7; str. 36.

Mediji mogu poslužiti kao izuzetno moćan i ozbiljan pokretač i katalizator ratnih sukoba, a obično se nalaze u rukama režima kojima vjerno služe, naročito kada su u pitanju mediji koji su državno vlasništvo. Bitna karakteristika medija jeste artikulacija, tačnije oni oblikuju određena stanja stvari i problem, stvarajući slike brojnim prečicama koje se prenose javnosti, a koje će kasnije biti prihvaćene.

Kada su u pitanju sukobi na tlu SFRJ mediji su običnim građanima plasirali onu sliku koju je najlakše zapamtiti, a ona je, naravno, morala biti isključivo crno-bijela. Istu matricu koristili su ne samo domaći, već i međunarodni mediji dijeleći sukobljene strane generalno na „dobre“ i „loše“ momke. Tražio se krivac, kao i u svakom sukobu. Uvriježeno je mišljenje da su upravo mediji glavni krivci za podsticanje neprijateljstva²².

„Sukob naroda, nacija, i ideologija ogledao se i u sukobu medija. „Nasilje riječima u etru“, po M. Thompsonu, „proizvodilo je fizičko nasilje na terenu, dok je eventualna nezavisnost i kritičnost prema stavovima vlasti kažnjavana i čišćena, što je bila predigra ‘čišćenju teritorija’. Moglo bi se i konstatovati da se strah danas dobro prodaje“²³.

Jedan od važnih mehanizama bio je, naravno, i širenje glasina.

„Širenje glasina je snažno oružje u kompromitovanju određenih vrijednosti i ličnosti jer se preko toga diskredituje država, politički i ekonomski sistem društva, kultura, osnovni ciljevi njenog razvoja (...) Izazivanjem pomutnje kod građana, nemirima i podozrenjima, kompromotovanjem čitavih garnitura, izazivanjem nacionalne i vjerske netrpeljivosti, podsticanjem na otpor politici zvaničnih organa ostvaruje se vid specijalnog rata. Posebno efikasan način propagandno-psihološkog djelovanja postiže se infiltracijom svojih ljudi u sredstva javnog informisanja. Tako se stvaraju uslovi da se narod stalno drži uznemiren i u iščekivanju.“²⁴ U tu svrhu služe bombastični naslovi, eksplozivni članci, pamtljive i oštre parole, širenje straha i pronalaženje konstantno neprijatelja.

Najteži vid propagandnog djelovanja jeste takozvana „crna propaganda“ koja je isključivo zasnovana na neistinama koje su ukomponovane kao

²² https://sh.wikipedia.org/wiki/Uloga_medija_u_jugoslavenskim_ratovima; pristupljeno: 17.2.2016.

²³ Ščekić, R. (2007), „Masovni mediji kao sredstva političke propagande u Crnoj Gori“, *Medijski dijalozi*, br. 7; str. 35.

²⁴ Keković, V. (2003), *Vrijeme meteža 1988- 1989*, KPZ, Podgorica, str. 129.

informacije da bi se u prvom momentu prihvatile kao istina. Sve to da bi tvorac crne propagande ostvario željeni cilj.

„Novine, kao svjedoci tadašnjeg vremena, pokazuju pravo takmičenje privrednih organizacija i pojedinaca u prikupljanju pomoći za vojnike i članove njihovih porodica. One pišu o brojnim dobrovoljcima na frontu, među kojima je bilo i krkih dama i vremešnih starina”²⁵, bilježi Momir Bulatović. Jedan upečatljiv primjer takvog pisanja jeste i ovaj: „Pred postrojenom jedinicom starješina je rekao da je na bojištu trenutno potrebno samo 20 boraca iz ovog sastava. Pozvao je da izađu dobrovoljci. Bez sekunde razmišljanja, iskoračili su – svi. Kada je na, stotinu čuda, izabrano 20 srećnika, bilo je ljutnje, molbi, gotovo suza.”²⁶

Nerijetko su širene brojne neistine, pa je tako Žarko Rakčević (SDP) istakao da „mediji kod nas nijesu sredstvo obavještavanja, već dezinformisanja, u najvećoj mjeri. U ratu je poginula istina”. Rakčević je ukazao i na fabrikovanje neprijatelja i izdajnika, okrivljujući najviše dio „Pobjedinih novinara”. („Pobjeda”, 28. jul 1993.)

„Velika uloga CKL bila je i u otkrivanju ratnohušakačkog ‘Pobjedinog’ novinarstva iz vremena dok je taj list bio službeni ratni Bilten Miloševićevih ratova i ratnika, pogotovo onih što su RATOM ZA MIR propagirali najbrutalniju varijantu etničkog čišćenja, genocida i ratnog posvajanja tuđih teritorija! CKL je u svakom broju imao rubriku TEKSTOVI OD KOJIH SE STIDI VRIJEME. U toj rubrici je najviše objavljeno tekstova iz ‘Pobjede’, ‘Pobjedinog’ *Rata za mir* i ‘Politikine’ rubrike ‘Odjeci i reagovanja’.”²⁷ Baš tom ideološkom kovanicom Svetozara Marovića „Rat za mir”, naslovna stranica „Pobjede” iz ratnog perioda ostaće upamćena kao primjer ratne propaganda najbrutalnije vrste. Marovićeva tadašnja poruka podsjeća na ambijent Sportpalasta iz 1943. u kom je Gebels održao čuveni govor. Naime, ambijent je pripremljen tako da je publika bila smještena ispod velikog plakata na kom je velikim slovima pisalo „TOTALER KRIEG – KÜRZESTER KRIEG” („Totalni rat-najkraći rat”)²⁸. Takođe, tačnije je, ali sa istim efektom pomenuti i vezu sa komunističkom propagandom. Naime, „Borba za mir” je u prvom planu komunističkih borbi, ide-

²⁵ Bulatović, M. (2004), *Pravila ćutanja*, Istiniti politički triler sa poznatim završetkom, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, str. 56-57.

²⁶ Pobjeda, br.9295, 16.10.1991, „Četa mala, ali odabrana” (G.Vujović), str. 8.

²⁷ Brković, J. (2012), *Osvjedočeni svjedok*, DANU, str. 19.

²⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Sportpalast_speech, pristupljeno: 10.3.2016.

ja vodilja čuvene Oktobarske revolucije. Ovo zanimljivo primjećuju i preporučuju za školsko razmatranje i pisci udžbenika istorije za četvrti razred gimnazije (Rastoder, Papović, Šabotić: 2009), stavljajući akcenat na vezu između komunističkog nasljeđa i nacionalističke propagande²⁹.

Pažnju jednog broja novinara iz dnevnog lista „Pobjeda“ i RTV-a Crne Gore, zaokupljale su i izbjeglice. Rifat Rastoder piše: „Oni su u napisima kao što su: ‘Sulejmanov kofer zločina’, ‘Ko je Jadranka Prazina?’, ‘Dupla pomoć’, ‘Hasan protjerao Muslimane’ itd. itd. (Sve ‘Pobjeda’), prosto pozivali na otkazivanje gostoprimstva i hajku protiv izbjeglica – Muslimana/Bošnjaka.”³⁰ Taj dnevni list je povodom otmice u Štrpcima izvještavao tek nakon dva dana od događaja i to prenoseći vijest agencije „Tanjug“ (osnivač Vlada SRJ), sa navedenim izvorom informacija iz „krugova bliskih Vojsci Jugoslavije“³¹, što dovoljno govori o objektivnosti i nepristrasnosti u izvještavanju, ali i tačnosti plasirane informacije u medijima, jer su „previdjeli“ brojne druge relevantnije izvore koji se nijesu smjeli preskočiti u izvještavanju, poput osoblja Željezničke stanice, putnika, dispečera i drugih. Iznešene dezinformacije „Pobjeda“ je i narednog dana, dakle 2. marta, nastavila da podupire tekстом „Rizična dionica“, ali i 5. marta tekстом „Pripremana akcija, ili...”³², koji su samo jedni u nizu onih koji su služili tadašnjem javnom mnjenju. Svo to skrivanje istine i pravih informacija doprinijelo je i raspirivanju glasina, kojima su se mediji uveliko bavili. „Pobjeda“ se neće na tome zaustaviti, već će i kasnija okupljanja Bošnjaka/Muslimana porodica otetih ignorisati i zanemarivati, kao i prećutkivati brojne apele porodica otetih (sa izuzecima koji su uistinu rijetki, poput „Pobjede“ koju je sporadično uređivao novinar Vučić Tomović)^{33, 34}.

Ne mali broj sličnih primjera mogao se pronaći i u drugim, stranačkim glasilima: „Sa nama je na put krenuo i novinar Radusinović, urednik stranačkog lista *Ogledalo*. Fotografisao je cijelim putem da ovjekovječi naše prisustvo na ratištu, naš odlazak na *oslobođene srpske teritorije*. Prilježno je sve fotografisao. Nijesam primijetio da to čini i dok razgledam nož. Otvaram *Ogledalo* pos-

²⁹ Rastoder, Š. i drugi (2009), *Istorija 4*, ZUNS, Podgorica, str. 219.

³⁰ Rastoder, R. (2003), *Usud imena*, Štrpci, Almanah, Podgorica, str. 18.

³¹ Isto, str. 28-29.

³² Isto, str. 30-31.

³³ Isto, str. 100.

³⁴ Isto, str. 109.

lije nekoliko dana, kad ja na slici držim nož u ruci. Mnogo puta će taj detalj biti korišćen protiv mene", riječi su Novaka Kilibarde³⁵.

Bitan postulat djelovanja medija na javno mnjenje u Crnoj Gori jeste stvaranje neprijatelja i prikazivanjem sebe kao žrtve, a ista matrica korišćena je u svim republikama SFRJ ratom zahvaćenim. Takođe, neprijatelji i izdajnici bili su svi oni koji su se protivili ratu u samoj Crnoj Gori: „Neka gospoda 'mirotvorci' na čelu sa predsjednikom već bivše boračke organizacije (sada ćemo izgleda dobiti novu) i ostalim šćardžijama, posjete makar jednu ratnu jedinicu JNA i Crne Gore: neka im iznesu svoje već raspoznate stavove. Vidjeli bi kako bi prošli među tim svojim Crnogorcima, svojim po geografskoj, možda i nacionalnoj pripadnosti. Dosta je njima izdaje i prazne priče. Ljudi ginu. I s pjesmom kreću u novu borbu, u smrt... u pobjedu. Divota ih vidjeti. Poginule ljudski ožaliti. Ne ginu za Jevrema, Slavka, Žarka, i njima slične. Nego za svoju otadžbinu, za svoj narod i u svojoj Armiji. Časno! Gdje će izdajice da se dočepaju časti. Možda na Tuđmanovom parastosu, koji izgleda počinje. Peta crnogorska je jutros otišla u rat. Bez suze i straha. Pozdravite nam Crnu Goru, poručite."³⁶

5. Zaključak

Djelovanje medija u ratnim situacijama je od nemjerljivog značaja. „Zadobijanje podrške javnosti jednako je važno kao i pripremanje vojske za rat, jer je moral važniji od fizičke snage, a propaganda važnija od oružja. Barem je tako još 1832. godine zapazio pruski general Carl von Clautewitz. Kada se sa državom raspada i njena ideologija, kao što je to bio slučaj u državama bivše Jugoslavije, jedna od najvažnijih stvari jeste kreiranje nove, nacionalne, mitovima i simbolima iz prošlosti podržane ideologije. Za tako nešto poželjno je stvoriti osećaj nepravde, u kojoj smo 'mi' žrtva, a 'oni' ili 'drugi' su zločinci", navodi se u jednom članku³⁷ povodom predavanja Davora Marka na temu „Kako se kalio rat“.

Najtiražniji dnevni list „Pobjeda“ bila je ujedno i najuticajnija zbog svog dometa, ali i dotadašnje reputacije. Nesporno je da je u tranzicionom periodu,

³⁵ Šćekić, S. (2001), *Kilibarda: Ispovijest o deceniji koja je promijenila lice Crne Gore*, Vijesti, Daily Press, Podgorica, str. 158.

³⁶ Pobjeda, br.9284, 5.10.1991, „Tuđmanov parastos“ (M.Vico), str. 3.

³⁷ http://www.subotica.com/m/vesti/propaganda-u-medijima-u-svakom-ratu-istina-je-prva-zrtvaid22533.html#.V0gCY_mLTIU; pristupljeno: 1.5.2016.

odnosno vremenu raspada SFRJ bila instrument u rukama crnogorske vlasti i glavni zastupnik vladajuće ideologije i ciljeva. Stoga, za takav njen angažman ne treba kriviti isključivo novinare, urednike, glavne urednike, jer oni ništa ne bi mogli uraditi bez aminovanja vlasti, što ne umanjuje njihovu odgovornost. Njeno djelovanje za vrijeme crnogorskog napada na Dubrovnik bilo je propagandno, ratnohuškačko, mobilizatorsko, opredijeljeno do krajnjih granica i neobjektivno. U njemu se lako prepoznaju i pronalaze svi elementi propagandnog djelovanja, koji su detaljno kroz ovaj rad navedeni i razrađeni navođenjem najupečatljivijih primjera.

Svima nama ostaje samo da se zapitamo da li je to još jedna u nizu demonstracija „moći bez odgovornosti“ (sintagma Sandre Bašić Hrvatini), pošto smo svjedoci da za tu i takvu ulogu medija u našoj bliskoj istoriji niko nije odgovarao, a nema indicija ni da hoće.

Postojanje „Monitora“, „Liberala“, „Krug“ i drugih manje moćnih i uticajnih medija, samo svjedoči o tome da je novinarstvo devedesetih imalo i kakav-takav suprotan glas onom opštem, javnom. Ovi mediji su bili marginalizovani, „Krug“ ubrzo i ugašen, ali jasno zaključujemo da su djelovali krajnje kontrapropagandno.

Literatura

Andrijašević, Ž. (1999), *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Conteco, Bar.

Andrijašević, Ž., Rastoder, Š. (2006), *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike, Podgorica.

Bašić Hrvatini, S. (2013), *Moć bez odgovornosti*, NVO „Civilni forum“, Nikšić.

Brković, J. (2012), *Osvjedočeni svjedok*, DANU.

Bulatović, M. (2004), *Pravila ćutanja*, Istiniti politički triler sa poznatim završetkom, Narodna knjiga, Alfa, Beograd.

Keković, V. (2003), *Vrijeme meteža 1988- 1989*, KPZ, Podgorica.

Pobjeda, godina 1991. brojevi avgust-decembar.

Pobjeda, godina 1995. brojevi jul i avgust.

Radončić, Š. (1996), *Crna kutija*, Policijska tortura u Crnoj Gori 1992-1996, Monitor, Podgorica.

Rat za mir, br. 1, Pobjeda, Titograd, oktobar 1991.

Rat za mir, br. 2, Pobjeda, Titograd, novembar 1991.

Rastoder, R. (2003), *Usud imena*, Štrpci, Almanah, Podgorica.

Rastoder, Š. i drugi (2009), *Istorija 4*, ZUNS, Podgorica.

Šćekić, S. (2001), *Kilibarda: Ispovijest o deceniji koja je promijenila lice Crne Gore*, Vijesti, Daily Press, Podgorica.

Šćekić, R. (2007), „Masovni mediji kao sredstva političke propagande u Crnoj Gori”, *Medijski dijalozi*, br. 7.

Šiber, I. (1998), *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb.

Internet izvori

https://en.wikipedia.org/wiki/Sportpalast_speech;

https://sh.wikipedia.org/wiki/Uloga_medija_u_jugoslavenskim_ratovima;

http://www.subotica.com/m/vesti/propaganda-u-medijima-u-svakom-ratu-istina-je-prva-zrtva-id22533.html#.V0gCY_mLTIU;

IZAZOVI EVROPSKOJ BEZBJEDNOSTI NA POČETKU 21. VIJEKA
CHALLENGES FOR EUROPEAN SECURITY AT THE BEGINNING OF
THE 21st CENTURY

dr OLIVERA INJAC, docent
Humanističke studije, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica

Apstrakt: *Problemi evropske bezbjednosti su se usložili s početka 21. vijeka. Porast nekonvencionalnih prijetnji, globalne okolnosti i nestabilnost uslijed političkih i ekonomskih kriza, doprinijeli su da se rizici bezbjednosti, kakvi su terorizam i migracije, prošire na evropski kontinent. Nestabilne buduće tendencije evropske bezbjednosti, upravo zavise od velikog broja migranata koji su, u kratkom vremenu, imigrirali i tražili azil u zemljama Unije. Međutim, nespремnost Evrope za prihvatanje i integrisanje velikog broja migranata, problem je koji je kulminirao u 2015. godini, ali koji će izvjesno imati dugoročnije posljedice po evropsku bezbjednost. Problemi prisutnosti terorizma na evropskom tlu, nisu kratkoročni, ali čini se da globalne razmjere tog rizika, sve više prouzrokuju bezbjednosne efekte u Evropi. Stepen rizika se povećava, uslijed učešća migranata u terorističkim i nasilnim aktivnostima u Francuskoj, Belgiji, Engleskoj i drugim državama.*

Ovaj rad ima namjeru da istakne glavne uzroke nepovoljne bezbjednosne situacije u Evropi na početku novog milenijuma, kroz obrađivanje bezbjednosnih rizika terorizma i migracija.

Ključne riječi: *Evropska bezbjednost, izazov, bezbjednosni rizik, terorizam, migracije*

Abstract: *The problems of European security became more complex at the beginning of the 21st century. The increase of non-conventional threats, global circumstances and instability caused by political and economic crisis, have contributed to raise and spreading at the European continent security risks, such as terrorism and migrations. Un-*

stable future security trends in Europe, depends on large number of migrants that are, in a short period, immigrated into EU and seek asylum. However, the unwillingness of Europe to accept and integrate huge number of migrants, is the problem which culminated in 2015 and 2016, but certainly will have long-term consequences for European security. The presence of terrorism in Europe, is not of sudden, but it seems that the global extent of this risk, causes more and more security effects in Europe. The level of risk is increased due to the participation of migrants in terrorist and violent acts in France, Belgium, England and other European countries.

This paper intend to highlight the main causes of adverse security situation in Europe at the beginning of new millennium, through analysis of the risks of terrorism and migrations.

Key words: *European Security, Challenge, Security Risk, Terrorism, Migrations*

1. Uvod

Mada je istaknuto u strateškom dokumentu iz 2003.godine da “Evropa nikada nije bila tako napredna, tako bezbjedna, ni tako slobodna” (European Council, 2003:1), uzimajući u obzir period mira i stabilnosti koji je nastupio nakon Drugog svjetskog rata, izgleda da se u posljednjim godinama, Evropa suočava sa izazovima koji su zatalasali stavove o njenoj apsolutnoj bezbjednosti i prosperitetu.

Na početku novog milenijuma, Evropa se suočila sa nekonvencionalnim prijetnjama, koje su prouzrokovale nestabilnost i ugrozile bezbjednost nekih od najrazvijenih evropskih zemalja, ali i podstakle na preispitivanje poretka na kojem je izgrađivana savremena evropska bezbjednost.

Strategija bezbjednosti EU iz 2003.godine, precizirala je za glavne ciljeve: proširenje bezbjednosnog područja oko Evrope (istočna Evropa i područje mediteranskih država, ali i uključivanje u rješavanje problema na južnom Kavkazu, Ukrajini, Moldaviji i Bjelorusiji), očuvanje međunarodnog sistema, zasnovano na saradnji Evropske unije i SAD i upotreba političkih, ekonomskih, diplomatskih i drugih nevojnih sredstava u borbi protiv izazova bezbjednosti.

U najnovijem dokumentu evropske strategije, koja propisuje smjernice za zajedničku spoljnu i bezbjednosnu politiku Unije, naglašava se da su dove-

dene u pitanje osnovne vrijednosti evropskog projekta mir, prosperitet i demokratija, kao i da se ugrožena bezbjednost u Sjevernoj Africi i na Bliskom Istoku zbog porasta nasilja i terorizma, direktno reflektovala na bezbjednost Evrope (European Union, 2016: 13).

Nekonvencionalni rizici i prijetnje koji potresaju Evropu, kakvi su terorizam i migrantska kriza, nisu inicijalno uzrokovani prilikama na evropskom tlu, već su "uvezeni" iz drugih regiona, prije svega sa Bliskog Istoka, što je važna karakteristika razumjevanja aktuelne problematike evropske bezbjednosti.

U tom smislu, uzroci terorizma i migrantske krize, kao i njihovi bezbjednosni efekti u Evropi, direktno su u vezi sa ljudskom bezbjednošću. Kao primjer toga su činjenice koje ukazuju da su u posljednjih par godina, milioni izbjeglica stigli u Evropu, tragajući za mirnim i bezbjednim ambijentom za život, međutim, to je donijelo političke i bezbjednosne probleme članicama.

Naime, na tu nestabilnost su uticali globalni trendovi, kakvi su demografski procesi i migriranje stanovništva, zatim porast nasilja i globalna rasprostranjenost terorizma i terorističke mreže, kao i drugi koji su povezani sa ljudskom bezbjednošću, ekonomskim i ekološkim izazovima.

2. Evropska (ne)bezbjednost i nesigurnost u novom milenijumu

Evropska (ne)bezbjednost na početku novog milenijuma, povezana je sa snažnim osjećajem nesigurnosti i neizvjesnosti, koji su prouzrokovani nestabilnim tendencijama manifestacije nekonvencionalnih bezbjednosnih izazova i rizika. Kako ističe Ž. A. Sutu u studiji o Evropi, može se konstatovati da neizvjesnost preovladava, posebno u odnosu na evropsku migracionu politiku (Sutu, 2015: 431).

Nepovoljnu situaciju za evropsku bezbjednost, nezasluženo je proizvela liberalna imigraciona politika, koja je započela primjenom Šengenskog sporazuma, ali je dodatno iskomplikovala neadekvatna ili neharmonizovana migrantska politika zemalja članica. U tom smislu, Sutu se osvrće na činjenice koje govore da su u zadnjih par decenija Njemačka i druge, postale "zemlje imigracije" (Sutu, 2015: 340), analizirajući primjere Francuske, Velike Britanije i Švajcarske, koje su primjene različitu migracionu politiku i za rezultat imale nebezbjednost i nesigurnost. Posebno se izdava da ni Francuska "asimilaciona politika" i koncept integracije, kao ni Švajcarski slobodni pristup u tretiranju migranata i procesi prilagođavanja rezidentnog stanovništva, ne mogu se ocjeniti povoljnim.

Naime, nemiri u Francuskoj i teroristički napadi u Engleskoj tokom 2005. godine, koje su izveli migranti, podstakli su na ozbiljne sumnje u primjenjene migracione politike i slobodoumne pristupe imigracijama u Evropi. Pesimizam se osjeća u vizionarskom pristupu Evropi, koji prezentira Sutu, jer smatra da će posljedice prijema migranata u Evropi, imati dugoročnije efekte: "Evropa će imati 35 miliona muslimana, a to već nije bez uticaja na politiku na Balkanu i na Bliskom istoku" (Sutu, 2015:341).

Opasnost predstavlja potencijalna povezanost ova dva rizika, što je došlo do izražaja u napadima koji su se poslednjih godina desili u Evropi. Na osnovu analize, potvrđeno je da postoje dvije kategorije migranata, koji su izvršili dosadašnje terorističke napade u Evropi:

a) koji su bili uključeni i integrisani u društvima, pripadaju "drugoj/trećoj generaciji", odnosno tu su odrasli i stekli obrazovanje (npr. slučaj sa licima koja su izvršila napade u Londonu i Briselu);

b) koji su došli iz zemalja gdje postoji konflikt, pa su prihvatili ekstremne stavove i ponašanja tokom učešća u konfliktu, kao borci za neku od sukobljenih strana ili kao plaćenici, odnosno radikalizovali su se u svojim matičnim zemljama (npr. slučaj sa licima koja su izvršila napad u Parizu).

Vjeruje se da su upravo ove okolnosti, pojačale atmosferu nesigurnosti, nepovjerenja i osjećaja nebezbjednosti koji vladaju u Evropi, što je dodatno pojačano stalnim prilivom migranata iz konfliktnih i nerazvijenih regiona.

3. Porast terorizma u Evropi

Problem terorizma u Evropi, apsolutno nije nov fenomen. Međutim, poslednjih decenija se Evropa suočava sa problemom prisustva terorističkih ćelija i ekstremnih pojedinaca, koji su uključeni su globalne terorističke aktivnosti, kao „strani borci“ (eng. foreign fighters) na ratištima Sirije ili kao lokalni podržavaoci terorizma. Podaci ukazuju na postojanje terorističkih ćelija u nekim evropskim državama (Velika Britanija, Francuska, Njemačka, Španija, Holandija i Italija). One su svoju neopreznost prema terorizmu platile napadima na njihovoj teritoriji, a smatra se da su potencijalne buduće prijetnje od terorizma uslovljene visokim procentom migranata u Evropi i uznapredovanom radikalizacijom među njima.

Iskustvo s terorizmom nije nov problem u Evropi, ali je očigledno da od 2001. godine, postoji potreba za pojačanom odgovornošću, ne samo na lokalnom planu, već i na planu aktivne borbe protiv terorizma globalnih

razmjera, odnosno u odnosu na staru i novu formu terorizma (Delpech, 2002: 11-15).

Porast broja nastradalih u terorističkim napadima u Evropi u posljednjoj deceniji, evidentan je po podacima iz izvještaja "Global Peace Index" (2016), pa je tako za period 2006-2011 u terorističkim napadima bilo 126 poginulih, a za period od sledećih pet godina 2011-2016, taj broj se povećao za više od 50% (281).

Uticao je i sukob u drugim regionima (Sirija, Irak, Afganistan i dr.) na terorističke aktivnosti u evropskim državama (jačanje ćelija i njihovog uticaja, rizik od novih napada, itd.), pokazao se kao konstantna prijetnja. Na indirektnan način, učešće evropskih država u stabilizaciji konflikata, kakav je primjer sa Irakom, može imati različite implikacije za evropsku bezbjednost, odnosno neuspjeh u stabilizaciji Iraka, može da pojača prijetnje od terorizma u Evropi (Gunaratna, 2006:135).

Faza aktuelnog terorizma „dvadesetprvog vijeka“ (prim. O.I.) u Evropi, započela je napadima u Madridu (2004) i Londonu (2005) godine. Specifičnost tih napada je da su ukazali koliko Evropa nema blagovremenu procjenu okolnosti kojima može biti ugrožena njena bezbjednost, ali i da je Zapad u cjelini primarna meta talasa modernog terorizma, koji je započeo sa Al-Kaidom (Gunaratna, 2006:131).

Upravo je šengenska politika Evrope, koja omogućava slobodan protok ljudi, roba i usluga u okviru njenih granica, te liberalizovana finansijska politika, stvorila priliku članovima terorističkih organizacija da lakše realizuju svoju aktivnost, da sprovode propagandu i zadobijaju podršku. To im omogućavaju upravo najveće evropske vrijednosti i prilike, jer kako se ističe „pod velom ljudskih prava i humanitarnih, socio-ekonomskih, kulturnih, političkih, obrazovnih, zdravstvenih i religijskih organizacija, terorističke ideologije izgrađuju svoje mreže podrške preko kojih se prenose milioni dolara širom evropskog kontinenta“ (Gunaratna, 2006:133).

Prema mišljenju eksperata, evropski problemi s terorizmom, povezani su sa nedovoljnim poznavanjem "neprijatelja", odnosno neadekvatnom analizom prijetnje od terorizma, kao i činjenicom da se nedovoljno posvećuje pažnja obavještajnim procjenama (Wilkinson, 2005: 45). U tom smislu, konkretnija procjena rizika od terorizma u Evropi, trebala bi se zasnivati na nekoliko ključnih komponenti, koje izvodimo na osnovu preporuka P. Wilkinsona:

a) realnija i objektivnija procjena rizika od terorizma, posebno kada je u pitanju prijetnja od strane Al-Kaide i njenih ogranaka u Evropu, kao i opasnost za evropske interese u svijetu;

b) usklađivanje strateških pristupa i odgovora na prijetnje terorizma na nivou Unije i primjena na nacionalnom planu država članica, da ne bi došlo do ponavljanja napada, kakvi su se dogodili u Madridu, Londonu, Parizu, Briselu i dr.;

c) svobuhvatnija strategija Evrope u borbi protiv modernog terorizma, globalnih razmjera;

d) procjena budućih trendova terorizma u Evropi, te njihove povezanosti sa drugim rizicima (migracijama, sajber kriminalom i dr.), čime bi se stvorile pretpostavke za uspješnije načine i sredstva borbe.

Prijetnja od terorizma u Evropi, posebno je naglašena bila u ovoj i prošloj godini, kada je bilo nekoliko većih napada. Prema analizama, zabilježeno je povećanje broja poginulih u napadima, za period 2015-2016.godina, pa je taj broj u Evropi duplo uvećan u odnosu na proteklih pet godina, a najveći broj poginulih je bio početkom 2016.godine. Naime, Francuska, Belgija, Njemačka i Turska su se u posljednjih godinu i po, suočile sa ozbiljnim terorističkim napadima. Takođe, kao i u prethodnim godinama, neke od napada u Evropi su izveli pojedinci, poznati kao "usamljeni vuk" (eng. "lone wolf"), koji su imali ekstremne nacionalističke ili ideološke ciljeve.

U nekim od tih napada se kao izvršioци pojavljuju migranti, muslimanskog porijekla, kakav je slučaj s napadom u Nici iz jula 2016.godine. Napadač Mohamed Bouhleb je bio registrovan u policiji zbog oružanih napada, nasilja u porodici i pljački, ali nije dovođen u vezu s terorizmom, međutim, nakon brutalnog napada u kojem je poginulo 84 ljudi, istraga je potvrdila njegovu vezu sa terorističkom organizacijom ISIL. Takođe, dva napada koja su se desila u Njemačkoj ovog ljeta, izvršili su migranti iz Irana i Afganistana.

4. Bezbjednosne dimenzije migrantske krize u Evropi

Migracije i migranti se već dugo procjenjuju kao bezbjednosni izazov za nacionalnu i međunarodnu bezbjednost. Ovo je posebno naglašeno nakon terorističkog napada 2001. godine, kada je došla do izražaja veza između migracija i terorizma. Od tada je politika upravljanja migracijama, postala jedan od prioriteta među bezbjednosnim izazovima nekih zapadnih država.

Ključni razlozi ugožavanja nacionalne bezbjednosti u vezi sa migracijama, povezani su sa više dimenzija, kao što je pritisak zbog brojnosti migranata u zemlji prijema i razlozima koji su prouzrokovali napuštanje zemlje porijekla, kakav je slučaj kod nedobrovoljnih ili nasilnih migracija (Bali, 2012: 586).

Problemi neintegrisanja migranata u evropskim državama gdje žive, proizvode nesigurnost u cijeloj Evropi, jer se procjenjuje da to može imati brojne bezbjednosne implikacije. Najveću opasnost predstavlja širenje radikalizacije među tom populacijom, što stvara rizik za države u kojima žive, ali i teren za regrutaciju od strane terorističkih organizacija. Brus Hoffman ističe da su, u okviru Al-Kaidinih ćelija širom svijeta, uključeni evropski državljani i imigranti muslimanskog porijekla, koji žive u državama (Velika Britanija, Španija, Francuska, Njemačka, Italija, Holandija i Belgija) sa visokim procentom muslimanskih doseljenika (Hoffman, 2006:289).

Naime, pored činjenice da je neosporna dobit koju pojedine evropske zemlje imaju od radnog angažovanja migranata, ipak je veoma raspostranjena percepcija da migranti, kao pridošlice, ugrožavaju evropsku stabilnost, narušavaju ekonomsko blagostanje, obrazovni i zdravstveni sistem, što kao krajnji efekat može štetiti interesima rezidentnog stanovništva.

Ovo je posebno usložnjeno činjenicom da je više od milion migranata, tokom 2015. godine stiglo u Evropu¹, što je za posljedicu imalo neefikasnu migracionu politiku njihovog prihvata i naseljavanja, kao i suočavanje sa brojnim drugim političkim, ekonomskim i bezbjednosnim problemima. Takođe, smatra se da se rizikom suočavaju i zemlje tranzita, kuda prolaze migrantske rute, a to su zemlje jugoistočne i centralne Evrope, koje nisu krajnja destinacija migranata, već oni teže razvijenim zemljama Unije (Francuska, Njemačka i druge).

Talas migranata, koji je krenuo ka Evropi poslednjih godina, kretao se najviše kroz dvije glavne rute Centralno-Mediteranskom i Istočno-Mediteranskom. Posebno je to naglašeno od proljeća 2011. godine, zbog konflikata u okviru tzv. Arapskog proljeća, kao i tokom 2015/2016. godine.

Najveći broj migranata je u Evropu stigao Istočno-Mediteranskom rutom preko Grčke, a to su većinom građani Sirije, Afganistana, Iraka i dr., koji traže azil u nekoj od članica Unije. Smatra se da će trend rasta migranata koji

¹ Prema zvaničnim podacima International Organization for Migrations (IOM) (2015. godina - 1,011, 712; 2016. godina - 335.031), dostupnim na sajtu IOM-a: <https://www.iom.int/>

napuštaju Siriju, biti nastavljen i ubuduće, a da je njihova krajnja destinacija neka od zemalja iz susjedstva ili evropske zemlje.

Veliki talas migranata je stvorio veliki pritisak, čak i najpripremljenijim EU zemljama koje su se našle na migrantskoj ruti, posebno zbog propisa Unije o prihvatu i tretmanu migranata, koji apliciraju za azil (Banulescu-Bogdan & Fratzke, 2015: 1). Takođe, ovim je inicirano pitanje međusobne odgovornosti i izazvalo neslaganja među državama članicama Unije.

Javni diskurs i mediji u Evropi, u velikoj mjeri podstiču „kulturu straha“, kako je naziva Furedi, kojom se označava visok stepen nesigurnosti, neizvjesnosti i straha (Furedi, 2009:79).

Jasnija formulacija šta se podrazumjeva pod „kulturom straha“ je da se to odnosi na strah od novih prijetnji od terorizma i drugih savremenih izazova bezbjednosti (Injac, 2016:136).

Naime, prema anketama, u mnogim evropskim zemljama preovladava strah od migranata, terorizma i muslimana, posebno koji su poslednjih godina došli u Evropu iz konfliktnih područja. Tako se, u jednoj analizi časopisa „Foreign Policy“ iz jula ove godine, ističe da 49% evropljana smatra da veliki broj migranata koji dolaze iz Iraka i Sirije, predstavljaju krupnu prijetnju za njihovu zemlju (Stokes, 2016). Takođe, ista analiza ukazuje da skoro 60% evropljana smatra da prijem migranata povećava vjerovatnoću da će se desiti terorizam u njihovoj zemlji.

Nekoliko ključnih pretpostavki, u odnosu na slabosti Evrope, u prevazilaženju bezbjednosnih problema koje izazivaju aktuelne migracije su:

- a) uspostavljanje efikasnog sistema granične kontrole na spoljnim granicama, što se pokazalo slabošću Evrope tokom velikog priliva migranata poslednjih godina;
- b) suzbijanje krijumčarenja migranata Mediteranskom rutom;
- c) definisanje efikasnije i preciznije politike azila;
- d) uspostavljanje sigurnijeg sistema procjenjivanja, nadzora i kontrole migranata koji mogu biti izvršioi terorističkih napada ili drugih bezbjednosnih rizika.

Mogućnost od nastanka nepredviđenih bezbjednosnih implikacija, prozrokovanih velikim talasom migranata usmjerenih prema Evropi, uslovljena je nepostojanjem adekvatnih zajedničkih odgovora Unije na migrantsku krizu, kao i precizno definisane regulative za prevenciju ilegalnih migracija, grani-

čnu kontrolu, politiku azila i drugo. Polazna osnova dokumenta "EU Agende o migracijama" (2015) je da postoje osnovane sumnje da li je migraciona politika u stanju da odgovori pritisku hiljada migranata i njihovoj težnji da se integrišu, te da se uskladi u odnosu na ekonomske potrebe Evrope i njen demografski pad (European Commission, 2015: 2).

5. Zaključak

Neefikasnost politike upravljanja migracijama i spriječavanja terorizma u Evropi, pokazala se u posljednjoj deceniji, a naročito u 2015 i 2016. godini, kada su veliki talasi migranata iz kriznih područja i više terorističkih napada, dodatno zakomplikovali evropsku bezbjednosnu situaciju. Evropski prosperitet, blagostanje i vrijednosti, postali su atraktivna meta, što je stvorilo prostor za ugrožavanje bezbjednosti i pojavu rizika, koje nije jednostavno kontrolisati.

Kompleksnost situacije je pojačana s količinom migranata, raznovršću razloga zbog kojih migriraju u Evropu, demografskim karakteristikama, situacijom u zemlji porijekla, sredstvima i putevima kojima stižu do krajnje destinacije i drugo. Izgleda da su najvećem neposrednom pritisku izložene zemlje Unije, koje su se našle na migrantskoj ruti (Grčka, Italija, Hrvatska, Mađarska), jer su se suočile sa pritiskom velikog migrantskog talasa, što predstavlja izazov za njihov sistem i ekonomiju.

Dodatni problemi proizilaze iz činjenice da se migranti, koji su posljednjih decenija stigli u Evropu, nisu adaptirali i integrisali, kao i da su postali potencijalna prijetnja, zbog povezanosti s terorizmom. To je razlog podijeljenosti u stavovima građana, koji su nepovjerljivi prema migrantima i njihovoj integraciji u evropska društva. Kada je kriza sa migrantima iz Sirije, prerasla sa regionalnog na globalni problem, zabrinost za evropsku bezbjednost je poslužila kao opravdanje pojedinim zemljama da zatvore granice i odbiju prijem migranata.

Prijetnja terorizma, koja se nadvijala nad Evropom duže vrijeme, doživjela je manifestaciju u posljednje dvije godine, kada se desilo nekoliko terorističkih napada, sa ozbiljnim posljedicama. Povećanje broja poginulih u terorističkim napadima u Evropi, konstantna prijetnja od novih napada, nepredvidljivost taktika koje mogu biti primjenjene i slično, potisnule su višedecenijsku evropsku stabilnost i proizvele visok stepen nepovjerenja. Takav pristup je prouzrokovao politiku straha u Evropi, što predstavlja ozbiljan izazov za evropske vrijednosti i način života (European Union, 2016:19).

Očigledno je da su izazovi terorizma i migracija, predstavljali značajan test za sistem bezbjednosti evropskih država i Unije (Injac, 2016:179), odnosno podstakli su na razmišljanja o potrebi transformacije institucionalnih odgovora Unije, njenih članica i drugih evropskih država. Tako se u dokumentu Agende za bezbjednost EU (European Commission, 2015:5), ističe da je terorizam jedan od glavnih prioriteta za bezbjednost Unije, koji zahtijeva neposrednu, efikasnu i koordiniranu akciju (Injac, 2015:30).

Novi strateški dokument "A Global Strategy for EU Foreign and Security Policy" (2016), vizionarski najavljuje da će tendencije uvezanosti evropske i globalne bezbjednosti biti nastavljene, ali da suočavanje i suprostavljanje globalnim izazovima koji prijete Evropi, mora započeti na domaćem terenu (European Union, 2016:19).

Literatura

Bali, S. "Kretanje stanovništva" (iz: Vilijams, P. "Uvod u studije bezbjednosti"), Službeni glasnik, Beograd, 2012

Banulescu-Bogdan & Fratzke. "Europe's Migration Crisis in Context: Why Now and What Next?", Migration Policy Institute, 24 Septembar, 2015. Preuzeto sa: <http://www.migrationpolicy.org/article/europe-migration-crisis-context-why-now-and-what-next>

Delpech, T. "International Terrorism and Europe", Institute for Security Studies - Chaillot Papers, No 56, 2002

European Union (2016). "A Global Strategy for EU Foreign and Security Policy". Preuzeto sa: <http://europe.eu/globalstrategy/en>

European Commission (2015). "The European Agenda on Security", Strasbourg, 28.04.2015

European Commission (2015). "A European Agenda on Migration", Brisel, 14. oktobar 2015

European Council (2003). "European Security Strategy". Brisel, decembar 2003

Furedi, F. "Poziv na teror", *Ljevak*, Zagreb, 2009

Gunaratna, R. "The Post-Madrid Face of Al Qaeda" (iz: Howard, R. & Sawyer, R. (ur.), "Terrorism and Counterterrorism"), *Contemporary Learning Series*, USA, 2006

Hoffman, B. "Inside Terrorism", *Columbia University Press*, NY, 2006

Injac, O. "Sociološki aspekti savremenog terorizma u Evropi", Čigoja štampa&UPNS, Beograd, 2011

Injac, O. "Bezbjednosne studije i kultura bezbjednosti". Čigoja štampa&FPN, Beograd, 2016

Injac, O. "Strategije bezbjednosti SAD i EU i savremeni izazovi bezbjednosti", Zbornik Škole Evroatlantizma, Humanističke studije UDG, novembar 2015

Kisindžer, H. "Svetski poredak", CID, Podgorica, 2015

Stokes, B. (2016). "The Immigration Crisis is Tearing Europe Apart". *Foreign Policy*. 22.jul, 2016. Preuzeto sa: <http://foreignpolicy.com/2016/07/22/the-immigration-crisis-is-tearing-europe-apart/>

Sutu, Ž.A. "Evropa od 1815 do danas", CID, Podgorica, 2015

Wilkinson, P. "International Terrorism – the changing threat and the EU's response", Institute for Security Studies – Chaillot Paper No 84, October 2005

UDK: 342.7(4-672EU)

**MIGRANTSKA KRIZA KAO PROBLEM LJUDSKIH PRAVA I
(NE)ODGOVORNOSTI ZEMALJA EU****MIGRANT CRISIS AS A PROBLEM OF HUMAN RIGHTS AND
(I)RESPONSIBILITY OF EU COUNTRIES**

mr AUGUSTIN ZONJIĆ, diplomant
Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru

Apstrakt: *Sirijska kriza je u posljednjih godinu dana odigrala ključnu ulogu u ukazivanju na probleme europskih politika azila i ponovno u društveni i politički fokus vratila teme migracija. Kriza je pokazala kako tretman izbjeglica uvelike ovisi o zemlji domaćinu pa su tako primjerice pojedine zemlje objeručke prihvatile velike obveze, dok su druge zemlje tek kurtoazno nudile pomoć. Ono što je posebno zabrinjavajuće je što mnoge zemlje Europe, među kojima i članice EU, pokazuju izrazitu neosjetljivost i nude neadekvatnu zaštitu izbjeglica koje se nalaze na njihovom teritoriju. Unatoč uvjerenjima od strane Europskih institucija kako se migrantska kriza drži pod kontrolom i kako zemlje djeluju unisono, odgovor na krizu krajnje je neusklađen i neuravnotežen te pokazuje niz neuspjeha koji se pokazuju i u odbijanju kolektivne odgovornosti u odnosu na aktualnu krizu ljudskih prava. U ovom radu, putem pravnih obveza EU i njenih zemalja članica promatramo krizu ljudskih prava u odnosu na krizu europske solidarnosti.*

Ključne riječi: *Sirijska kriza, Europska unija, ljudska prava, Frontex, azil*

Abstract: *In a past few years Syrian crisis played a key role in addressing to the problems of European migration and asylum policies. This crisis did again return themes of the migration and asylum in the social and political focus and put them on the new agenda. The crisis has shown us that treatment of refugees depends largely on the*

host country, while one part of the EU is accepting large obligations of the crisis, other is just courtesy offering help. What is particularly worrying is that many European countries, including EU members, are showing a large insensitivity and offering inadequate protection of refugees who are found on their territory. Despite the assurances given by the European institutions that the migrant crisis is under control and that countries are acting unison, the answer to the crisis and was extremely uncoordinated and unbalanced and shows a series of failures, especially in the rejection of collective responsibility in relation to the current crisis of human rights. In this paper, through the legal obligations of the EU and its member states, we are observing human rights crisis in relation to the crisis of European solidarity.

Key words: *Syrian Crisis, European Union, Human Rights, Frontex, Asylum*

1. Uvod

Migracijesu uvijek bile jedan od prioriteta u europskim agendama o ljudskim pravima, kako u Vijeću Europe tako i u Europskoj Uniji. Aktualni problemi, primjerice Sirijska kriza, kojaima izniman utjecajna sustav azila u Europskim zemljama, strahovi od povećanja migrantskih valova, pojave nacionalističkih i rasističkih pokreta u Europi,ukazuju na potrebe redefiniranja politika zaštite ljudskih prava u EU. Ovaj rad analizira koordinirane međudržavne akcije, odnosno Europski odgovor izazovima migrantske krize na svom unutarnjem i vanjskom planu. Sam cilj je sumirati glavne trendove, izazovei inicijative priznavanja i zaštite ljudskih prava u kontekstu migracijske krize.

Naširoko je rasprostranjeno vjerovanje kako je za Arapsko proljeće glavni okidač nezadovoljstvo visokoobrazovanih mladih s statusom u društvu kao i vladavinom prava u zemljama iz kojih je kriza krenula. Pojedini autori navode kako su brojni faktori „krivi“ za početak nestabilnosti, napose pitanja diktatura i apsolutističkih monarhija, kršenja ljudskih prava, politička korupcija, ekonomska nestabilnost, nezaposlenost i ekstremno siromaštvo (Saidan, 2012:25-30).Katalizatori pobune prema drugima, u sjeverno afričkim zemljama i zemljama Perzijskog zaljeva, bili su koncentriranje bogatstva u rukama autokrata na vlasti i netransparentnost njihoveredistribucije. Prosvjednici su željeli ukazati na turski model kao ideju sekularne islamske države liberalne ekonomije u kojoj se održavaju mirni izbori (LeVine, 2011),dok je prema drugima o-

kidač za početka krize prvenstveno povećanje cijena hrane i pretvaranje usjeva u etanol (Lagietal., 2015). Naposljetku, koji god stvarni razlozi početka „proljeća“ bili, sigurno je kako njegovi one završavaju u Europi u 2016., već će se ogledati tek u predstojećim godinama.

2. Migracije i ljudska prava

Države članice EU dužne su prema zakonima poštivati prava izbjeglica. Ove pravne obveze proizlaze iz širokog i složenog pravnog okvira koji se naslanja na zakone i direktive s međunarodne, nadnacionalne i nacionalne razine. Radi jednostavnijeg razumijevanja ovih normi korisno je vizualizirati pravni okvir EU piramidalnom strukturom. Ovakva vizualizacija ne može obuhvatiti složenosti svih pravnih normi, već može pomoći u ilustraciji hijerarhije i relativne težine svake pojedinačne. Na najužem dijelu piramidenalazi se Konvencija o statusu izbjeglica i raseljenih osoba, kojazabranjuje povratak tražitelja azila na područje gdje mogu biti suočeni smrću ili mučenjem. Ovo se naziva pravom na *non-refoulement*. *“Svaki izbjeglica samom činjenicom što se našao pod jurisdikcijom države prihvata, bit će ovlaštenik toga prava, uz iznimku osoba koje predstavljaju opasnost za nacionalnu sigurnost odnosno države. U tom smislu pravo na non-refoulement neće uživati osoba kojoj država prihvata sprječava ulazak na svoje područje iz razloga što je smatra opasnom za vlastitu sigurnost”*(Lapaš, 2008:30)

Na najširem dijelu piramide nalazi se set direktiva EU-a koje čine sekundarno pravo, a propisuju posebna pravila i korake koji su namijenjeni zemljama članicama koje moraju usvojiti u vlastito zakonodavstvo. U pravilu se direktive odnose na to kako trebaju biti tretirani tražitelji azila i kakva im se zaštita treba pružiti. Jedna od Direktiva propisujeprivremenu zaštitu: *“Privremena zaštita’ je izvanredni postupak kojim se u slučaju masovnog priljeva (...) raseljenih osoba iz trećih zemalja koje se ne mogu vratiti u svoju zemlju podrijetla predviđa neodgodiva zaštita, posebno ako postoji rizik od toga da se sustavom azila neće moći riješiti priljev bez negativnih posljedica u interesu osoba koje traže zaštitu”*(Direktiva 2001/55/EZ).

Sredina piramide sačuvana je za Primarno pravo EU: međunarodne EU ugovore i obveze koje proistječu iz njih, praksu Suda Europske unije kao i Europskog suda za ljudska prava. Kompleksna konfiguracija ovog sustava i neobični suodnosi različitih razina, a posebice pravilo“zemlje prvog dolaska” koje je propisano Dublinskim regulacijama, vodi do cijelog niza kršenja ljud-

skih prava i ozbiljno ugrožava projekt mira i solidarnosti na kojima se EU temelji.

3. Dublinske regulacije kao izvor problema

Čvrsto ukorijenjeni u središnjem dijelu piramide nalazi se niz pravila i postupaka propisanih Dublinskim regulacijama¹ koje su se pokazale glavnim preprekama funkcionalnom sustavu azila u Europi. Dublinske regulacije su uspostavljene u skladu s Ugovorima o EU i Zaključcima Europskog vijeća iz 1999. (Presidency Conclusions, 1999) kao ključna komponenta Zajedničkog europskog sustava azila koja obvezuje sve zemlje članice i neke nečlanice (Island, Norveška i Švicarska). U teoretskom smislu propisane regulacije trebale su doprinijeti stvarnom povećanju solidarnosti među zemljama članicama (EurLex C326, 2012:1-390). Temeljni ciljevi na kojima počivaju ove regulacije su: 1) osiguranje pristupa učinkovitom i vremenski efikasnom proceduri za određivanje statusa izbjeglice; 2) sprječavanje zloupotrebe sustava azila od strane onih koji bi podnijeli zahtjeve u više zemalja članica odjednom; i 3) identifikacija jedne zemlje članice odgovorne za procjenu zahtjeva za azil (EC, No343/2003). Dublinski propisi, u svom habitusu, doista imaju potencijal za eliminaciju zbunjenosti oko mogućih proturječnih odluka o prihvaćanju ili neprihvatanju azila, od čega bi velike koristi zbog konstruiranja učinkovitog sustava imale sve zemlje EU-a. No, sposobnost Dublinskih pravila za izgradnjom povjerenja i suradnje među članicama osujetila je hijerarhija u kriterijima za određivanje države koja je odgovorna za obradu zahtjeva. Dublin propisuje hijerarhiju u kojoj se mjerila za utvrđivanje odgovornosti zemalja kreću od obiteljskih veza do nedavnog posjedovanja vize ili dozvole boravka u državi članici, uključujući i činjenicu da li je podnositelj zahtjeva u EU ušao nezakonito ili zakonito (EZ br. 343/2003). Međutim, kriza je pokazala kako je odgovornost padala na tzv. zemlje prvog ulaska gdje su se Dublinski propisi pokazali nemoćnima, a EU nespremnom za velike priljeve migranata. Nije potrebno posebno navoditi kako su ova pravila, naročito u svjetlu situacije u Sjevernoj Africi, nerazmjerno opteretila jug EU-a: Grčku, Maltu i Italiju. Prema Dublinu, ove države moraju obraditi zahtjeve ne samo onih tražitelja azila koji su stigli prvo kod njih već i onih "Dublinskih transfera", odnosno tražitelja azila koji su fizički vraćeni u zemlju prvog dolaska nakon što su pokušali popuniti zah-

¹ Regulacija 604/2013; kolokvijalnog naziva Dublin III, prethodno Dublin II ili Dublinska konvencija, dalje u tekstu "Dublinske regulacije"

tjev za azil u nekoj od drugih zemalja članica. Mobilnost ovih tražitelja azila prati se putem Eurodac baze podataka otisaka prstiju koja upozorava zemlju korisnicu da li je azil već zatražen u drugoj zemlji. Prema ovom sustavu, kada tražitelj azila ispuni zahtjev za azil u Belgiji, a zemlja prvog ulaska bila je Grčka, Belgijaslužbenim zahtjevom od Grčke traži preuzimanje odgovornost za azilanta, na što ona u pravilu odgovara afirmativno ukoliko je prva koja je primila migranta na svoj teritorij. Ukoliko Grčka iz našeg primjera u roku od dva mjeseca ne preuzme odgovornost za tražitelja azila, Belgija šalje osobu natrag u Grčku na procesuiranje pod pretpostavkom da je zbog šutnje administracije Belgijski zahtjev prihvaćen. U Dublinu postoji zanimljiva odredba tzv. klauzule suverenosti. Prema njoj zahtjev za azil kojeg je podnio državljanin treće zemlje na granici ili na području bilo koje države EU, svaka od država članica može razmotriti *“...čak i ako takvo razmatranje nije njezina odgovornost prema dotičnim kriterijima, pa u tom slučaju ta država članica postaje odgovorna za odlučivanje o zahtjevu i o tome obavještava državu članicu koja je prethodno bila odgovorna, državu članicu koja vodi postupak za određivanje odgovorne države članice ili državu članicu od koje je zatraženo da preuzme nadležnost ili uzme natrag podnositelja zahtjeva”* (Kaurin, 2014). Prema klauzuli suverenosti Belgija može odlučiti da tražitelj azila ne bi trebao biti poslan natrag u Grčku zbog *“političkih, humanitarnih ili praktičnih razloga”*, te se može samostalno odlučiti za obradu zahtjeva za azil. Ovdje se postavlja veliki upitnik nad korištenjem klauzule suverenosti, jer ukoliko Belgija koristi pravo na ovu klauzulu time šalje veliku političku poruku Grčkoj kako ne poštuje svoje međunarodne obveze o ljudskim pravima. Upravo zbog povećanja fluktuacije migranata u posljednjih nekoliko godina, korištenje ove klauzule posebno izaziva ozbiljne rasprave i zadaje udarce međusobnom povjerenju među zemljama članicama europske obitelji (EU Parlament 2015/2833).

U 2015. godini i uzburkanim pravno-političkim duhovima u EU došlo je do privremene suspenzije Dublinskih pravila, te je u tzv. tranzitnim državama, u koje spada i Hrvatska, organizirana registracija, privremeni smještaj i ispomoc izbjeglicama te njihovo propuštanje prema zapadnim zemljama, posebice Austriji i Njemačkoj. Mađarska je postala preopterećena zahtjevima za azil do te mjere da je obustavila primjenu pravila te odbijala primiti natrag podnositelje zahtjeva koji su prešli njene granice i krenuli prema drugim državama (Slobodna Dalmacija, 2012). Krajem ljeta 2015. Njemačka je odlučila prema klauzuli suvereniteta dobrovoljno razmatrati i procesuirati aplikacije za azil Sirijskih migranata, što inače nije dužna činiti prema Dublinskim pravili-

ma. Nakon Njemačke, Češka je također odlučila ponuditi Sirijskim izbjeglicama koje su već aplicirale za azil u drugim EU zemljama da preuzmu njihovu aplikaciju i eventualno im odobre azil u Češkoj. Druge EU zemlje, kao što su Mađarska, Slovačka i Poljska, službeno su izrazili svoj stav protiv moguće revizije Dublinskih pravila i njihovog proširivanja, posebice u kontekstu novih obvezujućih kvota kao elementa europske solidarnosti (BBC, 2015). Na koji način Dublin ima interakciju s ostatkom pravne piramide je kompleksno pitanje vrijedno rasprave. Za bolje razumijevanje važno je napraviti kratak prikaz osnovnih komponenata međunarodnog zakona o ljudskim pravima kao i prikaz prakse Europskog suda za ljudska prava i Europskog suda pravde.

4. Konvencija o statusu izbjeglica iz 1951

U međunarodnom smislu, Konvencija o statusu izbjeglica iz 1951 godine, zajedno s pratećim protokolom je osnovni, široko prihvaćeni izvor pravnih obveza prema azilantima i izbjeglicama.² Sve zemlje EU prihvatile su konvenciju i prema pravilima koji izvire iz ugovora o EU, zajednička politika azila mora počivati na temeljima konvencije (Ugovor o funk. EU, čl. 78.1). Kamen temeljac cijele Konvencije je zabrana *refoulmenta*, te se u čl. 33. izriječkom govori: *"Nijedna ugovorna država ne smije, ni na koji način, protjerati ili vratiti izbjeglicu na granicu teritorija gdje bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog njegove rase, religije, nacionalnosti, pripadnosti određenoj grupi ili njegovog političkog mišljenja"* (Damjanović i Tomičević, 2004:64). Također, zabrana *refoulmenta* prepoznata je i od strane pravnih znanstvenika kao norma međunarodnog prava jednako kao i komponenta univerzalne zabrane mučenja (UN General Assembly, 2001). Iako Konvencija izričito ne zahtijeva da država odobri zaštitu izbjeglicama niti obvezuje procedure koje se moraju zadovoljiti, UNHCR i nacionalni zakoni o azilu razumiju kako članak 33., da bi bio u potpunosti implementiran, podrazumijeva minimalnu obvezu zemalja potpisnica konvencije na: 1.) Ispunjavanje uvjeta za neometan pristup u postupku azila, 2.) Objektivnu i neovisnu analizu stanja ljudskih prava u drugim zemljama, kao i 3.) Učinkoviti pravni lijek s učinkom odgode kada postoji rizik od protjerivanja u zemlju u kojoj bi podnositelj mogao biti izložen zlostavljanju ili mučenju (COE, 2010)

² UN protokol uz Konvenciju o statusu izbjeglica koji je usvojen u siječnju 1967. U daljnjem tekstu za protokol i konvenciju biti će korišten termin "Konvencija"

U ovom kontekstu *non-refoulement*ne obuhvaća samo izravna vraćanja u zemlju u kojoj mu prijete opasnost, već i neizravno protjerivanje, odnosno vraćanje u zemlju za koju postoji sumnja da će ga uputiti u treću zemlju u kojoj postoji rizik od opasnosti. To bi značilo da država članica EU ne smije poslati Sirijskog tražitelja azila u Libanon ukoliko postoji opasnost da bi ga libanonska vlada uputila natrag u Siriju gdje može biti suočen s opasnošću. Budući da ova situacija podrazumijeva široke istrage, UNHCR je u više navrata istaknuo kako države koje šalju migrante i tražitelje azila van svojeg teritorija moraju poduzeti mjere koje bi bile u skladu s preuzetim obvezama o ljudskim pravima (UN General Assembly, 2003)

5. Europska konvencija o ljudskim pravima

Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (Europska konvencija), potpisana u Rimu pod okriljem Vijeća Europe 1950. godine, a na snagu stupa 1953. Temeljem Konvencije uspostavljen je sustav zaštite ljudskih prava u 47 zemalja članica Vijeća Europe te je osnovan "nadzorni organ", Europski sud za ljudska prava. Pojedinci koji se nalaze u nadležnosti države članice i koji pate zbog kršenja bilo kojeg ljudskog prava pobrojanog u Europskoj konvenciji, mogu se izravno obratiti sudu, čije su odluke obvezujuće za sve zemlje potpisnice konvencije. Sud često zasjeda o slučajevima u kojima se tražitelji azila žale na povrede proceduralnih ili materijalnih prava od strane države članice Konvencije. U kontekstu ovog rada, najvažnije je spomenuti kako Čl. 3. zabranjuje mučenje i drugi okrutni postupak, a sama praksa Europskog suda u ljudska prava kaže kako je zabrana protjerivanja naslonjena upravo na taj članak. Same interpretacije suda šire su nego one u Čl. 33. Konvencije o pravima izbjeglica, te *de facto* konstituiraju pravo na azil unutar Europske konvencije. Jedan od osnovnih uvjeta EU za sve zemlje članice i potencijalne članice je da moraju pristupiti Europskoj konvenciji, a samim time članak 3. koji implicira pravo na azil jednako je važan u svim članicama, a pored toga u Lisabonskom ugovoru, u Čl. 6. stoji: "*Unija pristupa Europskoj konvenciji (...)to pristupanje ne utječe na nadležnosti Unije kako su utvrđene u Ugovorima. Temeljna prava, kako su zajamčena Europskom konvencijom (...) i kako proizlaze iz ustavnih tradicija zajedničkih država članica, čine opća načela prava Unije*"(EurLex 2008/C 115/01). U naravi to znači kako će pojedinci biti u mogućnosti koristiti pravila Europske konvencije i na nacionalnoj razini i u odnosu prema EU. S druge strane, EU će biti u obvezi u potpunosti uvažavati i odluke Europskog suda. Ovo nikako ne znači kako je prihvaćanje Europske konvenci-

je od strane EU postavljanje veće važnosti prema Europskom sudu za ljudska prava nego je to prema Sudu EU-a.³ Ovo primjerice znači kako će akcije Frontex-a biti moguće “pregledati” na Europskom sudu za ljudska prava, što je i ključan korak za zaštitu ljudskih prava tražitelja azila na granicama EU (Brady, 2014:50). Ovo je doista značajan korak prema rješavanju mogućih propusta u samom sustavu ljudskih prava.

6. Povelja o temeljnim pravima EU

Povelja o temeljnim pravima (Povelja), kao dio Lisabonskog ugovora, dijeli se na sedam glava, od kojih je šest posvećeno osobitim tipovima prava, dok se u posljednjoj objašnjava opseg primjene Povelje i principe kojima se vode njezina tumačenja. Važna značajka Povelje njezino je inovativno grupiranje prava, kojim se napušta tradicionalno razlikovanje civilnih i političkih, te ekonomskih i socijalnih prava. Poveljom se jasno razlikuju prava i načela. Načela se provode u okviru dodatnog zakonodavstva i postaju relevantna samo za sudove.

Iako Povelju nazivaju “*najmodernijom kodifikacijom temeljnih prava*” (Viviane Reding) ona nije namijenjena “stvaranju” novih prava već proširivanju postojećih obveza zemalja članica EU iz međunarodnog i EU prava. Povelja eksplicitno garantira pravo na azil stvarajući veće obveze prema zemljama članicama Unije nego su do tad bile propisane međunarodnim instrumentima (Povelja o temeljnim pravima, čl.18.). Povelja također rekonstituirala i formalizirala zabranu protjerivanja prema Konvenciji iz 1951. i prema čl.3. Europske konvencije (Isto, čl.19.). Pitanje koje se postavlja je kakvu međusobnu interakciju imaju Povelja i Europska konvencija? Povelja tehnički zauzima autoritativniji pravni položaj nego Europska konvencija i eksplicitno nabroja i grupira prava koja konstituirala u odnosu na konvenciju (Isto, čl.52.3.). U Povelji se izričito zabranjuje “zaobilaženje” prava iz konvencije, a posebno potiče pružanje šire pravne zaštite nego kako to čine prethodni instrumenti. Službena pojašnjenja Povelje imaju za cilj rasvijetliti točke koje su ekvivalentne konvenciji, a među takvima je čl.19. koji je istovjetan čl.3. konvencije. Iako čl. 19. ne daje prostraniju zaštitu od svog odgovarajućeg “brata” u konvenciji, europski pravni znans-tvenici i praksa europskih sudova tvrdi da su članci 18. i 19. Povelje, uzeti

³ Prije Ugovora iz Lisabona dva suda su funkcionirala na bazi međusobnog uvažavanja i suradnje. Pristupanje EU Europskoj konvenciji može se promatrati i kao formaliziranje suradnje koja je prethodno već postojala.

zajedno u okviru Konvencije o pravima izbjeglica i Europske konvencija o ljudskim pravima zapravo "obveza zemalja članica EU-a na pružanje aktivne zaštite u pograničnom području" (Fischer-Lescano i sur. 2009:259).

7. Direktive o azilu

Priznajući postojanje širokog tumačenja prava o azilu kao i potrebu za ujednačavanjem proceduralnih standarda za učinkovitu zaštitu ljudskih prava, Europsko vijeće izdalo je niz direktiva između 2003. i 2005. kojima se utvrđuje minimum standarda kojih se države članice moraju pridržavati (Ugovor o funk. EU, čl.288.) Direktive ne propisuju točnu metodu implementacije na nacionalnoj razini već je to dio posla koji se prepušta nacionalnim vlastima. Tri su direktive važne jer obuhvaćaju standard za politike azila: Proceduralna direktiva (Direktiva 2005/85/EZ), Direktiva o uvjetima primanja (Direktiva 2003/9/EZ) i Kvalifikacijska direktiva (Direktiva 2004/83/EZ). Zajedno, ovi instrumenti trebali bi biti jamstvo tražiteljima azila kako će njihov zahtjev biti obrađen u standardiziranim uvjetima u bilo kojoj od zemalja članica. Sve zemlje članice u obvezi su ove direktive implementirati u domaće zakonodavstvo unutar određenog vremenskog okvira, obično u roku od dvije godine. Naravno, u ovom slučaju zemlje članice potiče se na primjenu veće zaštite nego li to propisuju direktive (Battjes, 2006:203). Iako direktive teoretski pomažu u usklađivanju tretmana prema tražiteljima azila u cijeloj EU, svaka je bila predmetom kritike od strane Europske komisije, skupina za ljudska prava i pravnih stručnjaka, između ostalog zbog toga što nije postavila i više kriterije u minimumu standarda čime se nejednakost u zemljama članicama povećava, a ne smanjuje kako je bilo zamišljeno (Costello, 2005:25-37).

8. Iz prakse Europskog suda za ljudska prava

Praksa Europskog suda za ljudska prava je ključni dio pravne slagalice EU kada govorimo o pravima tražitelja azila. Sud je do sad imao na desetine slučajeva na razmatranju na dnevnom redu u kontekstu Čl. 3 Europske konvencije koji se odnose na pravo tražitelja azila na *non-refoulement*. Odluke ovog suda bile su nedvosmislene i jasno poručivale kako države članice krše vrijed-

nosti konvencije ukoliko vraćaju tražitelja azila u zemlju u kojoj postoji rizik od zlostavljanja.⁴

U slučaju T.I. protiv UK, Europski sud za ljudska prava raspravljao je o primjenjivosti pretpostavke kako su zemlje EU-a "sigurne treće zemlje" u kontekstu Dublinske regulacije. Slučaj je govorio o premiještanu tražitelja azila iz Siri Lanke u Njemačku u skladu s Dublinskom konvencijom. Tužitelj je tvrdio kako postoji rizik od *refoulementa* ukoliko bude vraćen u Njemačku, gdje je njegov zahtjev za azil odbijen, a u odbitku stoji kako zahtjev "nije relevantan za razmatranje (...) zbog toga što se radi o izoliranim prijestupima izvršnih organa, za što se ne može teretiti država Šri Lanka"(ESLJP, 2000). Sud je većinom glasova vijeća odbacio zahtjev tražitelja azila i ocijenio ga neprihvatljivim te u širem obrazloženju naveo: "Sud smatra da indirektno vraćanje, u ovom slučaju, u zemlju posrednicu koja je također država ugovornica, nema utjecaja na odgovornost UK-a da osigura da podnosilac zahtjeva ne bude (...) izložen postupanju koje je u suprotnosti sa članom 3. Konvencije..."(Isto.)

U predmetu protiv Belgije i Grčke, a koji se odnosi na povratak tražitelja azila u Grčku od strane belgijskih vlasti u skladu s Dublinskim propisom, u odluci Suda stoji kako je učinjena: "Povreda (...) od strane Grčke zbog uvjeta pritvora u kojima je držan podnositelj zahtjeva, kao i zbog uvjeta života u kojima je živio u Grčkoj; Povreda (...) od strane Grčke zbog nepravilnosti u proceduri azila primijenjenoj u slučaju podnositelja zahtjeva; Povreda (...) od strane Belgije zbog toga što je podnositelj zahtjeva izložen rizicima nastalim uslijed nepravilnosti u proceduri azila u Grčkoj, kao i zbog toga što ga je izložila uvjetima pritvora i života u Grčkoj..." (ESLJP, 2011).

Podnositelj zahtjeva je Afganistanac koji je, napustivši Kabul proputovao kroz Iran i Tursku i preko Grčke, ušao u EU. Na (pro)putovanju stigao je u Belgiju gdje je zatražio azil. U skladu sa "Dublinom" Belgijanci su podnijeli zahtjev grčkim vlastima od kojih se traži preuzimanje odgovornost za razmatranje zahtjeva za azil. UNHCR je upozorio Belgiju na nepravilnosti u proceduri azila i uvjeta u Grčkoj te preporučio obustavljanje transfera tražitelja azila. Unatoč tome, nakon šutnje Grčke administracije tražitelj azila je vraćen u zemlju prvog ulaska. Podnositelj zahtjeva ulaže žalbu i tvrdi kako mu prijeti rizik od pritvora u lošim uvjetima u Grčkoj, te kako postoji niz nepravilnosti u sus-

⁴ Za više informacija vidjeti: N.A. protiv UK, broj spisa 25904/07, Venkadajalasarma protiv Nizozemske, broj spisa 58510/00, Hilal protiv UK, broj spisa 45276/99, Sufi i Elmi protiv UK, broj spisa 8319/07 i 11449/07...

tavu azila, Naveo je kako strahuje da će biti vraćen u Afganistan bez razmatranja stvarnih razloga zbog kojih je pobjegao. Zahtjev mu je odbačen i prilikom slijetanja na aerodrom u Ateni pritvoren je u obližnjoj zgradi, u kojoj je bio zaključan u maloj prostoriji zajedno sa još 20 pritvorenika koji su imali ograničen pristup toaletu, hrani, vodi i svježem zraku.

Važno je istaknuti kako se prilikom procjene opasnosti u izručenju moraju uzeti u obzir izvještaji neovisnih organizacija za zaštitu ljudskih prava kao i dostupni državni izvori, te izvori međunarodnih organizacija (Kamber, 2014:26-50), na koje se Belgija u našem slučaju oglašila. Upravo je ovaj slučaj među prvima ukazao na izazove koji stoje pred EU-om, a koji govore kako povjerenje između zemalja članica EU-a nije dovoljno da bi se reklo kako ljudska prava tražitelja azila neće biti povrijeđena u nekoj od zemalja članica. Upravo pitanje ovakve "automatske presumpcije" bilo je predmetom slučajeva koji su se našli pred sudom EU.

9. Iz prakse Suda Europske unije

U prosincu 2011. u objedinjenoj odluci u slučaju N.S. protiv UK i M.E. protiv Irske, Europski sud pravde uvelike se naslonio na odluku Europskog suda za ljudska prava u tretmanu Dublina (ECJ, 2011). Migrant iz Afganistana N.S. u UK-u se prijavio za azil. Putem Eurodac-a je otkriveno je kako je zemlja prvog ulaska bila Grčka te su vlasti izdale rješenje o povratku u Grčku. N.S. je na izdano rješenje odlučio uputiti žalbu tvrdeći kako će njegov povratak u Grčku značiti i nečovječni postupak zbog loših pritvorskih uvjeta, nedostatka adekvatnih procedura i socijalne pomoći za tražitelje azila, te zbog opasnosti od *refoulmenta* iz Grčke (Isto.) Slično kao i kod prethodno spomenutog slučaja M.S.S. protiv Belgije i Grčke, sud je procijenio kako država članica ne može transferirati azilante na temelju Dublina drugoj zemlji članici ako: "...nije svjesna nedostataka u proceduri obrade zahtjeva za azil i brizi o azilantima (zemlje primateljice), te ukoliko ima razloga vjerovati kako će se u zemlji primateljici azilant suočiti s rizikom nehumanog tretmana u smislu Povelje o temeljnim pravima." (Isto). Presuda Suda EU u ovom slučaju daje preporuke o uvjetima prema kojima zemlje članice ne bi trebale vraćati tražitelje azila u zemlju prvog ulaska prema Dublinu i Povelji o temeljnim pravima te je, ukoliko zemlje ne slijede ova pravila, moguće kršenje propisa iz Europske konvencije, Povelje, i drugih međunarodnih propisa.

Problem kod spomenutih presuda je taj što su otvorile prostor nejasnoćama i moguću vrlo neugodnu prepreku u ostvarivanju same solidarnosti

unutar EU. Zemlje članice ovim odlukama su sad u dvostrukoj dilemi: s jedne strane prisiljene su procjenjivati stanje ljudskih prava i pristupa sustavu azila druge zemlje članice, čime se krši načelo uzajamnog povjerenja, i raditi u prema nahođenju propisa iz Dublina u dobroj vjeri, čime se izlažu opasnosti mogućih povreda ljudskih prava. Kada se ove dvije presude uzmu zajedno one imaju snažnu poruku za europski sustav azila, posebice na pravilo “zemlje prvog dolaska”, koje se s sigurnošću može nazvati nekompatibilnim s propisima osnovnih ljudskih prava koje garantira međunarodni pravni sustav. Ovo bi mogla biti snažna prepreka za ostvarenje solidarnosti unutar Unije dok vlade i supranacionalne institucije ne isprave deficite politika.

10. Kriza u praksi

10.1 Talijansko odguravanje problema u Libiju

Od početka pregovora o Dublinu, talijanska vlada upozoravala je kako će njegove odredbe terete politika neizbježno prebaciti na granične zemlje EU-a te je osim toga postavljala i pitanja oko toga tko bi u tom slučaju snosio dodatne financijske i praktične troškove koje Dublin propisuje, kao što je prebacivanje tražitelja azila u zemlju prvog dolaska (EU, 15.06.2002.). Prigovori Grčke i Italije na istim sastancima Vijeća za pravosuđe i unutarnje poslove na posljetku doveli su do stavljanja klauzule “odgovornosti” koja govori o tome kako, ukoliko se transfer ne dogodi unutar vremenskog perioda od šest mjeseci, odgovornost za procesuiranje zahtjeva preuzima zemlja članica u kojoj je zahtjev donesen. Italija je od samog početka imala rezerve i prema ovoj odredbi te je tražila da taj rok bude dvostruko kraći (EU, 27.11.2002.). U isto vrijeme, kada su detalji iz Dublina bili predmet rasprave u Europskom parlamentu, retorika talijanskih zastupnika pokazala je kako u njihovoj zemlji raste izrazito nezadovoljstvo naspram migranata. Te godine u Italiji se usvaja takozvani “Bossi i Fini” zakon koji nameće nova ograničenja, koja ne isključuju deportacije migranata u zemlje dolaska (Dell’Aquila, 2012) Osim spomenutog zakona, Bossi, lider Sjeverne lige za neovisnost Padanije, talijanskog političkog pokreta federalističke i autonomističke orijentacije, u jednom od svojih intervjua predloževladi da na izbjeglice na moru krene s brodovima koji su opremljeni topovima. Zanimljivo je kako je njegova stranka u to vrijeme dobila i određeni “vjetar u leđa” te izvršila utjecaj na Berlusconi (Speciale, 2010). Kao odgovor na sve veće zaoštavanje u talijanskim politikama, Vijeće Europe, u drugom izvještaju o Italiji, oštro je osudilo korištenje “*rasističke i ksenofobne*

retorike.”⁵ Unatoč izvanjskim kritikama, Italija se pronašla u situaciji u kojoj joj je nametnut nerazmjerni teret zbog ubrzanog i povećanog migrantskoj priljeva koji je u narednim godinama počeo utjecati na domaće i međunarodne politike. Gradonačelnik Lampeduze frustriran zbog neugodne situacije u kojoj se nalazi, u 2005. traži pomoć od Italije i Europe kako bi krenuo u rješavanje problema migranata, no pomoć ne dolazi. Tijekom sljedećih godina Italija usvaja agresivne politike u borbi protiv priljeva izbjeglica, uključujući i upitne prakse pritvora i deportacija koje su snažno kršile međunarodno pravo, na što reaguju međunarodne nevladine organizacije (Amnesty International, 2005). Naposljetku, Europski parlament izdao je rezoluciju o stanju na Lampeduzi, ali je unatoč tome izostala akcija zemalja članica i talijanska vlada nastavila je razvijati politike u suprotnosti s Dublinom (European Parliament, 2005).

U 2008. Italija je s Libijom potpisala *Sporazum o prijateljstvu, partnerstvu i suradnji* u kojem je dogovoreno kako će Libija jačati granične kontrole kako bi spriječila ilegalne priljeve migranata u Italiju (Ronzitti, 2009:127). Kao dio dogovora, talijanska vlada obećala je “naoružati” Libiju patrolnim brodovima, radarskim sustavima i investicijom od pet milijardi američkih dolara u sljedećih 25 godina kao zamjenu za pomoć u suzbijanju ilegalne migracije (Isto). Idućeg proljeća Italija započinje s primjenom ove “push-back” politike u suradnji s libijskim vlastima. Provjeru legalnosti ovih operacija Europskim sudom za ljudska prava nije trebalo dugo čekati. “*U slučaju Hirsi Jamaa i ostali protiv Italije tužitelji su bili dio skupine od oko 200 migranata, uključujući tražitelje azila i druge, koju je talijanska obalna straža presrela na otvorenom moru. Migranti su po kratkom postupku vraćeni u Libiju prema sporazumu Italije i Libije te im nije bila pružena prilika traženja azila. (...) Europski sud za ljudska prava je naveo da je stanje u Libiji bilo dobro znano i bilo ga je lako provjeriti iz niza izvora. Sud je stoga smatrao da su talijanske vlasti znale da će predmetne osobe nakon vraćanja u Libiju kao nezakoniti migranti biti izloženi postupcima koji nisu u skladu s Europskom konvencijom o ljudskim pravima te da im neće biti pružena nikakva zaštita. Također su znali da ne postoje garancije koje štite tražitelje azila od rizika proizvoljnog vraćanja u zemlje podrijetla*” (Ag. EU za tem. prava, 2014:35-36).

Talijanske vlasti trebale su uzeti u obzir nedostatak bilo kakvog postupka o azilu i nemogućnost libijskih vlasti u priznavanju statusa prognanika koji im garantira UNHCR. Europski sud za ljudska prava ustvrdio je da činjenica što tužitelji nisu zatražili azil ili opisali rizik s kojim se suočavaju zbog

⁵Cjelokupan tekst izvješća dostupan je na: <http://goo.gl/RxTgjG>

nepostojanja sustava azila u Libiji ne izuzima Italiju od izvršavanja svojih obveza prema članku 3. konvencije. Sud je ponovio da su se talijanske vlasti trebale uvjeriti kako libijske vlasti ispunjavaju svoje međunarodne obveze u svezi zaštite prognanika. Transfer tužitelja u Libiju stoga je predstavljao kršenje odredbi članka 3. konvencije jer su se time tužitelji izložili riziku odbijanja prihvata (ESLJP, br. 27765/09).

Implementirajući "push-back" politiku Talijanska vlada je svjesno vraćala izbjeglice u zemlje u kojima im prijete tortura i nehumani postupak koji krši odredbe konvencije. U nedostatku bilo kakvog sustava azila u Libiji, migranti su bili u stvarnoj opasnosti povratka u zemlje iz kojih su izbjegli, a u kojima su prema mnogim izvorima bili suočeni nehumanim postupcima (Vijeće Europe, 2009).

11. Imaju li zemlje EU različite puteve?

Jedno od osnovnih pitanja kojima se David Held (1990:234.) bavi u svojoj knjizi „Modeli demokracije“ je pitanje „Što je kriza?“, na koje nam nudi odgovor u dva smjera:

“Treba povući razliku između djelomične krize(ili ograničene nestabilnosti) s jedne strane, te krize koja bi mogla dovesti do preobrazbe. Ona prva odnosi se na pojave kao što su politički/ekonomski ciklusi, što uključuje rast i pad ekonomske i političke djelatnosti kao kroničnu značajku modernih ekonomija i država. Ova druga odnosi se na razaranje same srži ili organizacijskog načela nekog društva; to jest na raspad ili uništenje onih društvenih odnosa koji, između ostalog, određuju raspon granice političke ili ekonomske djelatnosti. Kriza ovog drugog tipa, koju ćemo nazvati 'kriza s potencijalom preobrazbe', znači izazov samoj biti političkog i društvenog poretka.”

U kriznoj situaciji u kojoj se pronašla Italija, odgovor od strane drugih vlada zemalja članica EU teško se može nazvati solidarnim i odgovornim u duhu Zajedničkih politika azila. Pritisak od vala izbjeglica zajedno s apelima za pomoć koji se nisu čuli u EU, samostalni pokušaji rješenja problema "push-back" politikom samo su ilustrativni primjeri napetosti među zemljama članicama koje je na samom početku krize stvorio, tko drugi već Zajednički europski sustav azila. Od početka Arapskog proljeća, osim južnih država, brojni akteri na razini EU-a pozivali su sjeverne države da daju veću podršku svojim južnim prijateljima u upravljanju u kriznoj situaciji. U 2011. Vijeće EU-a podsjeća zemlje članice da je *“...potrebna prava i konkretna solidarnost prema državama članicama najizraavnije zahvaćenima migracijskim kretanjima”* i pozva na veću pomoć onima koji su pogođeni (Vijeće EU, 3081).

Prvi zajednički pokušaj podjele odgovornosti za izbjeglice, kao rezultat apela južnih zemalja bio je pilot projekt Eurema (Europska relokacija s Malte) pokrenut 2009. putem kojeg su neke EU zemlje pristale razmjestiti tristotinjak od na tisuće tražitelja azila u dvije faze (EASO, 2012). U prvoj fazi Eureme najveći teret relokacije podnijele su Njemačka i Francuska (197 osoba), a potom Luksemburg, Portugal, Slovenija i Ujedinjeno Kraljevstvo (30 osoba). U prvoj fazi su pomoć ponudile i Mađarska, Poljska, Rumunjska i Slovačka (27 osoba) ali svoja obećanja nisu ispunile. U drugoj fazi Eureme, Njemačka snosi najveći teret od 153 osobe, a zatim Norveška, Nizozemska, Švicarska i Lihtenštajn zajedno primaju 80 osoba. Poljska, Španjolska, Danska, Rumunjska, Slovačka, Mađarska, Litva, Portugal i Bugarska, unatoč obećanju o skrbi za 126 osoba, do izdanja izvješća o Euremi, nisu primile nijednu izbjeglicu, a riječ je bila tek o početku krize (Isto).

Aktivacijom masovnih ruta⁶ od 2013. do 2015. zadnju slamku spasa u Europi odlučilo je potražiti 1.321.560 izbjeglica (BBC, 2016), većinom iz Sirije, Afganistana i Iraka, a od 2000. do sredine 2016. život je izgubilo preko 32.040 osoba (TheMigrants' Files, 2016). U cijelom spletu okolnosti i iznimno visokom priljevu migranata, EU, zbog sporog procesa donošenja odluka, pokazala je svoju nemoć u inicijativama kojima bi ublažila posljedice krize. Krajem 2015., predsjednik Europske komisije Jean-Claude Juncker pozvao je na odlučnu akciju EU i njenih institucija te najavio obvezujuće kvote za prihvrat 160.000 izbjeglica kao dio šireg plana dugoročnog rješenja izbjegličke krize. Nakon raspodjele 160 tisuća osoba, EU bi trebala uspostaviti stalni mehanizam za raspodjelu izbjeglica kako bi se u budućnosti lakše suočavala s krizom. Juncker je također predložio da se sve zemlje kandidati za članstvo sa zapadnog Balkana i Turska proglase sigurnim zemljama, što znači da građani tih zemalja ne mogu računati na azil i međunarodnu zaštitu (Telegram.hr, 2015), Prilikom izglasavanja spomenutog plana Mađarska, koja je održala bezuspješni referendum o sustavu kvota (Handabaka, 2016), Slovačka, Češka i Rumunjska bile su protiv (Hms.ba, 2015). Kao činjenicu koliko je Junckerov sustav kvota uspješan govori nam kako je mala Vatikanska država do 2016. relocirala više izbjeglica nego šesnaest država članica EU koje od rujna 2015. imaju zakonsku obvezurelokacije, noneke zemlje, poput Hrvatske, u proteklih godine nisu relocirale nijednu osobu. "*Papa Franjo u subotu je (16.04.2016.) posjetio migrantski*

⁶Centralno i Istočno-mediteranska ruta, te Zapadno-balkanska ruta kao nastavak Istočno-mediteranske.

centar na grčkom otoku Lezbosu, a natrag sa sobom u Vatikan poveo dvanaestero izbjeglica. Države koje su se zakonski na razini EU obvezale da će iz Grčke relocirati oko 50 tisuća izbjeglica iz Sirije i Iraka toliko sporo ispunjavaju svoje kvote da je papa uspio u jedno poslijepodne ostvariti bolji rezultat nego većina članica EU.”(Večernji list, 2016)

Šefovi država EU i Turska 18.03.2016. odlučili su zaustaviti iregularne migracije i propisati zakonske kanale preseljenja izbjeglica. Okvirni cilj ovog dogovora je zamjena neorganiziranih, kaotičnih, i opasnih migracijskih tokova sigurnim i mirnim putevima u Europu. EU i Turska dogovorili su devet ključnih stvari: 1) Svi neregularni migranti koji ne podnose zahtjev za azil ili čiji zahtjevi su nedopušteni iz Grčke će biti vraćeni u Tursku; 2) Za svakog Sirijca koji je iz Grčke vraćen u Tursku, još jedan Sirijac će biti preseljen u EU izravno iz Turske; 3) Turska će poduzeti sve potrebne mjere kako bi spriječila nove morske ili kopnene ilegalne migracijske rute iz Turske; 4) Nakon što nepravilni prijelazi između Turske i EU budu spriječeni ili smanjeni dobrovoljni humanitarni program prihvata izbjeglica iz Sirije će biti aktiviran; 5) EU se obvezuje se na liberalizaciju viznog režima za turske državljane; 6) EU će dodatno ubrzati isplatu početnog iznosa pomoći u iznosu od 3 milijarde eura u sklopu instrumenta za izbjeglice u Turskoj. Nakon što ti resursi budu iskorišteni, EU će mobilizirati dodatna sredstva u istom iznosu do kraja 2018.; 7) EU i Turska će uložiti zajedničke napore za modernizacijom ugovora o Carinskoj uniji; 8) Proces pristupanja Turske u EU će se reaktivirati te će poglavlje 33 zajedno s još 4 poglavlja biti otvoreno tijekom nizozemskog predsjedanja; 9) EU i Turska će raditi na poboljšanju humanitarnih uvjeta unutar Sirije (European Commission, 2016). Ovaj dogovor s Turskom je usporio migracijske tokove, međutim postavlja veliko pitanje koje se odnosi na problem ljudskih prava izbjeglica. Vijeće Europe oštro je osudilo ovaj dogovor te izrazilo sumnju kako graniči s nepoštivanjem međunarodnog prava. Odbor za migracije, izbjeglice i raseljena lica reagirao je s opširnim dokumentom o situaciji u kojoj će se naći izbjeglice i migranti (COE, 2016).

U izvještaju se navodi niz primjera; od zadržavanja migranata u prenapučenim i nehigijenskim prihvatnim centrima, pa sve do neadekvatne pravne zaštite za osobe koje se žele žaliti u drugom stupnju na odbijeni zahtjev za azil. U izvješću kojeg potpisuje nizozemski parlamentarac Strik navodi se kako „sporazum prelazi granice onoga što je dopušteno u europskom i međunarodnom pravu” te kako “čak i na papiru ovakav dogovor izaziva ozbiljnu zabrinutost oko ispunjenja minimuma normi o izbjegličkim i migrantskim pravima, a indikacija je

kako će biti još gore u praksi"(Isto).S druge strane, Elizabeth Collett, iz Instituta migracijskih politika ozbiljno propituje: "Da li Turska uopće ispunjava kriterije kako bismo ju nazvali sigurnom trećom zemljom?!"(Collett, 2016).

Zaključno, možemo izraziti sumnju u to kako će ovaj sporazum, iako je privremeno usporio migrantske tokove, donijeti trajnije rješenje. Na osnovi dosadašnjih iskustava, vrlo je izgledno da se EU zbog ovog pronade i na dnevnom redu Europskog suda za ljudska prava, a umjesto ovakvih dogovora potrebno bi bilo redefinirati politike i pronaći rješenja kako bi "krizu s potencijalom preobrazbe" iskoristili za politički i ekonomski oporavak.

12. Frontex kao prijatna i sigurnost ljudskim pravima?

Europska agencija za upravljanje operativnom suradnjom na vanjskim granicama država članica EU (Frontex) osnovana je Uredbom Vijeća 2004 godine (Uredba EZ, 2007/2004). Prema istoj Uredbi, zadatak agencije je koordinirati operativnu suradnju među državama članicama u području upravljanja vanjskim granicama, pomagati državama članicama u izobrazbi njihove granične policije, što uključuje i utvrđivanje zajedničkih normi izobrazbe; provoditi procjenu rizika; pratiti razvoj istraživanja važnoga za kontrolu i nadzor vanjskih granica; pomagati državama članicama u okolnostima koje zahtijevaju pojačanu tehničku i operativnu podršku na vanjskim granicama; pružati državama članicama podršku potrebnu pri organizaciji zajedničkih operacija povratka osoba (Frontex, web). Prilikom ispunjenja zadataka iz Uredbe, Frontex blisko surađuje s drugim partnerima nadležnima za sigurnost vanjskih granica EU. Iako je u samom početku zamišljen kao koordinacijska agencija, s tim da krajnja odgovornost leži na zemljama članicama, Frontex je sve više postajao središnje diskursno mjesto upravljanja EU granicama.

Kao tijelo koje djeluje na način da usklađuje praksu država i olakšava transnacionalne poslove granične kontrole, Frontex ima veliki potencijal da pomogne u izgradnji jedinstva i solidarnosti među državama članicama, i doista, "promicanje solidarnosti" uglavljeno je i u samu Uredbu o osnivanju agencije (Isto, Ur.EZ 2007/2004). Vizija ovog režima granične kontrole i potpuno integriranih graničnih kontrolnih akcija, ukoliko uopće bude realizirana, mogla bi biti svijetla točka u povratku povjerenja među zemljama članicama koje je poljuljala prva EU kriza (kriza valute), a nastavila ljuljati druga, kriza migracija. Isprava, Frontex je radio s nepotpunom autonomijom u pogledu određivanja najboljih praksi i standarda u koordinaciji zemalja članica. Iako je tehnički riječ o nezavisnoj agenciji na razini EU-a, stupanj samostalnosti i izo-

lacije ove agencije iz nacionalnih politika je u najmanju ruku zabrinjavajući. Zbog premalo političke hrabrosti prilikom uređenja sustava, koji ima više savjetodavnu nego operativnu ulogu, manevarski prostor sužen je i uvelike ovisi o suradnji i privoli zemalja koje su dogovorene bilateralno.

Modaliteti suradnje s Frontexom na nacionalnim razinama obično se dogovaraju tzv. *“Radnim dogovorima o suradnji”* na razini institucija zaduženih za nadzor unutar zemalja članica (ToićSintić, 2012), što uvelike utječe na samu mogućnost agencije da potpomogne stvarnom rješavanju problema. Nacionalne vlade i dalje su vrlo skeptične oko prijenosa dijela suvereniteta na ovu supranacionalnu agenciju (Večernji list, 2015). Ljudska prava predstavljaju još jedan značajan zabrinjavajući i ograničavajući faktor u sposobnosti Frontexa za promicanje međudržavne solidarnost. Od svog osnutka, agencija je predmetom snažnih kritika zbog nedostatak adekvatne zaštite ljudskih prava u kontekstu prirode zajedničkih operacija (Majcher, 2015:56). Frontex pokušava naglasiti kako odgovornost za moguće povrede ljudskih prava leži na državama članicama, a ne na njima kao supranacionalnoj agenciji što potkrjepljuje činjenicom nedostatka izvršne funkcije, već isključivo koordinacijske. Među nekoliko izjava u tom smislu važno je spomenuti onu koju je dao direktor Frontex-a na Odboru EU parlamenta za građanske slobode, pravosuđe i unutarnje poslove: *“Frontex nije odgovoran za odluke u kontekstu temeljnih prava (...)* već je to isključivo u nadležnosti država članica” (Isto). Na zahtjev Grčke, a u skladu s svojim mandatom, Frontex je u uputio tim od 175 službenika koji dolaze iz 24 europske zemlje kako bi asistirali Grčkoj graničnoj kontroli na granici s Turskom zbog gustog priljeva migranata (Frontex, 2010). Iako je Frontex naglasio kako će svi službenici proći obuku o postupanjima u skladu s ljudskim pravima, te promatrati operaciju da protječe u skladu s normama o ljudskim pravima, intervencija *“Brzog graničnog interventnog tima (RABIT)”* Frontexa iz 2010 godine bila je predmetom žestokih kritika od strane grupa za ljudska prava, koje su tvrdile kako je agencija svjesno izložila izbjeglice nehumanom i neljudskom postupku na način da ih je transferirala u centre za zadržavanje (HRW, 2011). Agencija za temeljna prava EU procijenila je kako je akcija Frontexa bila načelno pozitivna te kako je *“reducirala rizik od ‘push-backa’ u Tursku”*, ali je izrazila i zabrinutost zbog loših uvjeta za migrante u prihvatnim centrima u Grčkoj (Agency for Fund. Rights, 2013). Potiho priznajući vlastitu grešku i zbog kritika kojima je bio izložen, Frontex je razvija nekoliko vrijednih internih mehanizama u području temeljnih prava. Kao prvo, usvaja Kodeks unutar kojeg su svi sudionici misija u obvezi prijaviti Agenciji sva

kršenja temeljnih prava. Drugi mehanizam odnosi se na prijavu mogućih internih incidenata u zajedničkim operacijama gdje bi izvršni direktor intervenirao suspenzijom i završetkom operacije ukoliko ona ugrožava neko od temeljnih prava, a treći mehanizam odnosi se na suradnju s nevladinim organizacijama i medijima, unutar kojeg se Frontex obvezuje ozbiljno razmotriti naznake mogućeg kršenja temeljnih prava od strane njegovih službenika. (Pascouau i Schumacher, 2014). Kako će izgledati primjena ovih triju načela u praksi, vidjeti ćemo u narednim akcijama.

13. Zaključak

Pod trenutnim kišobranom Zajedničkog europskog sustava azila, zemlje članice EU nalaze se u nezavidnoj poziciji u kojoj se pod svaku cijenu trude pokrpati rupe kroz koje kiša već dulje vrijeme curi. Dok se broj tražitelja azila u Europi povećava, Zajedničke politike azila, u kombinaciji s dubokim mjerama štednje, samo pospješuju raspadanje kišobrana brže nego što može biti popravljen. Trenutni manjkavi sustav predstavlja opasnost od urušavanja temelja na kojem Unija počiva: međusobnog povjerenja i suradnje. Posebno je problematično pravilo „zemlje prvog dolaska“ koje postavlja neproporcionalne terete na južne zemlje za procesuiranje zahtjeva za azil, dok sjeverne zemlje ne uspijevaju preuzeti odgovornost za osiguranje integracije. Naširoko su neusklađeni okviri s direktivama azila u cijeloj Uniji što je ozbiljna prijetnja zbog toga što se kršenja prava u jednoj zemlji može pripisati djelovanju druge zemlje, čime se dodatno stvara nepovjerenje i međusobna odbojnost među zemljama članicama. Naposljetku, mogućnosti Frontexa da ostvari svoje ciljeve promocije solidarnosti u Uniji uvelike ograničavaju brojni faktori među kojima je najvažniji loša pripremljenost domaćih politika zemalja članica koje bi trebale usko surađivati s Frontexom. Nove mjere Europskog parlamenta, posebice ona o uspostavljanju Ureda za potporu sustavu azila, kao i evolucija Frontexa u sferu ljudskih prava zajamčenih Poveljom, bez sumnje će biti od pomoći cjelokupnom sustavu, ali ove promjene ne obuhvaćaju uzroke propadanja Zajedničkog sustava azila. Kao što je demonstrirano, najveća prijetnja Europskoj koheziji jesu kršenja ljudskih prava koja potpadaju pod sferu nacionalnog suvereniteta zemalja članica. Kao što pokazuje praksa sudova, zemlje članice ne mogu više zatvoriti oči kad je u pitanju kršenje ljudskih prava i nazivati to „međusobnim povjerenjem.“

Izgradnja povjerenja koja je temelj za sve ostale politike, pa i opstojnost EU kao takve, mora biti takva da zemlje članice postavljaju složene upite na

koje se ne može dati jednostavno rješenje, postavljajući time teška pitanja prvenstveno sebi pa onda i drugima. Ova izgradnja povjerenja mora uključivati i iskrene procjene usklađenosti zemalja s zakonodavstvom EU i žestoki diplomatski pritisak na one zemlje koje se odbijaju uskladiti. Na kraju, kako bi ostvarili pravu „uniju“ važno je da se sve zemlje članice prvenstveno podsjetu osnivačkih principa „iskrene suradnje.“ U tom smislu, u transformiranju Zajedničkog europskog sustava azila od ključne je važnosti da se pravilo „zemlje prvog dolaska“ zamjeni drugačijim pravilima koji će terete izglednog nastavka migrantskih valova ravnomjerno rasporediti na sve zemlje članice. Ne samo da zemlje članice trebaju priznati kako se na teritoriju druge zemlje čine značajne pogreške i kako se krše prava tražitelja azila već bi trebale dobrovoljno istupiti i ponuditi pomoć kako bi se ublažile posljedice. Ovakve radnje mogu uključivati relokaciju određenog broja izbjeglica, pomoć u izgradnji infrastrukture za prihvate, razmjenu drugih tehničkih, pravnih i ljudskih resursa među zemljama. Ovako nešto bi sigurno iziskivalo i to da nacionalne vlade preuzmu na sebe dio troškova reformi, bilo financijskih ili političkih, što sigurno nije jednostavno u vrijeme jačanja anti-imigracijskih osjećaja među stanovništvom. Bez ovih rizika države članice EU samo produbljuju unutarnji nesklad, povećaju kršenja ljudskih prava, što definitivno može dovesti do nekog novog „exita“ ili u konačnici do samog raspada sustava.

Literatura

Agencija Europske unije za temeljna prava (2014), *Priručnik o europskom pravu u području azila, zaštite granica i imigracije*, Luxembourg: Ured za publikacije Europske Unije.

Agency for Fundamental Rights (2013), *Fundamentalrights at Europe's southern sea borders*, <http://goo.gl/Urp3hU> (08.10.2016)

Amnesty International (2005), *Italy: Asylum-seekers and migrants have rights too*, <https://goo.gl/C411NE> (08.10.2016)

Battjes, H. (2006), *European AsylumLawand International Law*. Leiden: M. Nijhoff Publ.

BBC (2016), *Migrant crisis: Migration to Europe explained in sevencharts*, <http://goo.gl/QCTnXX> (04.05.2016)

BBC (2015), *Hungary migrants start walk to border*, <http://goo.gl/5fCZst> (05.04.2016)

Brady, H. (2014), *Twelve Things Everyone Should Know About EU Court of Justice*, London: Center for European Reform.

COE Committee for the Prevention of Torture (2010), *Response of the Italian Government to the report of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) on its visit to Italy from 27 to 31 July 2009*, CPT/Inf (2010) <http://goo.gl/7jBM6k> (11.04.2016)

COE, Committee on Migration, Refugees, and Displaced Persons (2016), *The situation of refugees and migrants under the EU – Turkey Agreement of 18 March 2016*, <http://goo.gl/uzXG6R> (08.10.2016)

Collett, E. (2016), *The Paradox of the EU-Turkey Refugee Deal*, <http://goo.gl/ovpsm1>, (08.10.2016)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, EurLex, Official Journal C 326 , 26/10/2012 P. 0001 – 0390, (04.04.2016)

Costello, C. (2005), „The Asylum Procedures Directive and the Proliferation of Safe Country Practices: Deterrence, Deflection and the Dismantling of International Protection?“, *European Journal of Migration and Law*, Volume 7, Issue 1, pp. 35-70.

Council Regulation (EC) No 343/2003 of 18 February 2003 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining a asylum application lodged in one of the Member States by a third-country national, Official Journal of the European Union, L 50/1, 25.2.2003

Damjanović, I., Tomičević, L. (2004), „Pravni položaj izbjeglica“, *Pravnik*, Vol. 38 No. 79, ss. 55-84.

Dell' Aquila, D. S. (2012), „Immigration Policies in Italy – Rights, Movements and Imprisonment, European Network for Alternative Thinking and Political Dialogue“, *Yearbook Journal* 10/2012

Direktiva vijeća 2001/55/EZ od 20. srpnja 2001. o minimalnim standardima za dodjelu privremene zaštite u slučaju masovnog priljeva raseljenih osoba te o mjerama za promicanje uravnoteženih napora država članica pri prihvatu i snošenju posljedica prihvata tih osoba, Službeni list Europske unije, 7.8.2001., 19/Sv. 8

Direktiva Vijeća 2003/9/EZ od 27. siječnja 2003. o uvođenju minimalnih standarda za prihvrat podnositelja zahtjeva za azil

Direktiva Vijeća 2004/83/EZ od 29. travnja 2004. o minimalnim standardima za kvalifikaciju i status državljanina treće zemlje ili osoba bez državljanstva kao izbjeglica ili osoba kojima je na drugi način potrebna međunarodna zaštita te o sadržaju odobrene zaštite

Direktiva Vijeća 2005/85/EZ od 1. prosinca 2005. o minimalnim normama koje se odnose na postupke priznavanja i ukidanja statusa izbjeglica u državama članicama

EurLex 2008/C 115/01. Official Journal of the European Union, C 115 Volume 51, 9 May 2008

EASO (2012), *EASO factfinding report on intra-EU relocation activities from Malta*, <http://goo.gl/mKoGZT>, (08.10.2016)

European Commission (2016), *Implementing the EU-Turkey Agreement – Questions and Answers*, <http://goo.gl/ejG6uQ> (08.10.2016)

European Court of Justice (2011), *Judgment of the Court (Grand Chamber), N. S. (C-411/10), M. E. (C-493/10)*, <https://goo.gl/v3PhIn>, (08.10.2016)

European Parliament (2005), *Doc.No. 2005/2547(RSP)*, <http://goo.gl/vhbWSe> (08.10.2016)

EU, *Zapisnik Vijeća za pravosuđe i unutarnje poslove* od 15.06.2002. i 27.11. 2002.

Europski sud za ljudska prava (2000), *T.I. protiv UK (Predstavka br. 43844/98), odluka o prihvatljivosti*, <https://goo.gl/ePXRwU>, (08.10.2016)

Europski sud za ljudska prava (2011), *M.S.S. protiv Belgije i Grčke (Predstavka br. 30696/09), obaveštenje za medije MSS v. B. i Gr. br. 30696/09*, <https://goo.gl/F6vQcR>, (08.10.2016)

Europski sud za ljudska prava, *H.J. i ostali protiv Italije, br. 27765/09*, <http://goo.gl/RXBf8c> (23.05.2016.)

Fischer-Lescano i sur. (2009), „Border Controls at Sea: Requirements under International Human Rights and Refugee Law“, *International Journal of Refugee Law*, 21 (2), pp. 256-296.

Frontex (2010), *Frontex to Deploy 175 Specialist Border Personnel to Greece*, <http://goo.gl/vyBGMZ>, (08.10.2016)

Handabaka, A. (2016), *Sramotan poraz Viktora Orbana: Propao referendum o migrantima, čelnik Mađarske najavio izmjene Ustava kako bi postao valjan*: <https://goo.gl/Trz3g2>, (08.10.2016)

Held, D. (1990), *Modeli demokracije*, Zagreb: Školska knjiga.

Hms.ba (2015), *Preglasavanje u EU: Češka, Mađarska, Rumunjska i Slovačka preglasane u odluci o raspoređivanju izbjeglica*, <http://goo.gl/JDN1Hy>, (08.10.2016)

Human Rights Watch (2011), *Border Agency Exposes Migrants to Abusive Conditions, Frontex Sends Migrants to Inhuman and Degrading Treatment in Greek Detention Centers*, <https://goo.gl/9tTIDu> (08.10.2016)

Kamber, K. (2014), *Izručenje u kontekstu Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Priručnik za suce*. U: M. Georgiev (Ed.), *Ekstradicija i azil: praktični vodič* (str. 26–50). Zagreb: CMS.

Kaurin, S. (2014), „Azil u suvremenom međunarodnom pravu“, *Pravnik*, 48, 1 (96), pp. 87-108.

Lagi, M. et. al. (2015), *Accurate market price formation model with both supply-demand and trend-following for global food prices providing policy recommendations*, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 2015 112 (45) E6119-E6128;

Lapaš, D. (2008), *Međunarodnopravna zaštita izbjeglica*, Zagreb: Hrvatski pravni centar.

LeVine, M. (2011), *Is Turkey the Best Model for Arab Democracy?* Aljazeera, <http://goo.gl/AY2qLM>, (22.05.2016.)

Majcher, I. (2015), „Human Rights Violations During EU Border Surveillance and Return Operations: Frontex’s Shared Responsibility or Complicity?“, *Silesian Journal of Legal Studies*, Issue 7/2015, pp. 45-78.

Pascouau, Y., Schumacher P. (2014), *Policy Brief: Frontex and the respect of fundamental right- from better protection to full responsibility*, European Policy Centre, <http://goo.gl/Ju09t3>, (08.10.2016)

Presidency Conclusions (1999), *European Council meeting*, Finland. <http://goo.gl/QvtzHh>

EU Parlament 2015/2833 (RSP) Rezolucija EU parlamenta o migracijama i izbjeglicama u Europi, <http://goo.gl/TGwdRl> (05.04.2016.)

Ronzitti, N. (2009), „The Treaty on Friendship, Partnership and Cooperation between Italy and Libya: New Prospects for Cooperation in the Mediterranean?“, *Bulletin of Italian Politics*, Vol. 1, No. 1, pp. 125-133 .

Saidan, J.C.G. (2012), „The Arab Spring - one year later“, *The Cen SEI Report* Vol. 2, No. 6, February 13-19, pp. 25-30.

Slobodna Dalmacija, (2012), *EK obustavila dio postupka protiv Mađarske; UNHCR: Nečovječni prema izbjeglicama*, dostupno na <http://goo.gl/X7IhPw> (05.04.2016)

Telegram.hr (2015), *Juncker predstavio nove kvote za prihvata izbjeglica, kaže da moraju biti obvezujuće za sve države članice*, <http://goo.gl/gRhczc> (08.10.2016)

The Migrants' Files (2016), *15 years of Fortress Europe - Interactive map of migrant and refugee deaths on the way to Europe, or trying to stay in Europe*. <https://goo.gl/IKS7GT>, (23.05.2016)

Toić Sintić, G. (2012), „Uloga Frontex-a u nadzoru vanjskih granica Europske Unije“, *Policijska sigurnost*, godina 21. broj 1, ss. 143-154.

UN General Assembly (2001), *Note on international protection*, A/AC.96/951, <http://goo.gl/mdoqk4> (11.04.2016.)

UN General Assembly (2003), *Note on International Protection*, <http://goo.gl/exB5MQ> (11.04.2016)

Uredba Vijeća (EZ) br. 2007/2004 od 26. listopada 2004. o osnivanju Europske agencije za upravljanje operativnom suradnjom na vanjskim granicama država članica Europske unije, Službeni list EU L 349/1

Uredba Vijeća (EZ) br. 343/2003 od 18. veljače 2003. o uvođenju kriterija i mehanizama za utvrđivanje države članice odgovorne za razmatranje zahtjeva za azil koji državljanin treće zemlje podnosi u jednoj od država članica

Večernji list (2015), *Europska Unija želi članicama oduzeti suverenitet u čuvanju granica*, <http://goo.gl/wOpGTP>, (08.10.2016)

Večernji list (2016), *Sveti Otac udomio više izbjeglica i migranata koji su doplovili do Grčke nego 16 zemalja EU*, <http://goo.gl/MMAZY2> (08.10.2016)

Vijeće Europe, (2009), *Izvešće Europskog odbora za sprječavanje mučenja i neljudskog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja o posjeti Italiji od 27. to 31. 07. 2009.*, <http://goo.gl/5wDnXq> (23.05.2016.)

Vijeće Europske Unije, *3081 sastanak Vijeća za pravosuđe i unutarnje poslove, zaključci vijeća od 11. i 12. 04. 2011.*

**DRUŠTVENO ODGOVORNO UPRAVLJANJE LJUDSKIM
POTENCIJALIMA U OBRAZOVNIM USTANOVAMA
NEMATERIJALNIM MOTIVACIJSKIM TEHNIKAMA**

**SOCIALLY RESPONSIBLE HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN
EDUCATIONAL INSTITUTIONS WITH INTANGIBLE MOTIVATIONAL
TECHNIQUES**

dr MATIJA VARGA

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

SREBRENKA PONGRAC, dipl. ing.

Graditeljska škola Čakovec – ravnateljica

mr EMILIJA GALE

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Apstrakt: *Ovim se radom prikazuju primjeri društveno odgovornog upravljanja ljudskim potencijalima u obrazovnim ustanovama. Spomenuti su načini (tehnikе) motivacije nastavnika (radnika) u cilju smanjenja stresa i stvaranja pozitivne atmosfere među zaposlenicima unutar obrazovnih ustanova. Istraživačke metode korištene za izradu rada su metoda analize i sinteze, metoda deskripcije, metodu intervjua, metoda apstrakcije i konkretizacije metoda promatranja i metoda anketiranja web onlajn anketom kojom se nastoji utvrditi koji je najbolji motivator za nastavnike.*

Ključne riječi: *Društvena odgovornost, upravljanje, ljudski potencijali, obrazovne ustanove*

Abstract: *This paper presents examples of socially responsible management of human resources in educational institutions. Said methods (techniques) motivation of teachers to reduce stress and create a positive atmosphere among employees within educational institutions.*

Research methods used in the preparation of the paper are: methods of analysis and synthesis, method description, testing method, the method of abstraction and concretisation of observation methods and methods of surveying online survey work to determine who is the best motivator for teachers.

Key words: *Social Responsibility, Management, Human Resources, Educational Institutions*

1. Uvod

Članak na temu "Društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovnim ustanovama nematerijalnim motivacijskim tehnikama" napisan je zbog aktualnosti problematike kojom se bavi, te ima dva značajna aspekta – upravljanje ljudskim potencijalima odnosno vođenje i društvenu odgovornost kao najznačajniju polugu u vođenju (radnika) nastavnika. Tema je naročito interesantna ravnateljima, nastavnicima, studentima profesorskih i učiteljskih smjerova i djelomično učenicima srednjih škola te nastoji motivirati nastavnike koji sudjeluju u procesu nastave.

Cilj rada je također ukazati na važnost prepoznavanja motivacije kao jednog od sredstva upravljanja ljudskim potencijalima. Osim značajnog pitanja ljudske sposobnosti i znanja, danas sve veću težinu i važnost imaju interesi pojedinaca i motivacija. Ravnatelji su svjesni kako ispred svakog stroja, računala ili proizvoda stoji nastavnik i/ili učenik sa svojim znanjem upravljanja.

Struktura rada se, osim uvodnog dijela i zaključka, sastoji od društveno odgovornog upravljanja i motivacije, uporabe motivacijskih tehnika, aktivnosti na području materijalnih i nematerijalnih kompenzacija, sustava nagrada i kazni za motiviranje i demotiviranje (radnika) nastavnika, kompetencija i djelotvornosti ravnatelja te primjera motivatora za društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovnoj ustanovi.

2. Pojam društveno odgovornog upravljanja i motivacije

Društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u školstvu je novi pojam koji se nastoji primjenjivati od strane visoko odgovornih ravnatelja škola. Društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u školi sigurno će smanjiti stres te u konačnosti broj bolovanja unutar školskih ustanova, iz toga se očituje velika važnost ove teme.

Društvena odgovornost definira se kao "inteligentna i objektivna briga za dobrobit društva što ograničava ponašanje pojedinaca i korporacija od krajnje destruktivnih aktivnosti, bez obzira koliko one brzo bile profitabilne te vodi u smjeru pozitivnih doprinosa dobrobiti ljudi, što može biti definirano na različite načine" (Andrews 1971, citirano prema: Peterson i Hermans 2003, navedeno u Kundid 2012) i (Glavočević i Radman Peša, 2013., 29).

Društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovnim ustanovama očituje se kroz: (1) odgovorno ponašanje prilikom procesa zapošljavanja isključujući bilo koji postupak diskriminacije, (2) očuvanje zdravlja i sigurnosti na poslu (unutar odgojno obrazovne ustanove).

Brojni su se teoretičari i psiholozi tijekom povijesti bavili istraživanjem pojma motivacije, njegovim definiranjem i otkrivanjem faktora koji motiviraju ljude. U školstvu, motiviranje u najužem smislu možemo objasniti kao poticanje (radnika) nastavnika na ostvarivanje ciljeva škole i ciljeva učenika, a ti se ciljevi međusobno isprepliću i često realizacija jednih neizravno, ali istodobno znači i realizaciju drugih ciljeva. "Svatko želi više motivacije, ali nije potpuno siguran što je to. Pojedinci bi rekli da žele biti više motivirani. Ravnatelji bi rekli da žele motiviraniji tim (radnika) nastavnika i aktiv, te također žele zaposliti motiviranog nastavnika (radnika). Štoviše, zahtjevi škole su optimizirani, na primjer osobu koju škole obično traže i žele zaposliti treba biti samomotivirana" (Richard, 2000.,15). Tijekom povijesti mijenjala se ideja upravljanja i shvaćanje nastavnika (radnika), od resursa koji treba maksimalno iskoristiti, do potencijala koji treba usmjeravati i voditi. Naše je mišljenje kako je nastavnika (radnika) potrebno usmjeravati a učenika usmjeravati i voditi.

Manipuliranje naspram vođenja i upravljanja ljudskim potencijalima putem motivacije razlikuje se u situaciji gdje se motivirani nastavnici, ravnatelj i učenici "udružuju" i djeluju u istom smjeru na ostvarenju zajedničkog cilja škole. "Prema jednostavnom shvaćanju, manipulacija bi bila navođenje nekoga da učini nešto zato što želimo da on to učini, dok bi motivacija bila navođenje nekoga da učini nešto zato što on to želi. U tome je razlika (Richard, 2000., 15)".

Osim manipulacije, bitan pojam koji je vezan uz nastavnike i njihovu motivaciju je uspješnost nastavnika (radnika) u radu i obavljanju svakodnevnih školskih zadataka (poput popunjavanje pedagoške dokumentacije), te praćenje, ocjenjivanje i adekvatno nagrađivanje njihove uspješnosti. S ciljem podizanja opće organizacijske sposobnosti i ostvarivanja ciljeva ustanove, nastavnici moraju adekvatno i kontinuirano pratiti i ocjenjivati radnu uspješnost

učenika. Praćenje i poticanje individualne uspješnosti učenika važna je pretpostavka praćenja i poboljšavanja ukupne organizacijske uspješnosti školskog sustava. "Praćenje i ocjenjivanje radne uspješnosti pretpostavka je obavljanja čitavog niza zadataka upravljanja ljudskih potencijala. To je kontinuirani proces vrednovanja i usmjeravanja ponašanja i rezultata rada u radnoj situaciji. Pretpostavlja razvoj sustava, pokazatelja i metoda praćenja radne uspješnosti svakog pojedinca. Praćenjem uspješnosti nastavnika (radnika) otkriva se stupanj njihove učinkovitosti u obavljanju zadataka, te stupanj motiviranosti, dok ocjenjivanje uspješnosti ima svrhu adekvatno nagrađivanje ili korekciju odnosno otkrivanje i uklanjanje faktora koji utječu na neuspješnost nastavnika u obavljanju zadanog posla. Osnovna je podjela strategije nagrađivanja na materijalne i nematerijalne kompenzacije za rad.

Postavlja se pitanje zašto je motivacija uopće važna za kvalitetno izvođenje nastave, često se govori o sposobnostima i kompetencijama nastavnika (radnika), no osim ta dva značajna čimbenika i motivacija ima svoje izravne i neizravne utjecaje, te na taj način bitno utječe na uspješnost obavljanja radnih zadataka, poboljšanje radnog učinaka nastavnika, produktivnost i efikasnost kako učenika tako i nastavnika (radnika). Motivacija se definira na više načina. Tako primjerice u Leksikonu psihologije nalazimo: "Motivacija je ponašanje usmjereno prema nekom cilju koji pobuđuje potrebe izazvane u čovjeku (radniku (nastavniku)), a razlog ponašanja je zadovoljenje potreba" (1).

Pojam „motivacija“ možemo definirati i kao *faktore koji sređuju i učvršćuju intelektualnu i fizičku energiju pojedinca, iniciraju i organiziraju njegove individualne aktivnosti, usmjeravaju njegovo ponašanje, te tom ponašanju određuju smjer, intenzitet i trajanje* (Bahtijarević-Šiber, F. 1999.).

Tijekom povijesti razvile su se brojne teorije motivacije, te se one zasnivaju na različitim pretpostavkama i stavljaju naglasak na različite dimenzije ljudskog ponašanja. Začetnikom razvoja teorije motivacije smatra se Abraham Maslow i njegova poznata teorija hijerarhije potreba na temelju koje su kasnije brojni teoretičari „gradili“ doprinos razvoju pristupa motivaciji, među kojima možemo navesti: Alderferovu teoriju motivacije, Atkinsovu teoriju, B. F. Skinnerovu teoriju osnaživanja, Minerovu teoriju motivacije uloga, Porter-Lawlerov model, Richard Hackmanovu i Greg Oldhamovu teoriju motivacije, Vroomov kognitivni model.

Od novijih teorija koje objašnjavaju motivaciju ljudskog ponašanja, možemo spomenuti „Teoriju izbora“ Williama Glassera, koji je ljudske potrebe svrstao u četiri grupe, a svaki čovjek bira ponašanje kojim će zadovoljiti te

potrebe. Teorija izbora pokazala se djelotvornom u rješavanju posljedica ratnih frustracija djece osnovnoškolske i srednjoškolske dobi, koja su se morala školovati u statusu ratnih prognanika u vrijeme Domovinskog rata u Republici Hrvatskoj.

U suvremenim uvjetima ravnateljima imaju na raspolaganju niz teorijskih i praksom potvrđenih istraživanja strategija motiviranja potencijala nastavnika (i o tome vode brigu), kao što su obogaćivanje posla, participacija nastavnika, fleksibilno radno vrijeme (kod provođenja dodatnih aktivnosti i izvannastavnih aktivnosti), priznanja i javne pohvale, usavršavanje, razvoj karijere i drugo. Motiviranje i adekvatno nagrađivanje postale su ključni zadaci i funkcije upravljanja ljudskim potencijalima, a presudan faktor u motiviranju jesu upravo ravnatelji. Motivirani nastavnici se identificiraju i vezuju uz organizaciju, zainteresirani su za pronalaženje rješenja organizacijskih pitanja i problema, razvoj i uspješnost, zainteresirani su za kvalitetu izvođenja nastave, te pridonose proizvodnosti kod učenika (posebice kod izvođenja radioničkih vježbi) i radnoj uspješnosti.

Prema suvremenom shvaćanju upravljanja ljudskim potencijalom smatra se da kvalitetan motivacijski sustav treba zadovoljiti određene vrste ponašanja (kod učenika te kod nastavnika (radnika)), primjerice mora privući i zadržati najkvalitetnije ljude u obrazovnom sustavu (općenito), te umanjiti negativan utjecaj manje sposobnih ili nekvalitetnih nastavnika, treba poticati kreativnost i inovativnost (kako kod učenika tako i kod nastavnika), te time pridonijeti ostvarenju ciljeva i razvoja organizacije, a također mora osigurati identifikaciju i određeni stupanj poistovjećenja zaposlenih s organizacijom, te njihovu zainteresiranost za njezin stalni razvoj i uspješno poslovanje.

3. Uporaba motivacijskih tehnika u upravljanju ljudskim potencijalima

Možda niti u jednoj profesiji motivacija radnika (nastavnika) nije toliko izrazito važna, kao što je to u odgojno-obrazovnim ustanovama iz jednostavnog razloga: radi se s djecom/učenicima/studentima, dakle osobama koje tek razvijaju svoje sposobnosti i životne stavove. Motivirani odgajatelj/učitelj/nastavnik/profesor lakše će i brže naći put do učenika i studenta – partnera u odgojnom procesu, kvalitetnije će ostvariti pozitivnu atmosferu rada i postići motiviranost učenika/studenta. Krajnji rezultat je zadovoljan nastavnik koji je pomogao učeniku da dosegne svoj maksimum.

Motivacija nastavnika (radnika) jedna je od tehnika u upravljanju ljudskim potencijalima u obrazovanju u svrhu ostvarivanja ciljeva ustanove, a koje će se tehnike motivacije primijeniti ovisi o odluci ravnatelja baziranoj na relevantnoj procjeni metode motiviranja u svrhu postizanja najvećeg efekta, odnosno zadovoljnog nastavnika (radnika) s krajnjim ciljem postizanja organizacijskih ciljeva. Jedan od glavnih zadataka je definiranje organizacijskih ciljeva i sustava nagrađivanja, a uvjet za to je dobro poznavanje i razumijevanje načina motivacije nastavnika, te znanje i kompetencije o vođenju obrazovanih ljudi. Također, potrebno je imati znanja iz psihologije. Sustav nagrađivanja i motiviranja ne može ovisiti o pojedinačnom ponašanju i stavovima nadređenih, nego je sastavni dio poslovne i razvojne politike, definiranih pravila i normi obrazovnog sustava.

3.1 Aktivnosti na području materijalnih kompenzacija

U kontekstu analize funkcioniranja sustava motivacije, potrebno je razlikovati osnovu motivacijskog sustava na:

- sustav baziran na materijalnim kompenzacijama i
- sustav motivacija na bazi nematerijalnih kompenzacija.

Kada se radi o obrazovanju sustav motivacije od strane ravnatelja prema nastavniku je gotovo nemoguć.

Izravnim materijalnim, odnosno financijskim dobitcima smatra se sustav plaća, ali i ostali financijski poticaji, kao što su: bonusi, stimulacije, novčane nagrade i slično. Takav način motivacije u školstvu je vrlo teško postići ili gotovo nikako iz razloga što je sustav financiranja redovnog poslovanja odgojno-obrazovnih ustanova kruto i strogo reguliran. Ravnatelji nisu u mogućnosti raspolagati financijskim sredstvima kojima bi mogli materijalno motivirati zaposlene. Noviji prijedlozi izmjena Zakona o odgoju i obrazovanju u osnovnim i srednjim školama vjerojatno će predvidjeti i takvu mogućnost.

Dok se pod pojmom neizravnih materijalnih dobitaka podrazumijevaju sve one beneficije, koje se u pravilu stječu samim zapošljavanjem u određenoj ustanovi, a ne dodjeljuju se po kriteriju radnog učinka i uspješnosti, kao primjerice zdravstveno i mirovinsko osiguranje, prehrana, životno osiguranje, plaćanje seminara i školarina za edukacijske programe, plaćeni godišnji odmor i slobodni dani i slično. Takav je sustav u pravilu djelotvoran u privlačenju i zadržavanju nastavnika u ustanovi, ali ne i za poticanje radnog ponašanja ili poboljšanje radnog učinka.

3.2 Aktivnosti na području nematerijalnih kompenzacija

Nematerijalne kompenzacije u svrhu motiviranja nastavnika imaju sve veći značaj kao i svijest o potrebi njihova uvođenja, te bi se u ustanovama sve više morala voditi briga o kontinuiranom razvoju karijere nastavnika. Razvoj karijere zapravo započinje već tijekom školovanja i odabira smjera obrazovanja, te kroz natječaj, odabir, razmještaj na radna mjesta, uvođenje u posao, premještaj, te motiviranje i stimuliranje, pa sve do pripreme za umirovljenje, primjenjuje se psihologija praćenja uspješnosti u svrhu zadovoljenja individualnih potreba nastavnika kroz organizacijske potrebe, i obrnuto. Važno je napomenuti da se nastavnike može motivirati i „redizajniranjem“ njihova radnog mjesta, i to rotacijom na novo radno mjesto u skladu sa stečenom formalnom naobrazbom i/ili dodjelom novih predmeta prilikom zaduženja za iduću školsku godinu.

Nastavnici žele radom zadovoljiti ne samo egzistencijalne potrebe ili one materijalnog standarda nego i nematerijalnog standarda. Za motivaciju nastavnika su važne, i svakim danom postaju za većinu ljudi sve važnije potrebe višeg reda, odnosno razvoj i potvrđivanje vlastitih sposobnosti i mogućnosti autonomije, uvažavanja, određenog statusa i drugo.

Tablica 1. *Prednosti i nedostaci fleksibilnog radnog vremena*

	PREDNOSTI	NEDOSTACI
1.	Poboljšati stavove i moral nastavnika (ukoliko je to potrebno)	Nedostatak nadzora tijekom svih sati rada
2.	Pomaže zaposlenim roditeljima	Ključni ljudi mogu biti nedostupni u određeno radno vrijeme
3.	Smanjuje prometne gužve	Problem je usklađivanje
4.	Povećava djelotvornost	Problem dogovaranja vremena sastanka
5.	Povećava proizvodnost	Nastavnici mogu zlorabiti program fiksnog radnog vremena (puštanjem učenika prijevremeno)
6.	Rješava zakašnjanje	Teško je planirati radno vrijeme
7.	Pomaže onima koji žele raditi bez ometanja	Nemogućnost koordiniranja projekata
8.	Olakšava nastavnicima dogovaranje obaveza izvan rada	Zaboravljanje na poslovne obaveze u ustanovi
9.	Olakšava slobodne aktivnosti nastavnicima	

Izvor: Obrada autora na temelju tablice 14.9. *Prednosti i nedostaci fleksibilnog radnog vremena*. Bahtijarević- Šiber Fikreta (1999). *Management ljudskih potencijala*. Zagreb, Golden marketing, str. 702. Modificirano.

Nematerijalne strategije motiviranja su: dizajniranje poslova, stil upravljanja, upravljanje pomoću ciljeva, fleksibilno radno vrijeme (kod izvannastavnih aktivnosti) i programi, priznanja i povratna veza, usavršavanje i razvoj karijere (Bahtijarević- Šiber, 1999., 667-668). Fleksibilno radno vrijeme ima svoje prednosti i nedostatke, a prikazuje ih tablica 1 (prilagođeno) autorice Fikrete Bahtijarević-Šiber. Neke od prednosti su pomoć zaposlenim roditeljima koji na taj način mogu voditi brigu o svojoj djeci kada im je to najpotrebnije, voditi ih u školu, vrtić, smanjuje se nervoza tijekom vožnje i slično. Nematerijalni aspekt sustava nagrađivanja u pravilu ima veći učinak kao motivacijski faktor kod visokoobrazovanih nastavnika.

4. Sustav nagrade i kazne za motiviranje i demotiviranje nastavnika

U suvremenim uvjetima održavanja nastave smatra se da su upravo nastavnici najvrjedniji "kapital" ustanove (jer poučavaju učenike), stoga je osnovna zadaća ravnatelja i stručne službe pratiti intenzitet i promjene motivacije nastavnika u svrhu njihova zadovoljenja, a sve s ciljem uspješne realizacije ciljeva ustanove. Upravo shvaćanje motivatora koji čine nastavnike zadovoljnim i potiču ih na uspješno obavljanje radnih zadataka čini umijeće društveno odgovornog upravljanja ljudskim potencijalima. Analiza i adekvatan sustav praćenja uspješnosti učenika i nastavnika u radu, te dobro razrađen i pravedan sustav nagrade i kazne može se koristiti kao bitna poluga za motiviranje učenika i nastavnika.

Pozitivan stav prilikom upravljanja, vođenje umjesto naređivanja, korektnost u odnosu prema učenicima i nastavnicima, sposobnost prihvaćanja pogreške, sve su to kvalitete koje čine lidera u odnosu na šefa. Kvalitetno razrađen sustav nagrađivanja kao sustav motivacije nastavnika obuhvaća detaljnu analizu trenutnog sustava, te analizu i praćenje potreba i ponašanja nastavnika, definiranje strategije i modela nagrađivanja, analizu i usporedbu sa sustavom nagrađivanja drugih ustanovi, evaluaciju kompenzacijskih programa, te konačno implementaciju sustava motivacije. Time proces motiviranja ne završava, već je nakon njegove primjene potrebno analizirati novo stanje i ocijeniti uspješnost provedbe, odnosno utjecaj na zadovoljstvo nastavnika, te poboljšanje realizacije organizacijskih ciljeva.

Jednako kao što je sustav motivacije baziran na različitim oblicima nagrađivanja i stimuliranja uspješnih nastavnika za njihov izvanredan rad, isto tako treba biti razrađen i sustav eventualnog kažnjavanja nastavnika koji ne odrađuju svoj posao savjesno i odgovorno.

Radne obveze zaposlenih u odgojno-obrazovnim ustanovama regulirane su prvenstveno Zakonom o radu i Zakonom o odgoju i obrazovanju u osnovnim i srednjim školama, Zakonom o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, te pripadajućim pravilnicima koji uređuju odgojno-obrazovnu djelatnost.

Za kontrolu regularnosti rada nadležna je prosvjetna inspekcija na lokalnoj i državnoj razini. Po svojoj biti, profesija odgojno-obrazovnog radnika (nastavnika) morala bi biti potpuno u sferi visoko samomotivirajuće radne aktivnosti. Ipak, motivaciju zaposlenih u odgojno-obrazovnoj ustanovi oblikuje više faktora:

- vanjsko okruženje ustanove: odnos zajednice i strukture vlasti prema ustanovi, položaj djelatnosti obrazovanja u cjelokupnoj društvenoj slici, utjecaj i suradnja s roditeljima učenika i partnerima ustanove;

- organizacija rada i radna atmosfera u samoj ustanovi: efikasnost strukture upravljanja ustanovom, stil rukovođenja kojeg primjenjuje ravnatelj, etika i kultura rada, ponašanje i funkcioniranje kolektiva, prepoznavanje kvalitete rada;

- specifičnosti posla: zahtjevnost, kreativnost, izazovi;

- individualne karakteristike zaposlenih: vrijednosti i stavovi, očekivanja, potrebe.

Svi se ovi faktori mijenjaju tijekom radnog vijeka nastavnika, a treba uzeti u obzir i činjenicu da svaki zaposlenik doživljava neminovne životne promjene koje dodatno utječu na motivaciju i radnu sposobnost.

5. Kompetencije i djelotvornost ravnatelja

Svaki ravnatelj mora posjedovati određene kompetencije, te i sam biti visokomotiviran kako bi kao lider mogao voditi podređene nastavnike i organizaciju u kojoj djeluje (školu). Njegov uspjeh prvenstveno ovisi o širini njegova znanja, vještinama i sposobnostima koje je potrebno kontinuirano inovirati i pratiti trendove, kako u teoriji tako i u praksi, a naročito iz područja kojim se bavi. Uspješnost ravnatelja se ogleda u njegovoj sposobnosti da svoja znanja i vještine transformira u konkretne akcije s ciljem realizacije organizacijske strategije i stvaranja vrijednosti za školsku ustanovu. Od teoretičara pojmom motivacije menadžera prvi se bavio McClelland, koji je detaljno razradio koncepciju potrebe za moći, odnosno interes za utjecanjem na ljude kao motivom postignuća i menadžerskog uspjeha.

"Izboru upravljačke karijere i uspjehu u poslovima upravljanje pridonose određeni stavovi i motivi, a to su:

- pozitivni stavovi prema autoritetu i ljudima na tim pozicijama,
- potreba za pokazivanjem moći nad drugima,
- potreba za odgovornošću i osjećaj odgovornosti,
- potreba za istaknutom pozicijom i ponašanjem,
- potreba za natjecanjem,
- potreba za dokazivanjem i potvrđivanjem (Sambol, 2009., 40)."

Zadaća je ravnatelja vođenje poslovanja škole i realizacija organizacijskih ciljeva a kako je jedan od aspekata vođenje i motiviranje nastavnika (radnika), on treba, osim općih i stručnih znanja, imati i određene kompetencije kao što su razvijene sposobnosti zapažanja, izražajne sposobnosti, sposobnosti analitičkog pristupa problemu i pravovremenog donošenja odluke, te donošenje procjena.

Poznavanje i poštivanje temeljnih načela etike i kulture uvjet su realizacije uspješnog i korektnog odnosa s djelatnicima, ali i klijentima, partnerima i ostalim stranama zainteresiranim za školsku ustanovu. Uspješan ravnatelj zna da svoja znanja i vještine treba kontinuirano nadograđivati, razvijati i inovirati.

Ukupne pretpostavke za uspješnost vođenja škole kod ravnatelja obuhvaćaju tri temeljne skupine čimbenika koji su u međusobnoj interakciji i interakciji s radnom okolinom. Te pretpostavke su: ukupna radna sposobnost, motivacija i emocionalna inteligencija.

Kako bi postigao i održao visoku motivaciju zaposlenih, ravnatelj bi trebao primjenjivati neke osnovne principe:

- u suradnji s kolektivom, postaviti dohvatne kvalitetne ciljeve i razine uspjeha ustanove;
- organizirati timski rad nastavnika (radnika) i razvijati pozitivno ozračje rada;
- osigurati kvalitetne radne uvjete u ustanovi;
- posvećivati pažnju radu nastavnika (radnika) i svakako ne štedjeti na odavanju priznanja za kvalitetno odrađenu aktivnost;
- njegovati samomotivaciju i potruditi se otkriti kako motivirati i sve druge zaposlenike;
- biti primjer i djelima pokazati kvalitetu rada.

6. Primjeri motivatora za društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovnoj ustanovi

Praksa pokazuje da kao što postoji niz različitih teorija o načinu i razradi sustava motivacije, tako i ustanove svaka za sebe zasebno imaju razrađeni specifični sustav motiviranja i stimulacije za uspješno obavljanje posla i ostvarivanje ciljeva organizacije. Svim ustanovama je zajedničko da shvaćaju potrebu definiranja sustava motivacije kao značajnog čimbenika poticanja produktivnosti i povećanja kvalitete rada, a time i povećanje uspješno realiziranih organizacijskih ciljeva.

6.1 Primjer društveno odgovornog upravljanja ljudskim potencijalima u obrazovnoj ustanovi

Rad u školama kao obrazovno-odgojnim institucijama možemo promatrati i komparirati s više različitih aspekata; tako ćemo konkretno reći da se u ovom primjeru radi o državnoj ustanovi odnosno školi. Način rada i funkcioniranja škole različit je u odnosu na rad u predškolskoj ustanovi, osnovnoj, srednjoj ili visokoj školi, u odnosu na rad u privatnoj školi, te u usporedbi s tvrtkom (državnom) ili čak privatnom tvrtkom.

Odgovoriti na pitanje kako motivirati nastavnike u školama nije nimalo lako. Pitanje motivacije nastavnika (radnika) u školi kao odgojno-obrazovnoj ustanovi vezano je uz motivaciju pojedinca kroz osobno zadovoljstvo proizašlo iz zadovoljstva radom i poučavanja učenika, te motivaciju vezano uz čimbenike koje škola kao državna ustanova koristi za povećanje zadovoljstva svojih nastavnika.

Određeni subjektivni motivatori u odgojno-obrazovnim ustanovama jesu (a ujedno i nematerijalni): odlasci na naturalna putovanja i organizirane izlete u pravilu na destinacije unutar Hrvatske, organizirani posjeti muzejima, kazalištima, kino projekcijama te drugim kulturnim ustanovama i zajedničko druženje na kraju prvog polugodišta (u vrijeme Božićnih i novogodišnjih blagdana) te na kraju školske godine. U okviru subjektivnih motivatora značajno je navesti i faktor zadovoljstva radom koji se očituje u uspješnom izvođenju nastavnog sata, uspjehu samih učenika, osobito na županijskim ili državnim natjecanjima, te posebno isticanje škole u određenim aktivnostima i projektima.

Pozitivan stav nastavnika (radnika) na upravljačkom radnom mjestu (u razredu), vođenje umjesto naređivanja, korektnost u odnosu prema nastavnicima i učenicima, sposobnost prihvaćanja pogreške, iskrenost, ljubaznost,

pozitivna komunikacija, suradničko djelovanje, pravedna raspodjela radnih zaduženja stručnim nastavnicima, rad na kontinuiranom profesionalnom razvoju nastavnika (radnika), osiguranje poticajne okoline za učenje učenicima i izvođenje nastave nastavnicima, tolerancija; sve su to kvalitete koje čine lidera škole i koje mogu utjecati na motiviranost nastavnika na radnom mjestu nastavnika.

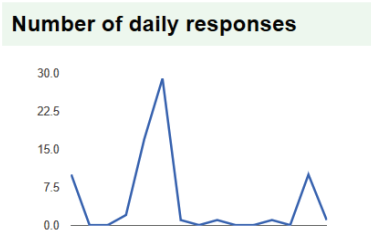
Osim navedenih motivatora, nastavnika mogu potaknuti na rad (motivirati za rad u školi) termini koje škola daje svojim nastavnicima i učenicima u sportskim objektima za rekreaciju (igranje nogometa s učenicima i nastavnicima, stolni tenis, fitness, streličarstvo). Motivator može biti besplatan ručak za mentore i učenike u kuhinji škole nakon uspješnog natjecanja i/ili uspješne prezentacije postignuća škole, jeftiniji ručak za nastavnike i učenike škole, sakupljanje donacija od nastavničkog kolektiva u svrhu kupovine poklona za novorođene bebe, sakupljanje donacija od nastavničkog kolektiva u svrhu kupovine poklona za buduće umirovljenike, prisustvovanje maturalskoj večeri, slanje na višednevno usavršavanje u organizaciji Agencije za odgoj i obrazovanje, rad s novim nastavnim sredstvima i informacijsko-komunikacijskom tehnologijom, multimedijalne prezentacije, omogućen pristup internetu za sve nastavnike, izložbe učenika i nastavnika, obilježavanje važnijih datuma u godini izlaganjem radova ili sl., pjevanje u školskom pjevačkom zboru nastavnika, dobar razredni ugođaj, pristupačnost ravnatelj(a)ice, veći broj upisanih učenika u školu s višim ukupnim prosjekom ocjena, dobar raspored, mogućnost praćenja rasporeda sati putem mobilne aplikacije, aktivni razrednika sa zanimljivim radionicama. Pojedine nastavnike može motivirati prijem kod predstavnika lokalnih i regionalnih uprava i samouprava te dodjela priznanja i sl.

7. Rezultati web ankete o važnostima tehnika nematerijalnih motivatora

Anketa je provedena na uzorku od 72 nastavnika ($N=72$). Uzorak nastavnika je odabrani iz razloga što smo tražili pouzdane nastavnike koji će dati relevantne podatke i realno popuniti e-anketu (te ozbiljno shvatiti istraživanje i moguću upotrebu dobivenih rezultata anketiranja za daljnje analize i istraživanja na istu i/ili sličnu tematiku). Anketiranje je trajalo određeno vrijeme (grafikon sa slike 1). Cilj istraživanja (u ovom poglavlju) je utvrditi najsnažnije (najutjecajnije) nematerijalne motivatore za društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovanju te za rad nastavnika u nastavnim procesima. Također, cilj je utvrditi koji nematerijalni motivatori imaju najmanje

utjecaja na kvalitetno izvođenje nastavnih satova. Rezultati anketiranja su obrađeni pomoću web alata proračunske tablice (GoogleSpreadsheet). Ovim radom također predlažemo još jednu mogućnost primjene alata za analizu prikupljenih podataka onlajn anketom a to je primjena Mathcad alata za prikaz 2D i 3D grafikona temeljem matrice prikaza prikupljenih podataka (format $m \times n$). Primjer matrice za upis podataka (dobivenih rezultata istraživanja):

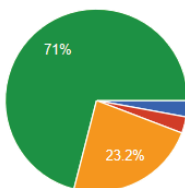
$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & a_{m3} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

Slika 1. Prikaz rezultata prikupljanja podataka pomoću e-ankete po danima

Najvažniji i najjači motivator za nastavnike je zadovoljstvo radom samog nastavnika koji se očituje i proizlazi iz uspješnog izvođenju nastavnog sata (slika 2). Najviše ispitanika je odgovorilo da ih motivira zadovoljstvo radom koje se očituje u uspješnom izvođenju nastavnog sata (49 ispitanika tj. za 69% ispitanika je navedeni motivacijski faktor jako motivirajući).

5. Koliko Vas motivira zadovoljstvo radom koji se očituje u uspješnom izvođenju nastavnog sata?

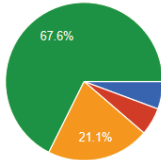

a) 1 (ne motivira)	2	2.8%
b) 2	2	2.8%
c) 3	16	22.5%
d) 4 (jako motivira)	49	69%

Slika 2. Nematerijalni motivator zadovoljstvo radom koje se očituje u uspješnom izvođenju nastavnog sata

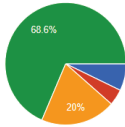
Drugi najvažniji i najjači motivatori za nastavnike su uočeni na temelju odgovora (od strane ispitanika) na 6. i 13. pitanje. 48 ispitanika je odgovorilo da ih na rad u školi najviše motivira dobar razredni ugođaj i pristupačnost ravnateljice prilikom suradnje i rješavanja eventualnih problema te uspjeh samih učenika osobito na županijskim i državnim natjecanjima (slika 3).

6. Koliko Vas motivira kao nastavnika na rad uspjeh samih učenika, osobito na županijskim ili državnim natjecanjima?

a) 1 (ne motivira)	4	5.6%
b) 2	4	5.6%
c) 3	15	20.8%
d) 4 (jako motivira)	48	66.7%

13. Koliko Vas motivira za intenzivniji rad u školi dobar razredni ugođaj i pristupačnost ravnatelj(a)ice prilikom suradnje i rješavanja eventualnih problema?

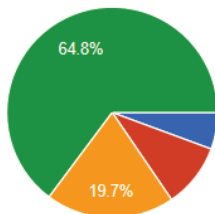

a) 1 (ne motivira)	5	6.9%
b) 2	3	4.2%
c) 3	14	19.4%
d) 4 (jako motivira)	48	66.7%

Slika 3. Nematerijalni motivatori: uspjeh učenika osobito na županijskim ili državnim natjecanjima, dobar razredni ugođaj i pristupačnost ravnateljice prilikom suradnje i rješavanja eventualnih problema

Također, jedan od važnih motivatora za učinkovitiji rad nastavnika može biti posjet kino projekcijama. 63.9% ispitanika se izjasnilo kako ih motivira za rad organizirani posjet kino projekcijama s učenicima (slika 4).

3. Koliko Vas motivira organizirani posjet kino projekcijama s učenicima?

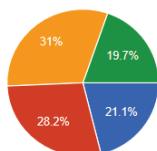

a) 1 (ne motivira)	4	5.6%
b) 2	7	9.7%
c) 3	14	19.4%
d) 4 (jako motivira)	46	63.9%

Slika 4. Nematerijalni motivator organizirani posjet kino projekcijama s učenicima

Najslabiji motivator naveden u rezultatima ankete (slika 5) je pjevanje u školskom pjevačkom zboru nastavnika (za rad u školi). 15 ispitanika je odgovorilo da ih pjevanje u školskom zboru uopće ne motivira na rad u školi tj. 20.8% ispitanika pjevanje u školskom pjevačkom zboru ne motivira na učinkovitiji rad (slika 5).

Koliko Vas motivira eventualno pjevanje u školskom pjevačkom zboru nastavnika (na intenzivniji rad s učenicima u školi)?

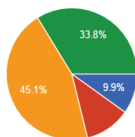

a) 1 (ne motivira)	15	20.8%
b) 2	20	27.8%
c) 3	22	30.6%
d) 4 (jako motivira)	14	19.4%

Slika 5. *Nematerijalni motivator pjevanje u školskom pjevačkom zboru nastavnika*

Drugi najslabiji nematerijalni motivator (možda demotivator) naveden u rezultatima ankete je prijem kod predstavnika lokalnih i regionalnih uprava i samouprava te dodjela priznanja (slika 6).

Koliko Vas motivira na daljnji uspješan rad u školi prijem kod predstavnika lokalnih i regionalnih uprava i samouprava te dodjela priznanja?

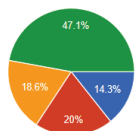

a) 1 (ne motivira)	7	9.7%
b) 2	8	11.1%
c) 3	32	44.4%
d) 4 (jako motivira)	24	33.3%

Slika 6. *Nematerijalni motivator prijem kod predstavnika lokalnih i regionalnih uprava i samouprava te dodjela priznanja.*

Treći najslabiji motivator (možda demotivator) naveden u rezultatima ankete (slika 7) je besplatan ručak za mentore i učenike u kuhinji škole nakon uspješnog natjecanja i/ili uspješne prezentacije postignuća škole.

Koliko Vas motivira besplatan ručak za mentore i učenike u kuhinji škole nakon uspješnog natjecanja i/ili uspješne prezentacije postignuća škole?

a) 1 (ne motivira)	10	13.9%
b) 2	14	19.4%
c) 3	13	18.1%
d) 4 (jako motivira)	33	45.8%

Slika 7. *Nematerijalni motivator – besplatan ručak za mentore i učenike u kuhinji škole nakon uspješnog natjecanja i/ili uspješne prezentacije postignuća škole*

Redosljed motivatora za učinkovitiji rad u obrazovnim ustanovama (**niz od najjačeg motivatora prema najslabijem motivatoru**): (1) zadovoljstvo radom koje se očituje u uspješnom izvođenju nastavnog sata, (2) uspjeh samih učenika osobito na županijskim ili državnim natjecanjima, (3) dobar razredni ugođaj i pristupačnost ravnateljice prilikom suradnje i rješavanja eventualnih problema, (4) organizirani posjet kino projekcijama s učenicima, (5) javna pohvala putem medija (novina i televizije) za uspjeh svojih učenika na natjecanjima (za mentorstvo), (6) rad s novim nastavnim sredstvima i informacijsko-komunikacijskom tehnologijom, (7) dobar raspored u školi i mogućnost praćenja rasporeda putem mobilne aplikacije, (8) odlazak s učenicima na maturalna putovanja i organizirane izlete u pravilu na destinacije unutar Hrvatske, (9) zajedničko druženje nastavnika na kraju prvog polugodišta (u vrijeme Božićnih i novogodišnjih blagdana) te na kraju školske godine, (10) izložbe učenika i nastavnika te obilježavanje važnijih datuma u školskoj godini izlaganjem učeničkih radova, (11) termini koje škola daje eventualno svojim nastavnicima i učenicima u sportskim objektima za rekreaciju (poput igranja nogometa s učenicima i nastavnicima, stolni tenis, fitness, streličarstvo), (12) aktiv razrednika sa zanimljivim radionicama (radionicama iz Vašeg područja), (13) besplatan ručak za mentore i učenike u kuhinji škole nakon uspješnog natjecanja i/ili uspješne prezentacije postignuća škole, (14) organizirani posjeti muzejima s učenicima, (15) sudjelovanje na više dnevnom usavršavanju u organizaciji Agencije za odgoj i obrazovanje, (16) prijem kod predstavnika lokalnih i regionalnih uprava i samouprava te dodjela priznanja, (17) pjevanje u školskom pjevačkom zboru nastavnika.

8. Zaključak

Društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovnim ustanovama motivira nastavnike na visoko kvalitetan rad i u konačnosti stvara odličan razredni ugođaj te na razini škole izvrstan ugođaj unutar članova nastavničkog vijeća dok s druge strane društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovnim ustanovama također može umanjiti stres kod nastavnika te nastavnicima očuvati zdravlje što je najbitnije. Društveno odgovorno upravljanje ljudskim potencijalima u obrazovnim ustanovama nastoji spriječiti eventualno diskriminaciju u pogledu spola, političkog opredjeljenja, vjerovanja, rase.

Više nego ikada ranije, pred odgojno-obrazovne ustanove postavljaju se zahtjevi sve bržih tehnoloških i društvenih promjena. Istovremeno, državni

sustavi obrazovanja su tromi, spori, opterećeni administrativnom regulativom, nefleksibilni i kao takvi teško mogu odgovoriti potrebama društvene stvarnosti. U takvom društvenom kontekstu, pitanje i značenje motivacije i samomotivacije nastavnih djelatnika, odnosno upravljanje ljudskim potencijalima, neprekidno i iznimno je važno.

Radom je dokazano da je najvažniji i najjači nematerijalni *motivator* za nastavnike zadovoljstvo radom samog nastavnika koji se očituje i proizlazi iz uspješnog izvođenja nastavnog sata. Drugi najbitniji nematerijalni motivatori za nastavnike su uočeni na temelju odgovora (od strane ispitanika) prikupljenih na 6. i 13. pitanju. 48 ispitanika je odgovorilo da ih na rad u školi najviše motivira dobar razredni ugođaj i pristupačnost ravnateljice prilikom suradnje i rješavanja eventualnih problema te uspjeh učenika osobito na županijskim i državnim natjecanjima. 63.9% ispitanika se izjasnilo kako ih motivira za rad organizirani posjet kino projekcijama s učenicima. 15 ispitanika je odgovorilo da ih pjevanje u školskom zboru uopće *ne motivira* na rad u školi (20.8% ispitanika).

Radom je predložena još jedna mogućnost primjene alata za analizu prikupljenih podataka onlajn anketom a to je primjena Mathcad alata za prikaz 2D i 3D grafikona temeljem matrice prikaza prikupljenih podataka (formata $m \times n$), koji će biti upotrijebljen u slijedećem članku na neistraženu temu upravljanja ljudskim potencijalima u jednom specifičnom i interesantnom području.

Literatura

Bahtijarević-Šiber, Fikreta (1999). Management ljudskih potencijala. Zagreb, Golden marketing.

Deny, Richard (2000), Motivirani za uspjeh, Menadžerske tehnike za veća dostignuća, M.E.P. Consult, Zagreb.

Glavočević, Anja i Radman Peša, Anita. Društveno odgovorno poslovanje i CRM kao način integriranja društvene odgovornosti u marketinške aktivnosti. Prethodno priopćenje. UDK: 658.8:65.01. Oeconomica Jadertina, 2/2013.

Kundid, Ana. Društveno odgovorno poslovanje banaka u Republici Hrvatskoj. Prethodno priopćenje. UDK / UDC: 336.71:174(497.5) Ekonomska misao i praksa, 2/2012.

Mathcad. URL: <http://www.ptc.com/engineering-math-software/mathcad>. (27.1.2017.).

Sambol Darko, Ljudski potencijali, Svatko se želi osjećati vrijednim – što ljude motivira, Poslovni savjetnik, br. 50, (siječanj 2009.).

Glasser, William : Teorija izbora, Alinea Zagreb, 2000.

Staničić, Stjepan : Menadžment u obrazovanju, Rijeka 2006.

Zakon o radu.

Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnim i srednjim školama.

Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju.

UDK: 316.722(497.6=163.42)

ISTRAŽIVANJE O POLOŽAJU HRVATSKOG IDENTITETA U BOSNI I HERCEGOVINI: ISTRAŽIVANJE STUDENTSKE PERSPEKTIVE

RESEARCH POSITIONS OF CROATIAN IDENTITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: RESEARCHING STUDENT PERSPECTIVE

dr IVANA SIVRIĆ, docent

dr SILVANA MARIĆ TOKIĆ, docent

Apstrakt: Nacionalni identitet je osobina pojedinca ili skupine koja je u vezi s tim što oni jesu i što im je važno. Prema tome oduzimanje ili umanjivanje prava na identitet Hrvata u BiH u ovom slučaju jest razlog nezadovoljstva i frustracije. Bitno obilježje svake zajednice jest u tome da građani, sudionici te iste zajednice imaju svijest o svojoj pripadnosti. Jedan od čvrstih temelja pripadnosti jest jezik. Mediji sudjeluju u prenošenju i održanju jezika određene etničke grupe. Obzirom na politički položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini i njihovo pravo na ravnopravnost kao jednog od tri konstitutivna naroda BiH koja su osigurana Daytonskim sporazumom urađeno je i empirijsko istraživanje među studentima Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru koje je pokazalo odnos studenata prema kulturnom i nacionalnom identitetu Hrvata u BiH i položaju tih identiteta. Anketirani studenti su odgovarali na pitanja vezana uz kulturni i nacionalni identitet; povezanost s tim identitetima; položaj tih dvaju identiteta u BiH te odnos mediji – identitet. Odgovori su potvrdili jednu od hipoteza a ona je da je hrvatski kulturni i nacionalni identitet u BiH ugrožen. Neke od pomoćnih hipoteza su bile da mediji sudjeluju u promicanju identiteta i o potrebi Hrvata da posjeduju vlastite medije u BiH. Iz istraživanja ćemo zaključiti da je hrvatski kulturni i nacionalni identitet u BiH ugrožen, da Hrvati imaju pravo na medije na vlastitome jeziku i da nemaju dovoljan broj institucija koje rade na očuvanju njihovih identiteta.

Ključne riječi: *Kultura, kulturni identitet, nacionalni identitet, Hrvati, mediji, BiH*

Abstract: *National identity is a feature of an individual or group that is related to what they are and what is important to them. Seizure or reducing the right to identity of Croatian people in BiH, in this case, therefore is the reason for dissatisfaction and frustration. Important characteristic of every community is that citizens, participants, in these same communities, have a greater awareness of their belonging to their community. One of the essential foundation of belonging is language. The media are involved in transferring and maintaining the language of a certain ethnic group. Considering to the political situation of the Croatian people in Bosnia and Herzegovina and their right to equality as one of the three constituent peoples of Bosnia and Herzegovina, that have been provided by the Dayton Agreement, we done an empirical research among students on the Faculty of Philosophy, University of Mostar. The research showed the relation of students to the cultural and national identity of Croatian people in BiH and the position of these identities. Students, which were surveyed, answered the questions related to the cultural and national identity; connection with these identities; the position of the two identities in BiH and relationship media - identity. Answers confirmed a hypothesis which says that the Croatian cultural and national identity in BiH is threatened. Some of the other hypotheses were referred to opinion that the media participate in the promotion of identity and of the need for Croatian people to have their own media in BiH. We conclude, from the research, that the Croatian cultural and national identity in BiH is threatened, that the Croatian people have the right to media in their own language and they do not have a sufficient number of institutions working to preserve their identity.*

Key words: *Culture, Cultural Identity, National identity, Croats, Media, Bosna and Herzegovina*

1. Uvod

Pitanje identiteta je nezaobilazno pitanje suvremenog svijeta u kojemu sve više dolazi do ispreplitanja identiteta. Prostor Bosne i Hercegovine jest prostor gdje se isprepliću identiteti raznih naroda koji su dio bosanskohercegovačkoga teritorija. Među mnoštvom identiteta na prostoru BiH tri su prevladavajuća identiteta: srpski, bošnjački i hrvatski. Bosna i Hercegovina jest prostor složenih identiteta i kultura. Kroz stoljeća je ovaj prostor bio mjesto gdje su se sudarale različiti narodi sa svojim kulturnim, običajnim, etničkim i drugim posebnostima. Dodirivanjem različitih skupina kroz povijest na ovim prostorima je došlo do sve češćeg poistovjećivanja tradicije, kulture, identiteta različitih naroda u homogenu cjelinu. Pojavom rata na ovom teritoriju došlo do jačanja i isticanja identiteta.

Unatoč svemu tome različiti identiteti koji postoje u BiH su zadržali svoju posebnost i tijekom svih ovih godina su se uspjeli oduprijeti nasilnim ili nenasilnim nametanjima identiteta onih drugih. Bosanskohercegovačko društvo ima potrebu i za izgradnjom jednoga zajedničkog identiteta koji bi narode koji žive na njenome tlu vezao za BiH kao državu njenih građana.

Bez uvažavanja identiteta drugih naroda ne može doći ni do stvaranja jednoga zajedničkoga kulturnoga bosanskohercegovačkoga identiteta. Samo sa izgrađenom sviješću o značenju vlastitog identiteta može doći do uvažavanja drugih identiteta. Hrvati u Bosni i Hercegovini već godinama imaju izgrađen kulturni i nacionalni identitet koji je sada u 21 stoljeću u nezavidnom položaju naspram ostala dva identiteta u BiH. Bez vlastitih medija, vlastitih kulturnih institucija, institucionalne zaštite hrvatski narod u BiH s pravom ističe nezadovoljstvo svojim položajem kao jedan od konstitutivnih naroda.

Sve ovo je poslužilo kao podloga za početnu hipotezu rada o položaju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u BiH iz studentskoga kuta gledanja. Kroz anketu ćemo povezati pitanja vezana za kulturni i nacionalni identitet i povezanost medija i jezika kao jednog od ključnih elemenata identiteta. Jezik nije samo sredstvo priopćavanja već je i sredstvo življenja i trajanja u posebnosti. Upravo taj simbol omogućava nam usmeno prenošenje informacija, iskustava, emocija U jeziku se nalazi naša duhovna i kulturna posebnost. Stoga je jako važna svijest o očuvanju svoje tradicije, kulture i simbola naše postojanosti i posebnosti.

Glede hrvatske kulturne i političke samosvojnosti ističu se tri bitna obilježja: jezik, duhovna posebnost i njezine političke institucije i statuti. To su

bitna obilježja koja su Hrvate čuvala i očuvala kao povijesni narod, kao povijesni subjekt u povijesnoj zbilji

2. Hrvatski kulturni i nacionalni identitet u bosni i hercegovini

Bosna i Hercegovina je složena zemlja koja je sastavljena od različitih vjerskih, kulturnih, nacionalnih, ekonomskih i svih drugih odrednica. Njena multikulturalnost, multinacionalnost i multireligioznost su njene prednosti u suvremenom svijetu, no da bi te različitosti koje je čine jedinstvenom mogle opstati moraju se njegovati i poštivati unutar njenoga teritorijalnoga i ljudskoga kruga.

„U etabliranju bosanskohercegovačkih nacionalizama vrijednost najvišega stupnja postaje nacionalni identitet kao 'kolektivna kulturna pojava' (A. Smith) koji dopušta koegzistiranje s konfesionalnim, regionalnim i tradicionalnim identitetima. Stoga A. Smith navodi da pojam 'nacionalnog identiteta' uključuje neki osjećaj političke zajednice koja podrazumijeva 'bar neke zajedničke institucije i jedan kodeks prava i dužnosti za sve pripadnike zajednice', koji uz to upućuje na određeni društveni prostor, na prilično točno obilježen i ograničen teritorij s kojim se njezini pripadnici poistovjećuju i kojem smatraju da pripadaju (Smith, 1998., 22). Iz toga Smith izolači bitna obilježja nacionalnog identiteta, a to su: 1) povijesni teritorij, odnosno domovina, 2) zajednički mitovi i povijesna sjećanja, 3) zajednička masovna, javna kultura, 4) zajednička zakonska prava i dužnosti svih pripadnika nacije te 4) zajednička ekonomija, s teritorijalnom mobilnosti pripadnika nacije (Smith, 1998., 29-30).“¹

Prihvatanje zajedničkog političkog identiteta treba uključivati iskustva alteriteta, stavljanje u odnos prema sebi i drugima, bez okrnjivanja vlastitog identiteta. Bez uspostavljanja suodnosa između različitih identiteta i njihovog vlastitog razumijevanja ne može doći ni do izgradnje zajedničkoga političkog identiteta. *„Svaka država da bi opstala mora se temeljiti na osjećaju pripadnosti njezinih građana i naroda u toj državi, na konsenzusu oko bitnog sustava vrijednosti i načina ostvarivanja zajedničkih interesa. Bez političkog identiteta ne može postojati niti jedna politička zajednica.“²*

¹ Markešić, Ivan: „OD RELIGIJSKOG DO NACIONALNOG IDENTITETA I NATRAG (NA PRIMJERU BOSNE I HERCEGOVINE)“, u: *Društvena istraživanja*, 2010., God. 19, Br. 3, str. 533.

² Mihaljević, Damirka: *Politička kultura u Bosni i Hercegovini*, Mostar, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2014., str. 107.

Hrvati kao etnička grupa već dugo vremensko razdoblje nastanjuju teritorij Bosne i Hercegovine. Kroz tu dugu povijest na ovome prostoru, prostoru jugo - istočne Europe opstali su unatoč brojnim nedaćama, ekonomskim i političkim. Mijenjanjem različitih političkih tvorevina na ovim prostorima njihov kulturni i nacionalni identitet je ustrajao na vlastitoj opstojnosti unatoč brojnim pokušajima zatiranja njihovog kulturnog i nacionalnog identiteta posebice u bivšoj Jugoslaviji.

Devedesetih godina 20 st. dolazi do raspada Jugoslavije i početka rata u nekim od Republika bivše Jugoslavije. U razdoblju od 1991.–1995. godine dolazi do ponovnog jačega isticanja triju nacionalnih i kulturnih identiteta u BiH: srpskoga, muslimanskoga (bošnjačkoga) i hrvatskoga. Tri konstitutivna naroda su za vrijeme rata u BiH koristila obilježja nacionalnoga i kulturnoga identiteta ali i svih drugih oblika identiteta da bi ostvarili bolje mjesto u kasnijem uređenju BiH i ostvarivanju većih prava za vlastiti narod.

Nakon Daytonskog mirovnog sporazuma koji je označio prekid rata u BiH i uređenja BiH kao države dvaju entiteta došlo je do raslojavanja identiteta triju konstitutivnih naroda u dvije „odvojene“ cjeline jedne države. Hrvati i Bošnjaci su većim dijelom smješteni unutar Federacije BiH dok su Srbi većim dijelom smješteni unutar Republike Srpske. Tri naroda, dvije religije, tri jezika, tri identiteta itd. su smještena u dva entiteta. Tolerantnost prema drugima i drugačijima treba biti ostvarena kroz složeno uređenje BiH koje ne zadovoljava interese triju konstitutivnih naroda. „Međutim u dosadašnjoj petnaestogodišnjoj praksi pokazalo se da Daytonski sporazum nije donio ono očekivano konačno političko rješenje kojim bi bili zadovoljni nacionalni, i ne zaboravimo reći, vjerski predstavnici triju konstitutivnih naroda, niti je taj sporazum omogućio normalno funkcioniranje države.“³ Uslijed nepoštivanja, zatiranja, nedozvoljavanja da dođe do izražaja jednog od identiteta može doći do mogućih novih neslaganja unutar BiH.

Kulturne i nacionalne različitosti ne smiju biti prepreka zajedničkom suživotu unutar BiH naprotiv one trebaju biti prednost u vremenu kada dolazili do sve jače integracije u svijetu. Samo s održanjem različitih identiteta može doći do održanja svakog od naroda ponaosob. Postizanje stabilnog i održivog identiteta dugoročan je cilj i kao takvom mu se treba pristupiti s najviše pažnje.

³ Markešić, Ivan: „Hrvati u BiH, ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet“, u: *Soc. Ekol.*, Vol. 20, No. 1, 2011., str. 111-112.

Identitet i globalizacija su dva pojma koja su vrlo često suprotstavljena. S globalizacijom neće doći do prestanka postojanja posebnih identiteta iako neki od zagovornika globalizacije identitet označavaju kao nešto što je zatvoreno unutar sebe, uskogrudno, izolirano itd. Globalizacija na ovaj način pokušava uništiti vrijednosti društva kao cjeline i njegovih dijelova. Globalni identitet nije moguć, moguć je samo spoj različitih identiteta uz međusobno poštivanje i razumijevanje. Iako su neki naglašavali da će u 20 i 21 st. doći do zapostavljanja svih oblika identiteta do toga još uvijek nije došlo, naprotiv sve više je izražena identitetska različitost. Svi oblici zatiranja identiteta nisu se pokazali uspješnima kroz povijest posebice kada pogledamo velike državne tvorevine koje su gotovo uvijek imale za cilj izgradnju nekog novog identiteta i nove nacionalnosti. Kao primjer možemo navesti bivšu Jugoslaviju i „umjetno“ izgrađenu naciju Jugoslaven.

„Jer, kako to suvremeni moderni povijesni razvoj pokazuje, potiskivanje konfesionalne političke i kulturološke paradigme u BiH nije uspjelo afirmirati pučku kulturu kao zajedničku identitetsku dimenziju, nego je došlo do eksplozije različitih nacionalnih i nacionalističkih ideologija. Te ideologije ne potječu iz dehistorizirane pučke kulture, nego iz mješavine realnog i mitiziranog povijesnoga pamćenja, kojemu je visoka ili elitistička kultura odredila različit okvir i sadržaj.“⁴

Postojanje europskog identiteta kao šireg identiteta je neosporivo no unutar toga europskog identiteta je mnoštvo različitih identiteta koji obogaćuju Europu i čine je jedinstvenom. Različiti identiteti unutar europskog ne dovode u pitanje europski identitet koji ima svoje značajke koje ga čine različitim od primjerice azijskog i afričkog identiteta. Identiteti mogu imati i svoje negativne karakteristike ali samo onda kada ne promiču općeljudske vrijednosti.

„Međutim, u procesima proširenja EU-a i snaženja europskog identiteta nije došlo, kako se strahovalo, do gubitka a) dotadašnjega neupitnog povijesno stečenog i čuvanog državnog suvereniteta ni do gubitka b) dotadašnjega neupitnog pojedinačnog nacionalnog identiteta, odnosno do gubitka c) dotadašnje neupitne vlastite kulturne posebnosti (Berding, 1996., 9), nego su ti identiteti postali još snažniji i jači. Nisu se obistinili ni strahovi malih naroda da će teško doći do raspada velikih nadnacionalnih tvorevina. Njihov strah od gubitka vlastitih pojedinačnih identiteta, kao što je to bilo u Bosni i Hercegovini, ako bi i dalje ostali u okviru višenacionalnih zajednica, kao što je

⁴ Džaja, Srećko: Zašto se ne može govoriti o jedinstvenom bosansko-hercegovačkom identitetu Hrvatska kultura u Bosni i Hercegovini <http://www.matica.hr/vijenac/542%20-%20543/Hrvatska%20kultura%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini/> (31.03.2015. god.)

bila Jugoslavija, doveo je nakon njezina raspada do naglog 'izranjanja', do nagle 'provale' više zapretanih pojedinačnih nacionalnih identiteta.“⁵

Hrvatski kulturni i nacionalni identitet u BiH je povezan s osjećajem kulturne i nacionalne pripadnosti. Uslijed ratnoga i poslijeratnoga smanjenja broja Hrvata u BiH i uslijed nemogućnosti posjedovanja medija koji su bitan komunikacijski alat u održanju identiteta sve više dolazi do ugroze njihovog identiteta. Narod koji ne ističe u dovoljnoj mjeri nacionalni i kulturni identitet i narod koji je politički marginaliziran, te narod koji ne posjeduje vlastite medije gubi na opstojnosti i značenju.

Jedna od glavnih odrednica nacionalnog identiteta jest jezik. Ne uvažavanje posebnosti hrvatskog jezika u BiH je dovelo do toga da je i Društvo hrvatskih književnika u studenom 2013. godine održalo raspravu o položaju Hrvata i hrvatskog jezika u BiH. Donosimo samo neke od zaključaka te rasprave:

„Društvo hrvatskih književnika Herceg-Bosne smatra da Hrvati kao konstitutivan narod u Bosni i Hercegovini baštine puno pravo na zaštitu, iskazivanje i razvitak nacionalnog identiteta u punom kapacitetu, te da to pravo nije potrošivo i ne može se i ne smije se izgubiti u konstituciji države Bosne i Hercegovine.

Društvo hrvatskih književnika Herceg-Bosne potičući razvitak hrvatskog nacionalnog identiteta odbacuje opcije u kojima se doprinos hrvatske nacionalne baštine pokušava prikazati kao nevažan za postojanje i razvitak Bosne i Hercegovine. Stoga se ovo društvo zalaže za postojanje i djelovanje hrvatskih nacionalnih institucija, posebno medija kao javnih ustanova koje trebaju uživati javnu državnu skrb.“⁶

Neprihvatanje čovjeka unutar njegovog opredjeljenja, koje je samosvjesno i nije nametnuto, kao čovjeka s raznim identitetima znači zanemarivanje njegove osobnosti. Kulturna i nacionalna sloboda, kao i sve druge slobode, ne mogu se označavati negativizmom. Različitosti koje uključuju poštivanje sebe ali i drugih su prednosti a ne nedostaci suvremenog svijeta.

S ostvarenjem političkih i medijskih prava i postizanjem ravnopravnosti unutar BiH Hrvati će zadržati svoj posebni nacionalni i kulturni identitet koji je građen na zajedničkim vrijednostima uz poštivanje svih drugih identi-

⁵ Isto, str. 543.

⁶ Društvo književnika Herceg-Bosne raspravljalo o položaju Hrvata i hrvatskog jezika u BiH <http://glasbrotnja.net/vijesti/bosna-i-hercegovina/drustvo-knjizevnika-herceg-bosne-raspravljalo-o-polozaju-hrvata-hrvatskog-jezika-u-bih> (11.04.2014. god.)

teta u BiH i šire. „Ne smiju dominantne grupe ugroziti kulturu manjih, a osobito ne individualnu slobodu i opredijeljenost.“⁷ Tako ni u slučaju Bosne i Hercegovine ne bi smjelo dolaziti do ugrožavanja niti jednog od identiteta pod promoviranjem individualnih prava a zanemarivanjem kolektivnih ljudskih prava. Hrvati u BiH *bi trebali posjedovati institucije* koje će štiti njihov kulturni i nacionalni identitet.

3. Istraživanje o položaju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u BiH

Za Bosnu i Hercegovinu i njene identitete je određujući njen zemljopisni položaj ali i povijesne prilike u kojima se nalazila kroz stoljeća. Osim povijesnih i zemljopisnih čimbenika koji su utjecali na različito oblikovane identitete unutar BiH tu je važno spomenuti i religijsko i kulturno sjecište velikih svjetskih religija i kultura. Stvaranje i oblikovanje zasebnih identiteta te njihovo ispreplitanje je ostavilo i prostor za stvaranje jednoga zajedničkoga identiteta unutar BiH ali bez gubljenja pojedinačnih identiteta.

„Za povijesno-političke mijene i civilizacijske prijelome, te za socijalnu i kulturnu fizionomiju Bosne i Hercegovine oduvijek je bio odlučujući njezin prijelazni položaj između Mediterana i Srednje Evrope te između Istoka i Zapada s jedne strane, a s druge strane – karakter zatvorene, unutarnje zemlje, omeđene Dinarskim masivom i dvjema velikim graničnim rijekama Savom i Drinom. Zbog toga Bosna i Hercegovina kroz cijelu svoju povijest stoji u perifernom položaju spram velikih kulturno-civilizacijskih centara (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada; Mediterana i Srednje Evrope...), primajući njihove utjecaje ali stvarajući i vlastito sociokulturno polje u kojemu se ti utjecaji uzajamno prepliću i bivaju preoblikovani.“⁸

Istraživanje o položaju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini je provedeno među studentima Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Anketa je bila anonimna i sadržavala je osnovne odrednice: spol, godina fakulteta, smjer i nacionalnost. Anketirano je 114 studenata prve i druge godine studija. Studenti koji su anketirani su sa studija: Informatičkih znanosti, Politologije, Socijalnog rada, Psihologije, Hrvatskog jezika itd.

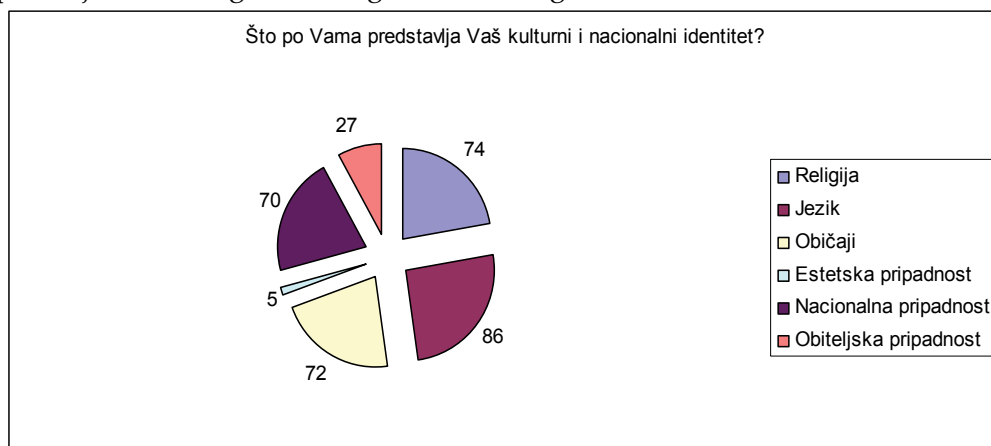
⁷ Jurčević, Marijan: „Nacionalni i kulturni identitet u Europskoj zajednici“, u: *Riječki teološki časopis*, Vol. 24, No.2, 2004., str. 331.

⁸ Lovrenović, Ivan: Kulturni identitet Bosne i Hercegovine <http://ivanlovtrenovic.com/2014/03/kulturni-identitet-bosne-i-hercegovine/> (30.03.2015. god.O

Od 114 anketiranih 63 su pripadnice ženskog spola, a 53 anketiranih su pripadnici muškog spola.

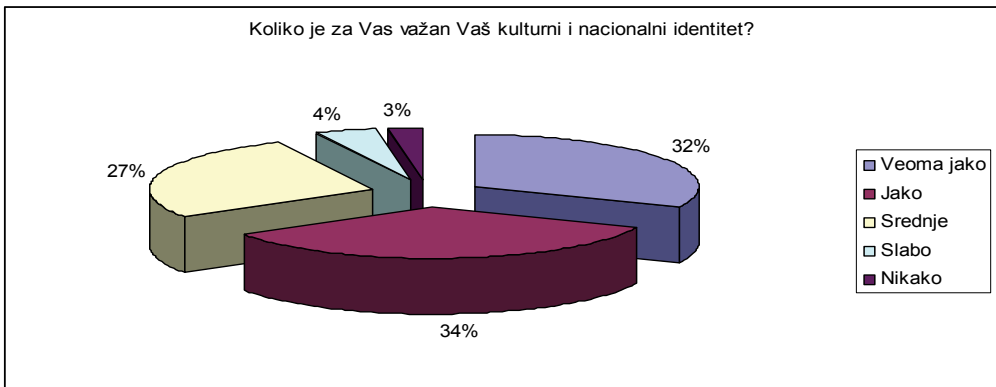
Pitanja koja su obuhvaćena istraživanjem su trebala dati okvirne odgovore o značenju kulturnog i nacionalnog identiteta, važnosti istih identiteta, povezanosti sa vlastitim identitetom (u ovome slučaju hrvatskim kulturnim i nacionalnim identitetom), položaju istih identiteta te o načinu poboljšanja hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u BiH. Osim pitanja koja su se odnosila na identitet uključili smo i par pitanja vezanih za povezanost medija i identiteta. Anketirani su odgovarali i na pitanja o pravima i potrebi Hrvata za vlastitim medijima u BiH. Nijedan anketni list nije bio nevažeći.

Grafički ćemo prikazati rezultate istraživanja koje ima minimalan uzorak da bi se stvorila neka šira slika koja može poslužiti za dalja istraživanja na ovu temu. Istraživanje je rađeno u svrhu viđenja slike studenata o značaju i položaju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u BiH

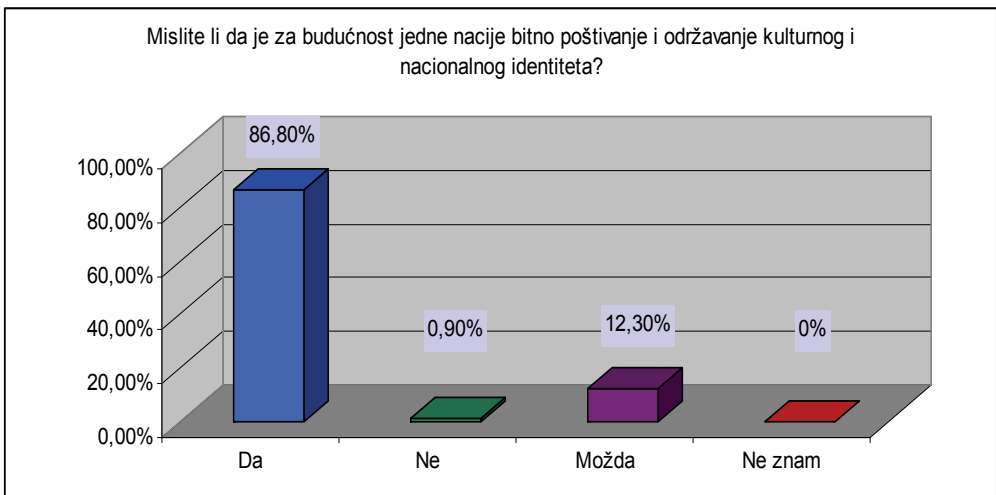
Grafikon 1

Prvo pitanje koje glasi „Što po Vama predstavlja Vaš kulturni i nacionalni identitet?“ je ponudilo više odgovora: religija, jezik, običaji, estetska pripadnost, nacionalna pripadnost i obiteljska pripadnost. Anketirani su mogli zaokružiti više odgovora. Skala odgovora pokazuje da je se najveći broj anketiranih odlučio za sljedeće ponuđene odgovore: jezik – 86 anketiranih, religija – 74 anketirana i običaji – 72 anketirana studenta.

Grafikon 2

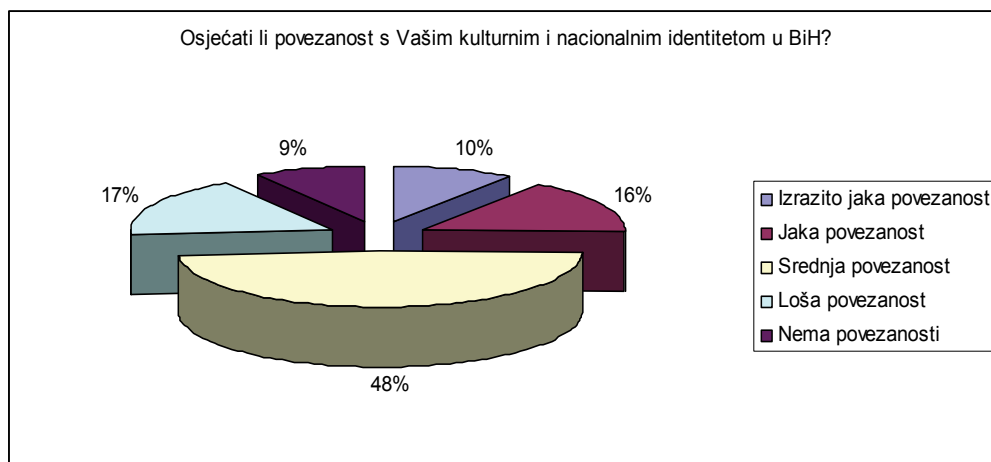
S drugim pitanjem „Koliko je za Vas važan Vaš kulturni i nacionalni identitet?“ smo dobili potvrđane odgovore o važnosti kulturnog i nacionalnog identiteta. Odgovori su rangirani od najjačega intenziteta do najslabijeg intenziteta: veoma jako, jako, srednje, slabo i nikako. Na prva dva odgovora veoma jako i jako je odgovorilo između 60 i 70 % anketiranih, točnije 66 % anketiranih studenata. Samo sedam posto studenata je odgovorilo slabo i nikako.

Grafikon 3

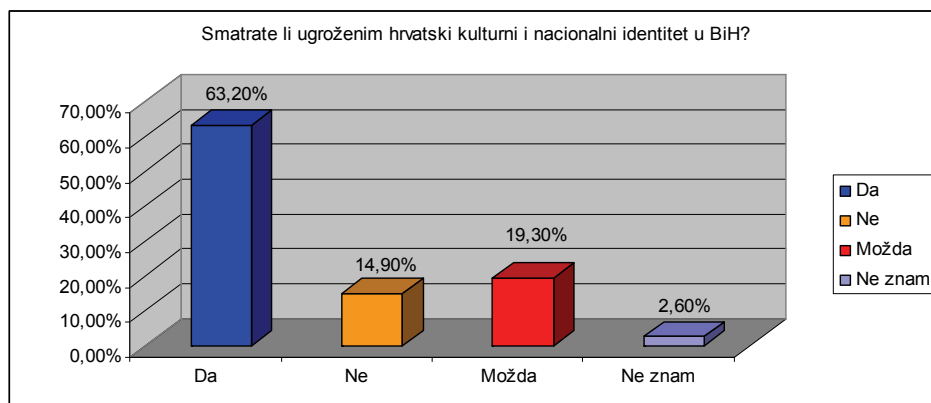
„Mislite li da je za budućnost jedne nacije bitno poštivanje i održavanje kulturnog i nacionalnog identiteta?“ naslov je trećeg pitanja, a ono je dalo sljedeće odgovore: Da – 86,80 %, Ne – 0,90 %, Možda – 12,3 % i Nikako – 0 %.

Najveći broj studenata smatra da je za jednu naciju bitno održavanje i poštivanje kulturnog i nacionalnog identiteta.

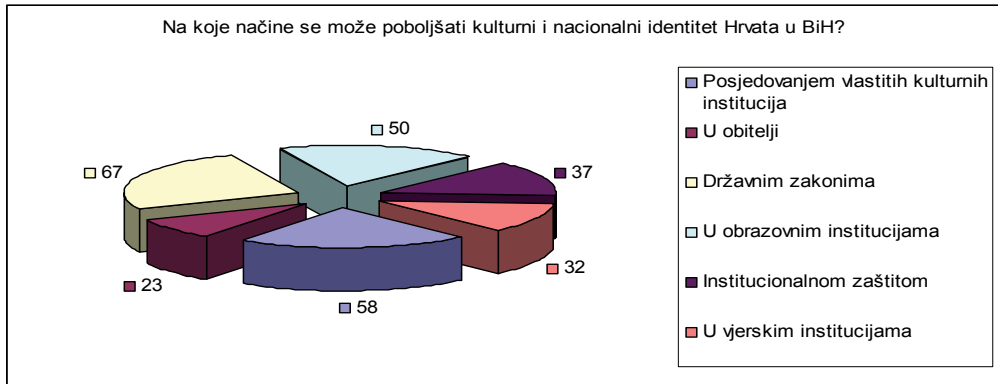
Grafikon 4

Odgovore koje smo dobili na pitanje o „Povezanosti s vlastitim kulturnim i nacionalnim identitetom u BiH“ su mogli bismo reći oprečni sa prije i poslije ponuđenim anketnim odgovorima. Primjerice srednju povezanost osjeća čak 48 % studenata, a veoma jaku i jaku povezanost njih 33 %. Ovaj odgovor daje osobno mišljenje studenata o povezanosti sa vlastitim identitetom koja nije toliko izrazita. Razloge za to možemo tražiti u njihovoj dobi, vremenu u kojem žive, nepoznavanju vlastitog identiteta, u državnom uređenju koje ne promiče njihov kulturni i nacionalni identitet itd.

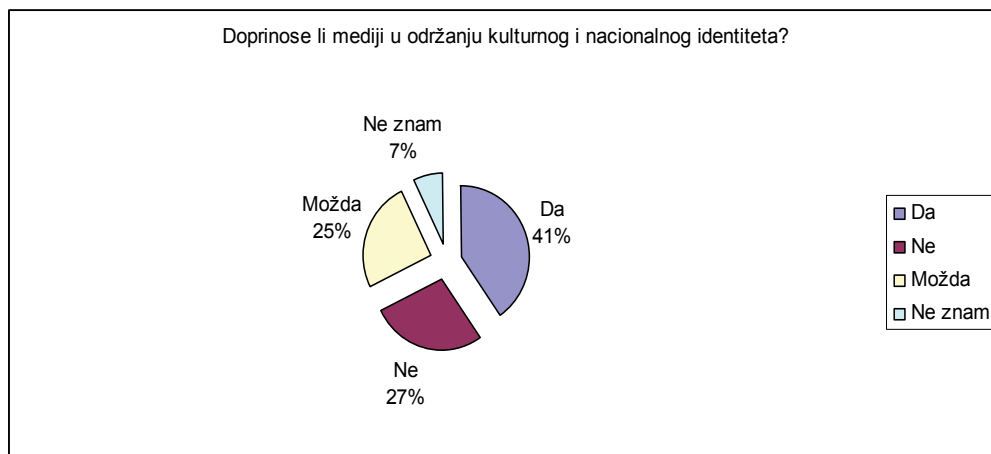
Grafikon 5

Pitanje o „Ugroženosti ili neugroženosti hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u BiH“ je potvrdilo početnu hipotezu ovoga rada o lošem položaju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u BiH. Preko 60 % anketiranih je potvrdno odgovorilo na ovo pitanje, dok je oko 12 % anketiranih odgovorilo negativno na ovo pitanje, a oko 20 % anketiranih je bilo neodlučno te je odgovorilo sa možda.

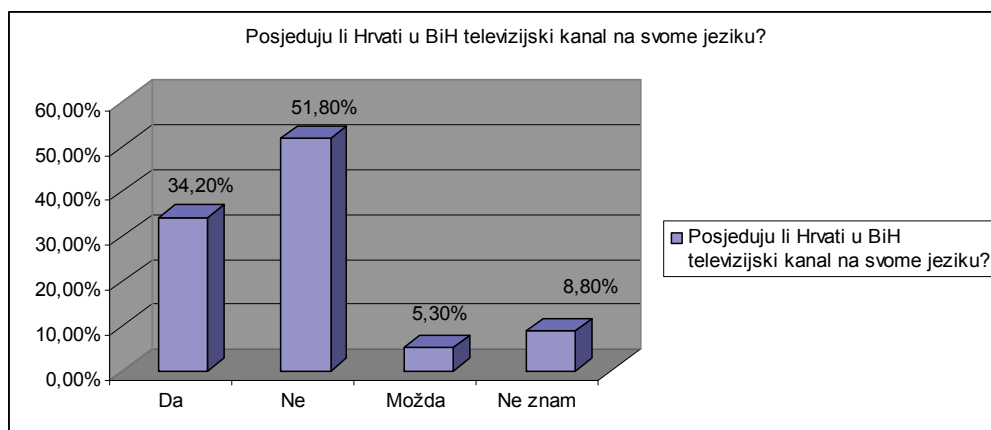
Grafikon 6

Poboljšanje kulturnog i nacionalnog identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini daje odgovor na pitanje: „Na koje se načine može poboljšati kulturni i nacionalni identitet Hrvata u BiH?“ odgovori su sljedeći: 67 studenata je odgovorilo su državni zakoni ti koji trebaju poboljšati položaj hrvatskoga identiteta u BiH, 58 studenata je odgovorilo da je potrebno posjedovati vlastite kulturne institucije, 50 studenata smatra da su obrazovne institucije te koje mogu poboljšati položaj hrvatskog identiteta u BiH. Zatim slijede odgovori da je o moguće institucionalnom zaštitom, kroz vjerske institucije i kroz obitelj.

Grafikon 7

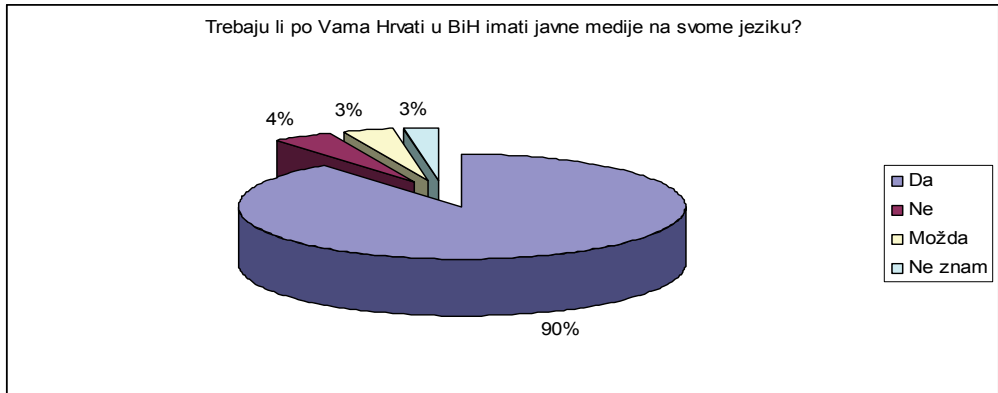
Na pitanje o doprinošenju medija u održanju kulturnog i nacionalnog identiteta oko 40 % anketiranih je odgovorilo sa Da, a 27 % anketiranih je odgovorilo sa NE. Jedan dio anketiranih oko 25 % je bio neodlučan te je odgovorio sa Možda.

Grafikon 8

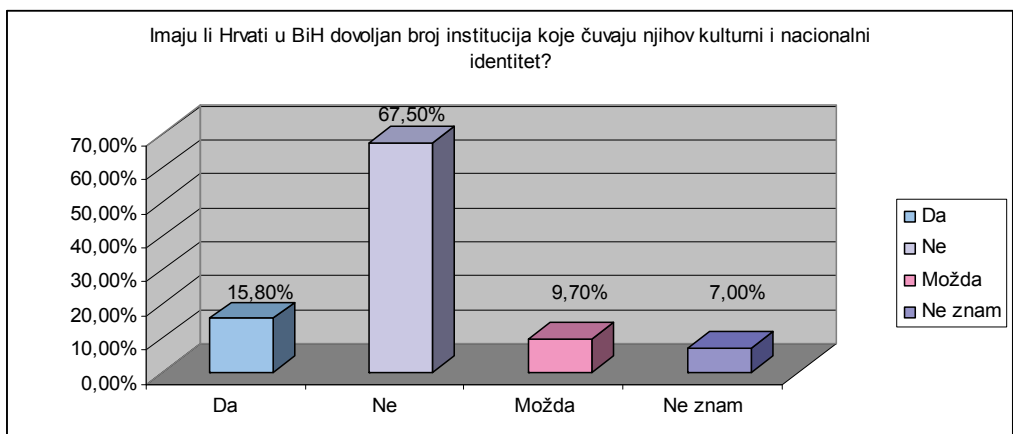
Na pitanje o posjedovanje hrvatskog televizijskog kanala u BiH su donijela upitne odgovore. Polovica anketiranih studenata je odgovorila potvrdno da Hrvati nemaju televizijski kanal na svome jeziku, dok je dosta velik broj njih oko 35 % posto odgovorilo da Hrvati posjeduju televizijski kanal na svome jeziku. Djelomično nepoznavanje uređenja državne televizije BiH može

poslužiti za daljnja istraživanja ali i za višu izobrazbu studenata Filozofskog fakulteta.

Grafikon 9

Pitanje koje se odnosi na to „Trebaju li Hrvati u BiH imati javne medije na svome jeziku?“ je sa 90 % potvrdnih odgovora jasno odredilo da anketirani studenti, odnosno najveći broj njih, smatra da Hrvati u BiH trebaju imati medije na svome jeziku. Bez posjedovanja medija na svome jeziku ne može doći do većeg promicanja kulturnog i nacionalnog identiteta te se time Hrvati u BiH dovode u nezavidan položaj jer ostala dva naroda i Srbi i Bošnjaci ili imaju svoje medije ili prednjače u zajedničkim medijima (FTV BiH).

Grafikon 10

Zaključno pitanje „Imaju li Hrvati u BiH dovoljan broj institucija koje čuvaju njihov kulturni i nacionalni identitet?“ je sa najvećim brojem glasova odgovorilo sa NE – 67,5 %, a 15,8 % je odgovorilo sa DA.

4. Zaključak

Istraživanje je u velikoj mjeri potvrdilo početnu hipotezu rada o lošem položaju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta u BiH. Uzroke tomu možemo tražiti u uređenju Bosne i Hercegovine gdje sva tri naroda unatoč pravo na jednakost i konstitutivnost nisu jednakopravno zastupljena u državnim tijelima kao što su Predsjedništvo BiH i Parlament BiH.

Mediji su ti koji danas sudjeluju u promicanju raznih identiteta ne samo kulturnog i nacionalnog identiteta nego i drugih identiteta. Istraživanje je potvrdilo da su mediji jedan od važnijih čimbenika ostvarivanja svijesti o vlastitom identitetu. Društvo i mediji su u korelacijskoj vezi. Društvu su potrebni mediji da bi se kulturno i politički obrazovali ali i informirali o važnim informacijama koje čine raznolikost toga društva s druge strane mediji žive od članova jedne zajednice.

Zaključci koje možemo izvesti iz ovoga rada i istraživanja su da hrvatski identitet u BiH nije u povoljnom položaju te da se on može poboljšati institucionalnom zaštitom i državnim zakonima. Neprivrženost Hrvata državi Bosni i Hercegovini se može tražiti u nepoštivanju njihovog kulturnog i nacionalnog identiteta.

Zagovaranje zajedničkih medija unutar tri jezična kruga i jezičnog unitarizma ne dovodi do promicanja nijednog od jezika, niti hrvatskoga, niti srpskoga, a niti bošnjačkog jezika. Jezik je kao što je istaknuto jedna od glavnih odrednica kulture i identiteta i njegov opstanak kroz stoljeća znači i opstanak vlastite jezične i nacionalne zajednice, u ovome slučaju Hrvata u BiH. Postojanje različitih kultura, jezika, vjera, običaja stvara premostive prepreke samo s drugačijim uređenjem BiH gdje bi sva tri naroda imala institucionalnu zaštitu. Bez zakona koji štite različite identitete na tlu BiH i vlastitih institucija, bez vlastitih medija i kulturnih institucija jedan od identiteta će uvijek biti u nepovoljnom položaju u odnosu na druga dva identiteta u BiH.

Iz ankete koja je provedeno na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru dobili smo odgovore o važnosti kulturnog i nacionalnog identiteta za jednu naciju; ugroženosti hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta; potrebi za posjedovanjem hrvatskih medija i kulturnih institucija čime je potvrđena početna hipoteza rada o lošem položaju hrvatskog kulturnog i nacionalnog

identiteta u BiH. Održanje kulturnog i nacionalnog identiteta Hrvata u BiH povijesno je pravo koje bi trebalo biti zaštićeno i državnim zakonima i teritorijalno.

Literatura

Jurčević, Marijan (2004), „Nacionalni i kulturni identitet u Europskoj zajednici“, *Riječki teološki časopis*, Vol. 24, No.2, ss. 325-336.

Markešić, Ivan (2010), „Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine)“, *Društvena istraživanja*, , God. 19, Br. 3, ss. 525-546.

Markešić, Ivan (2011), „Hrvati u BiH, ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet“, *Soc. Ekol.*, Vol. 20, No. 1, ss. 111-119.

Mihaljević, Damirka (2014), *Politička kultura u Bosni i Hercegovini*, Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.

Web izvori

Društvo književnika Herceg-Bosne raspravljalo o položaju Hrvata i hrvatskog jezika u BiH <http://glasbrotnja.net/vijesti/bosna-i-hercegovina/drustvo-knjizevnika-herceg-bosne-raspravljalo-o-polozaju-hrvata-hrvatskog-jezika-u-bih> (11.04.2014. god.)

Džaja, Srećko (2014), „Zašto se ne može govoriti o jedinstvenom bosansko-hercegovačkom identitetu“ - Hrvatska kultura u Bosni i Hercegovini <http://www.matica.hr/vijenac/542%20-%20543/Hrvatska%20kultura%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini/> (31.03.2015. god.)

Lovrenović, Ivan (2015), Kulturni identitet Bosne i Hercegovine <http://ivanlovenovic.com/2014/03/kulturni-identitet-bosne-i-hercegovine/> (30.03.2015. god.)

FORMULISANJE NACIONALNIH STRATEGIJA NA
MEĐUNARODNOM TRŽIŠTU

FORMULATION OF A NATIONAL STRATEGY ON INTERNATIONAL
MARKETS

dr BORIS MIJOVIĆ, docent
Fakultet za poslovnu ekonomiju Bar

dr FILIP TURČINOVIĆ, redovni profesor
Pravni fakultet Univerzitet „Union“ Beograd

Abstract: *Globalne promjene u međunarodnoj zajednici nesumnjivo su po svom karakteru istorijske i dalekosežne. Imamo svakodnevnu potvrdu da se svijet brzo mijenja i same promjene su veoma učestale i izrazito dinamične. Tehnološki napredak donosi sljedeće karakteristične pojave kao što su :digitalizacija ,brzo tehnološko zastarijevanje, promjenjiva tržišta, povećanje sofisticiranosti kupaca, proces tranzicije u bivšem socijalističkom lageru, povećanje međunarodne saradnje, izražene diskontinuitete i razvoj postmodernih kulturnih obrazaca. Nažalost pojavljuju se i negativne tendencije i kritički tonovi sa snažnom kritikom potrošačke kulture i bezobzirnog ubiranja profita na račun devastiranja čovjekove okolišne i nemilosrdnog ugrožavanja najsiromašnijih slojeva ljudi u svijetu.*

Ključne riječi: *Diskontinuiteti, ubiranje profita, tržište, kulturni obrasci*

Abstract: *Global changes in the international community are by their character undoubtedly both historical and far reaching ones. The fact that the World is rapidly changing and that the changes themselves are very frequent and highly dynamic ones has been confirmed daily. Technological progress brings the following distinctive features: digitalization, rapid technological obsolescence, changing markets, increasing sophistication of customers, transition process in the former socialist camp, increasing international cooperation, marked discontinui-*

ties and development of postmodern cultural patterns. Unfortunately, there are also negative tendencies and critical tones emerging, with strong criticism of consumer culture and indiscriminate harvesting of profits resulting in both devastation of human environment and ruthless imperilment of the poorest classes around the World.

Key words: *Discontinuities, Harvesting of Profit, the Market, Cultural Patterns*

1. Uvod

Međunarodna strategija se bazira na širenju i prilagođavanju znanja i stručnosti kompanija prema stranim tržištima. Njihovim poslovnim jedinicama u drugim državama dopušteno je da vrše neka mala prilagođavanja proizvoda i ideja koje stižu iz matične kuće, ali one imaju daleko manju nezavisnost i autonomiju u poređenju sa multidoćaćim kompanijama. Primarni cilj strategije je korišćenje znanja i mogućnosti firme širom svijeta. Svi izvori glavnih znanja su centralizovani.¹ Tokom najvećeg dijela svog postojanja švedska firma za telekomunikacije Ericsson, slijedila je ovu strategiju. Na domaćem tržištu Švedske koje je veoma malo da bi moglo da podrži napore u istraživanju i razvoju koji su bili potrebni telekomunikacionoj industriji Ericsson je gradio svoju strategiju na sposobnosti da prenese i prilagodi svoje inovativne proizvode i tehnološke procese međunarodnim tržištima. Ova strategija širenja inovacija razvijenih kod kuće, pomogla mu je da se uspješno bori protiv NEC-a koji je slijedio globalnu strategiju i ITT-a koji je slijedio multidoćaću strategiju.

U decenijama poslije Drugog svjetskog rata većina američkih multinacionalnih kompanija primjenjivala je međunarodnu strategiju. Ove kompanije centralizovale su istraživanje i razvoj, kao i razvoj proizvoda ali su u inostranstvu osnivale proizvodna postrojenja kao i marketinške organizacije.

Kompanija kao što je McDonald's primjer je firme koja primjenjuje ovu strategiju. Iako se ona prilagođava lokalnim uslovima i potrebama, to je vrlo ograničene prirode. Kako raste pritisak da se snize cijene zbog globalne konkurencije, naročito od strane zemalja gdje su cijene niske, mogućnost da se uspješno primijeni međunarodna strategija bivaju ograničene. Ova strategija je naj-

¹ Dess G, Lumpkin G, Elsner A, Startegijski menadzment, 2007, str 27.

pogodnija kada firma ima karakteristična znanja koja nedostaju lokalnim kompanijama u inostranstvu.²

Neki od rizika i izazova koji su povezani sa međunarodnom strategijom su: Istraživanje i razvoj može optimalno da se smjesti u zemlji sa visokim brojem naučnika inženjera, dok sklapanje proizvoda može bolje da se izvodi na jeftinijim lokacijama. Nike svoje cipele dizajnira u SAD ali se proizvodnja odvija u Tajlandu ili Kini. Međunarodna strategija mnogih firmi podrazumijeva da se većina aktivnosti koncentriše na jednoj lokaciji ali ne uspijeva da stekne korisnu prednost od optimalno distribuiranog lanca vrijednosti. Nedostatak lokalne odgovornosti može za posledicu da ima gubljenje lokalnih kupaca. Osim toga može da bude vidljiva nesposobnost firme da bude pristupačna za nove ideje i inovacije iz svojih kompanija u inostranstvu, što neminovno vodi ka neiskorišćenim mogućnostima.

2. Globalna strategija

Majkl Porter je sa svojim timom sprovodio četvorogodišnju studiju posmatrajući uzorke konkurentskih uspjeha kod 10 nacija koje vode u obimu međusobne trgovine.³ Prema toj studiji postoje četiri snažna atributa nacija, koji kao sistem i individualno čine tzv "dijamant nacionalne prednosti". Svi zajednički određuju prostor za igru koji svaka nacija uspostavlja i kojim upravlja, a ide u prilog svojim privrednim granama. To su:

- a) uslovljenost faktorima;
- b) uslovi potražnje;
- c) povezane i prateće djelatnosti;
- d) strategija firme, struktura i rivalstvo.

2.1 Uslovljenost faktorima

Glavni elementi koji stvaraju upotrebljivu robu široke potrošnje i usluge su proizvodni faktori kao što su zemljište, radna snaga i kapital. Ali kod razvijenih nacija kompanije koje žele konkurentsku prednost nad firmama kod drugih nacija kreiraju više proizvodnih faktora. Npr. država ili djelatnost koja je zavisna od inovacija mora da ima izvor iz kojeg će da crpi kvalifikovane ljudske resurse, jer se oni ne nasleđuju već se stvaraju ulaganjem u talente i znanja iz specifičnih privrednih djelatnosti. Takođe je bitna infrastruktura

² Dess G and others, op cit, 123-126.

³see:Porter M, What is Strategy, Harvard business review, november –december 1996. str. 43.

zemlje, tj njeni sistemi transporta i komunikacija kao i bankarski sistem. Znanje i vještine koje određuju jednu firmu, a stvoreni su u zemlji, koji su rijetki, vrijedni i teški za podražavanje, a brzo i efikasno su se razvijali, predstavljaju faktore koji konačno vode ka konkurentskoj prednosti nacije. Npr. Japan ima malu površinu zemljišta, što magacinski prostor za smještaj zaliha čini neprihvatljivo skupim, ali upravljanjem proizvodnje bez zaliha, japanske kompanije su stvorile resurse pomoću kojih će da steknu prednost nad kompanijama drugih nacija koje troše velike svote novca na magacinske zalihe.

2.2 Uslovi tražnje

Oni se odnose na zahtjeve koje potrošači postavljaju privredi radi kupovine roba i usluga. Potrošači koji traže specifične proizvode i usluge vrše pritisak na firme da kreiraju inovativne, savremene proizvode i usluge koji će da zadovolje njihove zahtjeve. Ovaj pritisak potrošača predstavlja izazove za privredne djelatnosti zemlje, što često rezultira poboljšanjem već postojeće robe i usluga, stvarajući uslove za konkurentsku prednost nad firmama iz drugih zemalja. Preko zahtjevnih potrošača koji stimulišu napredak u proizvodima i uslugama, uslovi potražnje potrošača utiču na to kako firme gledaju na tržište.⁴ Ovo pomaže nacionalnim privredama da bolje predvide buduće globalne uslove potražnje i unaprijed reaguju na zahtjeve za proizvodima i uslugama prije konkurentskih zemalja.

2.3 Povezane i prateće djelatnosti

One omogućavaju firmama da efikasnije upravljaju inputima. U zemljama sa jakim bazom dobavljača imaju korist od dodavanja efikasnosti tekućim aktivnostima. Konkurentska veza dobavljača pomaže firmi da dobija inpute koristeći jeftinije metode čime se snižavaju proizvodni troškovi. Bliski poslovni odnosi sa dobavljačima obezbjeđuju potencijal za razvoj konkurentskih prednosti putem zajedničkog istraživanja i razvoja i prateće razmjene znanja, koje pomaže i dobavljačima i proizvođačima.

Povezane djelatnosti nude slične mogućnosti kroz udružene napore među firmama. Stvaraju veću vjerovatnoću da novi učesnici uđu na tržište, povećaju konkurenciju i prisiljavajući postojeće firme da postanu konkurentnije kontrolom troškova, inoviranjem proizvoda i novim pristupom distribuciji.

⁴ vidi potpunije u: Buzzel R., Gale B, Linking strategy to performance, New York 1987.

Tako povezane one privrednim granama u matičnoj zemlji stvaraju izvor konkurentske prednosti nad drugim manje konkurentnim zemljama.

2.4 Strategije firme, struktura i rivalstvo

Rivalstvo je naročito izraženo u zemljama u kojima vladaju uslovi velike potražnje potrošača gdje su jake baze dobavljača i gdje je potencijal novih učesnika iz pratećih djelatnosti veliki. Ovo konkurentsko rivalstvo pojačava efikasnost kojom se firma razvija, trguje i distribuira proizvode i usluge unutar matične države. Ovo snažno rivalstvo prisiljava firme da za novim tržištima tragaju van svojih nacionalnih granica i utvrđuju potrebne uslove za globalnu konkurentnost. Po Porteru domaće rivalstvo je možda najjači pokazatelj globalnog konkurentskog uspjeha.⁵

Porter izvlači zaključke na osnovu istorijskih slučajeva u firmama iz više od 100 djelatnosti. Uprkos razlikama u strategijama koje primjenjuju uspješni globalni konkurenti pojavila se zajednička tema: firme koje su uspjele na globalnim tržištima predhodno su uspjele da pojačaju konkurentnost na svojim domaćim tržištima. Konkurentska prednost za globalne firme po pravilu, potiče iz upornosti, neprekidnog poboljšanja, inovacija i promjene.

3. Međunarodna ekspanzija

Kod jedne kompanije postoji više motiva da teži širenju u međunarodnim razmjerama. Najočigledniji je da se poveća veličina potencijalnih tržišta za firmine proizvode i usluge. Širenje globalnog prisustva firme automatski povećava njen obim poslovanja, donoseći joj tako veći prihod i imovinsku bazu. Razmatranjem ukupne cijene strategija liderstva, povećanjem prihoda i imovinske baze potencijalno omogućava firmi da postigne ekonomiju razmjere. Ovo donosi višestruke koristi, prvo „razvlačenje“ fiksnih troškova kao što su istraživanje i razvoj na veći kapacitet proizvodnje. Druga prednost bi bila smanjenje troškova istraživanja i razvoja, kao i troškova poslovanja. Krajnja prednost bi bilo postizanje veće kupovne moći putem zajedničkih kupovina.

Međunarodna ekspanzija može takođe da produži životni ciklus proizvoda koji je u fazi zrelosti u matičnoj zemlji firme, ali koji ima veći potencijal potražnje na drugom mjestu.

Proizvodi i djelatnosti uglavnom prolaze kroz četvorofazni životni ciklus: uvođenje, rast, sazrijevanje i opadanje. Posljednjih decenija američki

⁵ Porter M, op cit, str. 62.

proizvođači bezalkoholnih pića Coca-cola i Pepsi agresivno su prodirali na međunarodna tržišta da bi postigli nivo rasta, koji jednostavno ne bi mogao da se ostvari u SAD.

Na kraju međunarodna ekspanzija može da omogući firmi da pronađe optimalnu fizičku lokaciju za svaku aktivnost u svom lancu vrijednosti. Lanac vrijednosti predstavlja razne aktivnosti na kojima sve firme moraju da se angažuju da bi stvorile proizvode ili usluge. One obuhvataju primarne aktivnosti kao što su snadbijevanje materijalima, poslovanje i marketing kao i potporne aktivnosti kao što su nabavka, istraživanje i razvoj i upravljanje ljudskim resursima. Pronalaženje optimalne lokacije za svaku od aktivnosti u vrijednosnom lancu može da donese jednu ili više od tri strategijske prednosti: poboljšanje performansi, smanjenje troškova i smanjenje rizika.⁶

4. Poboljšanje performansi

Odluke o lokaciji mogu da utiču na kvalitet izvođenja neke aktivnosti u pogledu dostupnosti potrebnim talentima, brzine učenja i kvalitetu spoljne i unutrašnje koordinacije. Na tom smislu se može tumačiti odluka Microsofta da osnuje korporativnu istraživačku laboratoriju u Kembridžu. Engleska jetičan je primjer odluke o lokaciji, koja je najviše donijeta zbog održanja izvrsnosti te svjetske klase u poslovima koji stvaraju vrijednost. Ova strategijska odluka omogućila je firmi Microsoft pristup tehničkim i profesionalnim talentima.

5. Smanjenje troškova

Dvije odluke koje su se u velikoj mjeri zasnivale na razmatranju smanjenja troškova su:

1. Odluka firme NIKE da zasnuje proizvodnju sportske obuće u azijskim zemljama kao što su Kina, Vijetnam i Indonezija i
2. Odluka više multinacionalnih kompanija da otpočnu proizvodne operacije na samoj južnoj granici između SAD i Meksika kako bi došli do jeftine radne snage.

Ovi poslovi se nazivaju maquiladoras (makiladori). Takve odluke o lokaciji mogu da utiču na cijenu zbog cijene lokalne radne snage, transporta i snadbijevanja, državnih stimulacija i lokalnih dažbina. Poboljšavanjem per-

⁶ Kotler Ph, Balachandran, V, Strategic Remarketing: The preferred response to sortages and inflation, 1975.

formansi i smanjenje troškova donose korist strategijama diferencijacije na poslovnom nivou i smanjenje troškova ispod troškova konkurentskih firmi. Upravljanje poslovima preko granice može da vodi prema izazovnim etičkim dilemama, jer je postoji problem dječjeg rada u pojedinim zemljama.

6. Smanjenje rizika

Promjene u kursnim odnosima između američkog dolara i japanskog jena, važna osnova za nadmetanje u cijeni između Forda i Toyote je bila njihova snalažljivost kako da izađu na kraj sa valutnim rizicima. Jedan od načina kako se takvi konkurenti snalaze sa valutnim promjenama i rizicima je raspoređivanje skupih proizvodnih operacija na više pažljivo odabranih lokacija širom svijeta. Ovakve odluke o lokacijama mogu da utiču na ukupan profil rizika firme u pogledu ekonomskih, valutnih i političkih rizika.

7. Potencijalni rizici međunarodne ekspanzije

Proširivanjem međunarodnog poslovanja kompanija se trudi da poveća svoj profit ili prihod. Ali kao i kod svakog ulaganja postoje rizici koji prate predviđeni povraćaj uloženi sredstava. Da bi kompanije mogle bolje da procijene rizike ulaska na inostrana tržišta razvijeni su sistemi vrednovanja za ocjenu političkih, ekonomskih, finansijskih i kreditnih rizika.⁷

Četiri glavna tipa rizika su: politički, ekonomski, valutni i menadžerski rizik.

7.1 Politički i ekonomski rizik

Poslovna klima u SAD je veoma povoljna, ali događaji u nekim zemljama u kojima su izraženi socijalni nemiri, vojne pobune, demonstracije i nasilni sukobi i terorizam mogu da predstavljaju ozbiljne opasnosti. U takvim uslovima je povećana vjerovatnoća da će imovina biti uništena i poslovanje prekinuto, kao i da roba i usluge neće biti plaćeni pa su te visokorizične zemlje manje privlačne za većinu poslovanja. Zakon, poštovanje zakona i zaštita prava intelektualne svojine mogu da budu značajan potencijalni rizik za ulazak u nove zemlje. Microsoft je na primjer izgubio milijarde dolara potencijalnog prihoda zbog piratskih kopija njegovih softverskih proizvoda u mnogim zemljama uključujući i Kinu. Zbog nepoštovanja zakona o pravima intelektualne svojine mnoge firme koje imaju bogato intelektualno vlasništvo susrele su se sa finansijskim gubicima, jer su se proširile imitacije njihovih proizvoda.

⁷ Roberts J, Slik A, Wind D, Contribution Kotler to the Field of Marketing, 1974.

7.2 Valutni rizici

Kompanija koja je aktivna u nekoliko zemalja mora da prati odnos kursa sopstvene valute i valute iz zemlje domaćina. Kada dolar povećava vrijednost prema drugim valutama, američka roba za potrošače u stranim zemljama biće skuplja, ali rast vrijednosti dolara može da ima negativne implikacije za američke kompanije koje posjeduju filijale u inostranstvu. Razlog je to što profit iz inostranstva mora da se mijenja u dolare po skupljem kursu, smanjujući vrijednost profita kada se mjeri u dolarima. Npr. američka firma koja posluje u Italiji koja u centrali u Italiji ima 20% profita u eurima, kada se konvertuje u američke dolare ovaj profit bio bi potpuno izbrisan, ako bi vrijednost eura u odnosu na dolar opala za 20% (američke multinacionalne kompanije se po pravilu bave „hedž strategijama“ da bi valutni rizik svele na minimum).

7.3 Menadžerski rizik

Menadžeri se suočavaju sa rizicima i izazovima kada moraju da reaguju na neizbježne razlike na koje mogu da naiđu na inostranim tržištima. Ove razlike mogu da budu vezane za kulturu, navike, jezike, nivoe prihoda, prioritete kupaca, sisteme distribucije i dr. Neophodan je neki nivo lokalne adaptacije. Razlike u kulturama među zemljama mogu da postave posebne izazove kod menadžera. Kulturni simboli mogu da izazovu duboka osjećanja, npr. u nizu oglasa ciljanih na italijanske turiste. Direktori Coca-Cole su svoju poznatu bocu zamijenili bocom u obliku Ajfelovog tornja, Empajer Stejt Bilding i krivog tornja u Pizi. Do tada je sve bilo dobro, ali kada su se bijeli mermerni stubovi Partenona, koji je kruna atinskog Akropolja pojavili kao flaše koka-kole, Grci su se uvrijedili. Grci se prema Akropolju odnose kao prema svetoj stijeni, a vladin zvaničnik je rekao da je Partenon međunarodni simbol izvrsnosti i da svako ko vrijeđa Partenon, vrijeđa međunarodnu kulturu. Koka-kola senakon toga izvinila.

8. Globalna strategija

Globalna disperzija lanaca vrijednosti odnosi se na prebacivanje aktivnosti na druge firme i izmiještanje aktivnosti na lokacije van zemlje. Da bi se postigla konkurentnost na globalnim tržištima treba sagledati dva trenda: prebacivanje aktivnosti na druge firme koje se dešava kada firma odluči da angažuje druge firme da vrše aktivnosti koje stvaraju vrijednost, a koje su se predhodno odvijale unutar firme. Prebacivanje aktivnosti može da bude ili na domaće ili na inostrane firme. Druga je izmiještanje aktivnosti iz svoje zemlje

na spoljne lokacije dešava se kada firma odluči da aktivnosti koje je do tada obavljala prebaci na lokaciju van zemlje. Npr. Microsoft i Intel imaju objekte u Indiji, gdje je zaposlen veliki broj inženjera i naučnika. Tokom dvadesetog vijeka, domaće kompanije su zadovoljavale potrebe lokalnog stanovništva. Ali kako su se homogenizovale potrebe potrošača u svijetu i institucionalizovala slobodna trgovina i investiranje kao vrsta globalne ideologije, naročito posle stvaranja Svjetske trgovinske organizacije, konkurencija je postala globalna.

Svaka kompanija mora svoje troškove da održava niskim da bi preživjela globalnu konkurenciju, i moraju se naći najbolji dobavljači i najkvalifikovaniji radnici. Svaka faza u lancu vrijednosti mora da se smjesti na mjesta gdje su uslovi faktora najpogodniji. Prenošenje aktivnosti na druge firme i premještanje aktivnosti van zemlje imperativ su za konkurentsko preživljavanje današnjih multinacionalnih firmi.⁸

Prilikom širenja na globalna tržišta firme se suočavaju sa dva suprotstavljena faktora: smanjenje troškova i prilagođavanje lokalnim tržištima. Ovo su dva protivrečna zahtjeva koja se postavljaju pred firme koje teže da budu konkurentske. S jedne strane konkurentski pritisci zahtijevaju da firme čine sve što mogu da snize cijene po komadu, tako da potrošači njihove ponude proizvoda ili uslugu ne smatraju previše skupim. To može da navede firme da uzmu u obzir smještanje proizvodnih kapaciteta tamo gdje je cijena radne snage niža i da razvijaju proizvode koji su visokotipizirani za više država. Pored ovog pritiska koji je vezan za sniženje cijena, menadžeri moraju brzo da reaguju na lokalne pritiske zbog prilagođavanja svojih proizvoda zahtjevima lokalnog tržišta na kojem posluju. Ovo zahtijeva diferencijaciju njihovih ponuda i strategija od zemlje do zemlje, ali pošto strategije i taktike diferencijacije proizvoda i usluga prema lokalnim tržištima mogu da uključe i dodatne troškove, cijene firme će imati tendenciju porasta. Rezultat djelovanja dva oprečna pritiska jesu četiri različite osnovne strategije koje kompanije mogu da koriste da bi se nadmetale na globalnom tržištu:

1. **Međunarodna**, počiva na širenju i prilagođavanju znanja i vještina matične kompanije prema stranim tržištima.

2. **Globalna**, podrazumijeva naglasak na kontroli troškova i visok stepen koordinacije i integracije preko različitih poslova inovacija bilo da potiču sa nivoa poslovnih jedinica ili centrale moraju biti operativne za vrlo kratko vrijeme. Globalno poslovanje pretpostavlja osim porasta potencijala tehnologi-

⁸ vidi potpunije :Turčinović F, Vrcelj, N., Postglobalizam i ekonomske integracije,2010, str.48-54

je i proširenje tržišta te brzu isporuku odnosno standardizovanje kvaliteta proizvoda i usluga na velikim svjetskim tržištima.

3. **Multidomaća strategija**, služi za diferenciranje proizvoda i pružanje usluga kako bi se organizacija prilagodila lokalnim tržištima. Odluke su decentralizovane kako bi organizacija brzo reagovala na ponudu i tražnju da mijenja cijene na različitim (proširenim) tržištima.

4. **Transnacionalna**, može da bude kompromis uzimanja dobrih strana globalne i multidomaće strategije, tj. savlađivanje prepreka ovih strategija

Zaključak

Kakvu će strategiju firma odabrati zavisi od stepena pritiska sa kojim se suočava u pogledu sniženja cijene i važnosti prilagođavanja lokalnim tržištima.⁹ Firma koja insistira na snižavanju cijena teži ka globalnoj strategiji. Globalna strategija je mnogo prikladnija kada postoje jaki pritisci za sniženjem cijena i srazmjerno niski pritisci u pogledu prilagođavanja lokalnim tržištima. Prednost globalne strategije je to što ona može da omogući jednoj firmi da stvara standardni nivo kvaliteta širom svijeta.

Literatura

Dess, G., Lumpkin, G., Elsner, A. (2007), *Strategijski menadžment*, McGraw-Hill Co

Porter, M. (1996), „What is Strategy“, *Harvard business review*, 74(6), pp. 61-78

Buzzel R., Gale B. (1987), *Linking strategy to performance*, New York

Kotler Ph., Balachandran V. (1975), „Strategic Remarketing: The preferred response to shortages and inflation“, *Sloan Manage Review*, 1 ed., Vol. 17, pp. 1-17

Roberts J., Slik, A., Wind, D. (1974), *Contribution Kotler to the Field of Marketing*,

Turčinović F. Vrcelj, N. (2010), *Postglobalizam i ekonomske integracije*, Beograd: Megatrend

⁹ Turčinović, op cit, str,181-183.

UTICAJ MASOVNIH MEDIJA NA POLITIKU

IMPACT OF MASS MEDIA ON POLITICS

mr AET SALH,
Podgorica

Apstrakt: *Mediji imaju važnu ulogu u razvoju vlasti i ujedno su vodeći faktor političke komunikacije. Često ih se percipira kao oblik ekspresije ideja najšire prakticizirane ideologije-demokratije; mediji međutim utiču na politiku kroz nekoliko instanci u kojima imaju dominantnu ulogu ili čak kreiraju političku stvarnost što je kontradiktorno ulozi medija u osiguravanju pravovaljanih informacija. Mediji imaju moćan uticaj na politiku: imaju ključnu ulogu u oblikovanju preferencija političkih autoputa i uvjerenja: oni skupljaju, sumiraju, postavljaju i usmjeravaju informaciju koja se plasira javnosti.*

Ključne riječi: *Mediji, politika, demokratija, uticaj*

Abstract: *Media plays important role in government development and presents leading factor of political communication. It is often viewed as a form of expression of the ideas of the form most used ideology- democracy; media however impacts politics through few levels that allows them to dominate or even create political reality which contradicts to the role of media in ensuring actual information. The media has powerfull impact on politics; it plays the key role in shaping preferences of political outputs: it collect, sums, allocates, and directs information that is placed to the public.*

Key words: *Media, Politics, Democracy, Impact*

1. Uvod: Informacija i istina

Tek od nedavno informacija je, kao pojam, postala predmet filozofske pažnje i analize. Uprkos tome što se u mnogo čemu preklapaju, razlikovanje

instrukcije i tvrdnje ipak donosi ploda. Možemo se složiti da instrukcije moraju biti istinite da bi zaista bile informacije. Kad je ipak riječ o tvrdnjama, podijeljena su mišljenja moraju li one biti istinite kako bi bile informacije. Generalno govoreći, oni koji su skloni kvalitativnoj analizi zaključuju da i za tvrdnje vrijedi ono što vrijedi za instrukcije: da bi ih smatrali informacijama, moraju biti istinite. Prema njima, tvrdnja „Pariz je glavni grad Francuske“ je informacija, a tvrdnja „Pariz je glavni grad Italije“, nije. To je pogrešno (*misinformation*), zabluda, obmana i nema s informacijom više veze „nego što plastična patka ima veze s pravom patkom“. S druge strane, u kompjuterskoj nauci obje rečenice predstavljaju informaciju: obje se pospremaju u memoriju, zauzimaju određeni broj bitova i mogu istom komandom biti pozvane na ekran...

Medijska kultura učestvuje u oblikovanju dominantnih pogleda na svijet i vrijednosnog sistema, definišući što je dobro ili loše, pozitivno ili negativno, moralno ili nemoralno, lijepo ili ružno.

2. Uticaj medija na kreiranje politike

U parlamentarnim sistemima politički ouputi su pod uticajem političkih preferencija i uvjerenja birača - kao rezultat pojavljuje se bojazan da politički ciljevi, ali i politika u cjelini mogu biti podložni sistemskoj manipulaciji od strane medija. Predstavlja li uticaj medija na politiku zaista problem? Isto zavisi o tome kako javnost procesuirala informaciju koju mediji emituju. Ako je javnost svjesna medijskog uticaja i filtrira ga iz informacije, mediji će teško imati velik uticaj na formiranje stava javnosti. Ako mediji izvještavaju pozitivno (ili manje negativno) o nekoj političkoj osobi ili odluci, racionalni dio javnosti (shvaćajući tačni raspon uticaja) razumije da često loša vijest nije saopštena dok je dobra vijest preuveličana. Neracionalni dio javnosti ne filtrira uticaj; na primjer javnost može razumjeti nivo uticaja ali ne razumije do kojeg nivoa isti oblikuje izvještavanje; bihevioristički dio javnosti premalo važnosti pridaje činjenici da se na izvor vijesti utiče, a previše težine daje samoj političkoj informaciji. Takav bihevioristički dio javnosti ima trajan uvjeravački uticaj koji s vremenom ne opada.

Uticaj medija na društvo je evidentan jer su učinci medija sveukupni procesi ponašanja koje je moguće objasniti time da je čovjek recipijent masovne komunikacije. Mediji i politika međusobno su uslovljeni; odnos međutim ipak preteže u korist medija jer bi politika teško opstala bez medija, dok bi mediji bez politike bili zakinuti ali ne bi propali. Posrednički odnos medija od političara prema javnosti jedini je prostor u kojem se mogu dogoditi manipu-

lacije masovnih medija. Iako se smatra da javnost ne može biti izložena manipulaciji medija ako je svjesna i filtrira medijski uticaj, mediji posreduju u političkim odlukama, formirajući istu da bi na taj način formiranu odluku prezentovali javnosti - na taj način mediji prateći aktualna zbivanja nastoje na svaki način svakodnevnim aktualnostima zadržati uticaj na kreatore političkih odluka. U toj situaciji mediji postaju kreatori političke zbilje, nerijetko definišući poželjan smjer nacionalne politike, preuzimaju ulogu dnevnog kritičara vlasti, filtra i mjerodavnog subjekta za usmjeravanje iste.

3. Efikasnost uticaja medija na politiku

U kojoj mjeri će mediji biti efikasni u uticanju na politiku i političko ponašanje najviše zavisi o medijskoj kulturi. Današnja kultura može se precizirati terminom „medijska kultura“, a označava situaciju u kojoj su mediji kolonizovali kulturu i predstavljaju prenosnike u distribuciji kulture. Medijska kultura možemo podijeliti na tri nivoa:

- Tehnički nivo koji uključuje sredstva i ljude koji znaju raditi s tim sredstvima;

- Profesionalnu komunikologijsko-novinarski nivo koji uključuje poznavanje teorije i prakse javnog informiranja i komuniciranja;

- Medijsku kulturu javnosti koja uključuje spremnost i znanje korišćenja tehničkih sredstava, te sposobnost razumijevanja sadržaja informisanja i komuniciranja.

Tehnička kultura je po pravilu na najvišem nivou i na nju je najlakše uticati; puno je teže postići odgovarajući nivo profesionalne komunikacijsko-novinarskog nivoa, budući da je mali broj novinara koji imaju formalnu novinarsku naobrazbu (visokotiražne novine i komercijalne televizije rijetko zapošljavaju diplomirane novinare jer im nisu niti potrebni, budući da koncept vijesti nije profesionalno zahtjevan); ako je i imaju, novinari često nisu specijalizovani za određeno područje već pokrivaju velik broj ili sva područja interesa (politika, sport, crna kronika) što rezultira vrlo niskom nivou medijske kulture javnosti u cjelini. Mediji svakodnevno definišu razliku između dobre i loše političke poruke, svakodnevno procjenjuju političke poteze i situacije stavljajući se u poziciju ultimativnog „suda javnosti“ (npr. proglašenje političara krivim za prometnu nesreću i prije nego je sudskim procesom utvrđena odgovornost) pri čemu se političari ili političke odluke moraju dodatno pojašnjavati od strane političara/politike.

4. Uloga vlasničke strukture medija kod uticaja medija na politiku

Relevantan element za ocjenu uticaja medija na politiku čini i vlasnička struktura pojedinih medija, budući da unutar vlasničkih struktura istih postoje politički ili ekonomski interesni lobiji koji mogu imati manji ili veći uticaj na oblikovanje političkih autoputeva koji se plasiraju javnosti. „*Danas kada je većina medija u rukama privatnih subjekata i kada je na snazi porast globalnog komercijalnog medijskog tržišta, sloboda medija osigurana je samo onima koji ih posjeduju*“. U cijelom globalnom sistemu funkcioniše čvrsta sprega: marketing – mediji - transnacionalne kompanije“. Transnacionalne medijske korporacije imaju snažan uticaj na medijski sadržaj, politiku i kulturu raznih zemalja, pri čemu niti Crna Gora nije izuzetak.

5. Zaključak

Prilikom konzumacije vijesti koje im plasiraju mediji osobe/građani imaju vlastiti stav što dovodi do “selektivne svjesnosti” i služi kao vrsta filtera koji omogućuje gledaocu da obrati pažnju na detalje koji se slažu s njegovim mišljenjem. Mediji su puno efikasniji kod dijela javnosti koja nema formirano stabilno političko mišljenje; na primjer na glasače koji su formirali vlastiti stav teško će uticati mediji do mjere u kojoj će promijeniti njihovo mišljenje. Mediji danas čine osnovnu sastavnicu svih demokratskih društava u kojima zauzimaju jednu od presudnih pozicija u odabiru komunikacijskih modela, ali i definisanja političkih odluka i kao takvi formiraju i plasiraju političku informaciju pri čemu javnost postaje samo pasivni primatelj informacija. U tom kontekstu mediji imaju apsolutnu kontrolu nad formiranjem i plasmanom informacije; ne samo prema javnosti već i prema primarnom kreatoru političke informacije (politici), dovodeći istu u poziciju kontroliranog subjekta, budući da mediji određuju intenzitet, vrstu i kontekst unutar kojeg informaciju plasiraju. Politika u takvim okolnostima postaje svojevrsan talac masovnih medija budući da gubi kontrolu nad informacijom koju želi plasirati javnosti, jer istu mediji mogu u manjoj ili većoj mjeri modifikovati prije nego je plasiraju krajnjem korisniku.

Uticaj medija na politiku vidljiv je i kroz činjenicu da mediji ponekad egzaktnim primjerima impliciraju na loš rad pravnih ili istražnih institucija, odnosno Vlade, čime na određen način trasiraju pravac rada Vlade (upućuju na potrebu rješavanja potencijalno protivzakonitih situacija, pozivaju inspekcije u određene institucije), ističući uspjeh u otkrivanju “afera”. Na taj način mediji ne rade u korist javnog diskursa već protiv zrele političke kulture koja

zahtjeva informaciju, učešće i određenu dozu povjerenja. Paralelno mediji kroz takav način saopštavanja javnosti nameću teme i tjeraju politiku da se brani od slike lošeg stanja koja se pritom stvara. Mediji utiču na politiku i političko ponašanje, a koliko će u tom uticaju biti efikasni zavisi najviše o medijskoj kulturi pojedinca i društva u cjelini.

Literatura

Bray, Margaret; David Kreps (1987). Rational Learning and Rational Expectations. In: *Arrow and the Ascent of Modern Economic Theory*, G. Feiwel, ed., London, Macmillan, pp. 597–625.

Čerkez, Ivana (2009). „Osnovna obilježja medijske komunikacije u demokratskoj kulturi“. U: *Socijalna ekologija*, vol. 18 , str. 28 – 45.

DellaVigna, Stefano; Kaplan, Ethan (2006). “The Fox News Effect: Media Bias and Voting,” In: *NBER Working Paper*, No. W12169.

Gavranović, Ante; Naprta, Ranko (2008). „Ekonomski položaj medija u Hrvatskoj“. U: *Medianali* 2, 3., str. 69-84.

Grbeša, Marijana (2005). „Križa javnog komuniciranja i ideja građanskog novinarstva“. U: *Političko obrazovanje*, 1(3), str. 184-196.

Kunczik, Michael; Zipfel, Astrid (1998). *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju*. Zagreb, Zaklada Friedrich Ebert.

Vujević, Miroslav (2001). *Politička i medijska kultura u Hrvatskoj*. Zagreb, Školska knjiga.

IDENTITET PODGORICE NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

PODGORICA IDENTITY AFTER THE SECOND WORLD WAR

mr GORDANA ROVČANIN, saradnik u nastavi
Arhitektonski fakultet, Univerzitet Crne Gore

Apstrakt: U ovom članku prikazali smo identitet i arhitekturu Podgorice. Obuhvatili smo vremenski period od 1945. godine do osamdesetih godina XX vijeka. Identitet Podgorice se stvarao i razvijao još od najstarijih vremena, na prostoru između rijeka Morače i Ribnice. Identitet grada se oslanja na tradiciju, kulturu, umjetnost i na opšti identitet društva. Promjena društveno-političkog uređenja Podgorice poslije Drugog svjetskog rata, industrijalizacija, pojava novih privrednih djelatnosti i migracije iz sela u grad su inicirale pojavu urbanizacije grada. Cilj urbanizacije je bio proces socijalizacije, postizanje jednakosti i kolektiviteta, ispred pojedinačnog isticanja i individualizma, što se odražavalo i na kulturni identitet poslijeratnog društva.

Ključne riječi: Identitet, Podgorica, poslijeratni period, socijalizam, industrija, migracije, urbanizacija

Abstract: In this article we show the identity and architecture of Podgorica. We included period from 1945 to the eighties of the twentieth century. The identity of Podgorica was created and developed since ancient times, in the area between the rivers Moraca and Ribnica. The identity of the city is based on tradition, culture, art and on the general identity of the society. Changes of socio-political organization after the Second World War in Podgorica, industrialization, the appearance of new economic activities and migration from the countryside to the city, have initiated the phenomenon of urbanization of the city. The aim of urbanization was the socialization process, the achievement of equality and collectivity, in front of emphasis indivi-

dual and individualism, which reflects on the cultural identity of post-war society.

Key words: *Identity, Podgorica, Postwar Period, Socialism, Industry, Migration, Urbanization*

1. Uvod

Svako mjesto ima sopstveni *duh* koji daje karakter i suštinu određenoj lokaciji. Egzistencijalni cilj svakog čovjeka je da prepozna *genius loci* (duh mjesta) na kome će organizovati svoj život. Intervenisanjem i građenjem u prostoru formiraju se nova mjesta. Osnovni zadatak arhitekture je da spozna suštinu mjesta. Cilj arhitektonskog stvaralaštva nije formalno stvaranje objekata i gradova, već obezbjeđivanje uslova za duh i atmosferu za sve ljude koji će osjećati istinsku pripadnost ovim mjestima (Pušić, 1998).

Mjesto gdje se odvija život je prostor sa univerzalnim karakterom. To su: države, regioni, gradovi, naselja, pejzaži, ulice, trgovi, kuće i drugi objekti. Izbor mjesta za život, za izgradnju pojedinih objekata, kao i za grad u cjelini, oduvijek je bio od značaja. Arhitektura nastaje prostornim oblikovanjem u cilju postizanja egzistencijalne svrhe. Ona je tjelesno povezana sa našim životima (Zumthor, 2003: 14).

Jedinstvenstven geografski položaj, prirodni uslovi, urbana koncepcija i arhitektonika objekata čine okvir za stvaranje identiteta grada. Specifičan karakter prostora omogućava korisnicima da se sa njim emocionalno povežu. Identitet grada se oslanja na tradiciju, kulturu, umjetnost i na opšti identitet društva. Osjećaj pripadnosti stanovnika i prepoznatljivost arhitekture čini osnovu identiteta grada. Svaki grad ima sopstvene osobenosti – karakteristične prostore, objekte i međuljudske odnose. Na prepoznatljivost nekog grada utiče: koncept, struktura, prostori i oblici kao osnovni simboli grada (Šulc, 2006).

Kao mjesto odvijanja osnovnih životnih funkcija, grad znači mnogo više od posjedovanja krova nad glavom i obavljanja svakodnevnih aktivnosti. Bitan je odnos kroz koji se čovjek poistovećuje sa gradom. Od njega se očekuje da se otvara prema prostoru i njegovom karakteru sa težnjom da ga oplemeni i stvori human prostor za život. Skladan odnos između čovjeka i spoljašnjeg svijeta rezultira osjećajem emocionalne sigurnosti, što inicira stvaranje osjećaja pripadnosti. Lijepa slika našeg okruženja značajno nam pruža osjećaj emocionalne sigurnosti (Linč, 1974: 6).

Arhitektonski prostor je posljedica kolektivne svijesti društva, što utiče na formiranje identiteta jednog grada i njegovih stanovnika. Ta kolektivna svijest je sklop individualnih potreba, navika, težnji, osjećanja i sjećanja. Situacije koje se dešavaju u gradu oblikuju prostorne intervencije. Raznovrsne urbanističke i arhitektonske forme čine jedinstvenu kompoziciju cjelinu zvanu grad (Erikson, 2008). Osobenost grada se ogleda u njegovoj formi i funkciji, a tu arhitektura ima vodeću ulogu, kao proizvod i kreator određenih društvenih uslova. Kroz istoriju su pomoću arhitektonskog stvaralaštva nastajale definisane i jasne prostorne koncepcije koje su predstavljale osnovu za život u gradu. Koliko društvo utiče na arhitekturu, toliko se i arhitekturom može uticati na društvo i društveni poredak. Pomoću arhitekture stvaraju se mjesta funkcionalnih, estetskih i simboličkih vrijednosti. Arhitektura ima mogućnost da mnoge od tih vrijednosti preoblikuje i da im pruži novi smisao – svrsishodnu duhovnu komponentu (Rosi, 1996).

2. Istorijski razvitak grada

Identitet Podgorice se stvarao i razvijao još od najstarijih vremena, na prostoru između rijeka Morače i Ribnice. Ovo područje je osvajano više puta kroz istoriju. Ljudi su se prilagođavali zatečenim uslovima života, formirali svoja staništa, identifikovali se sa mjestom življenja. Od svog postanka do danas Podgorica je promijenila nekoliko imena: Duklja, Birziminio, Podgorica, Titograd i danas Podgorica. Doline rijeka u kojima se razvila Podgorica su imale izuzetno pogodan strategijski, vojni i saobraćajni položaj u prošlosti, što je uslovalo formiranje naselja kao značajne stanice na balkanskom karavanskom putu. Podgorica je nastala u ratnim uslovima kao utvrđeni srednjovjekovni grad mediteransko-orijentalnog tipa. Grad je činila jedinstvena kompaktna urbanistička struktura, spontana, ali funkcionalna i logična, nastala u skladu sa prirodnim uslovima i uslovima vremena. Kasnije se uspješno razvijala i postala važna raskrsnica puteva, ali i najznačajniji zanatlijski i trgovački centar Crne Gore (Ivanović, 2000: 435–438).

Nakon oslobođenja od Osmanlija 1879. godine Podgorica ulazi u novu fazu razvoja i preobražaja. U nezavisnoj crnogorskoj državi Podgorica je bila jedini grad sa razvijenim građanskim staležom i organizovanim saobraćajem. Između dva svjetska rata grad se sporije razvija ima stagnaciju u mnogim aspektima. U promijenjenim društveno-ekonomskim uslovima postao je trgovački centar Zetske banovine, iako je sav društveni i politički život bio skoncentrisan na Cetinju. U toku Drugog svjetskog rata Podgorica je pretrpela

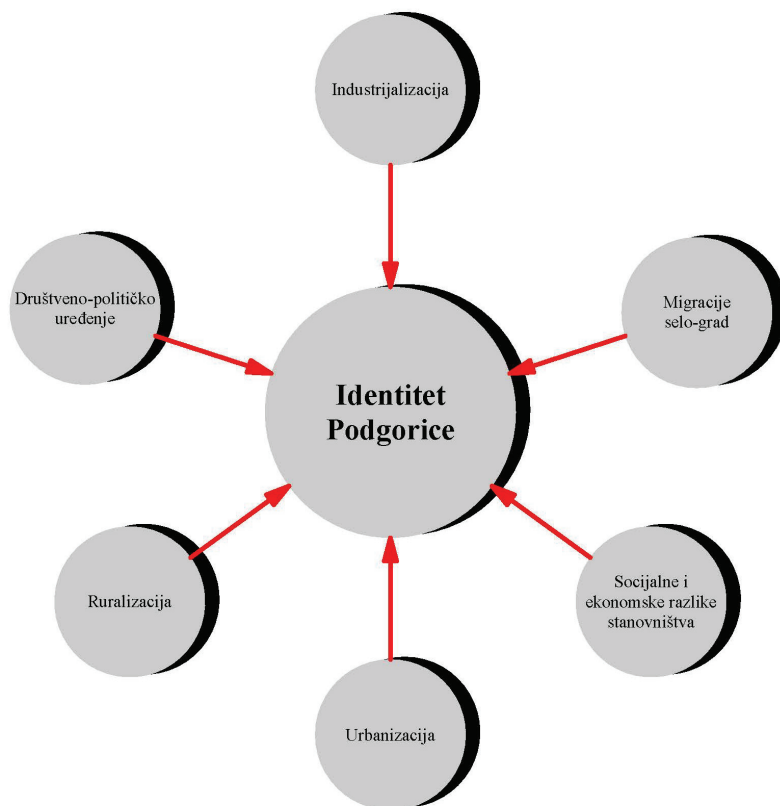
velika razaranja, bombardovana je preko 70 puta. Međutim, društveno-politički faktori koji su se pojavili nakon Drugog svjetskog rata, svojim uticajem na formiranje državnih i administrativnih institucija i razvoja privrede, dovode do isticanja Podgorice, odnosno Titograda, kao novog glavnog grada (13. jula 1946. postaje glavni grad SR Crne Gore) (Lainović, 1950).

3. Uspostavljanje socijalizma kao novog društveno-političkog uređenja

Političke i urbane promjene nakon rata inicirale su i transformaciju identiteta grada, prateći preobražaj od sekundarnog do republičkog centra (Mijović, 1998). Nastupila je obnova i širenje urbane gradske strukture nakon velikih razaranja, ali i promjena društvenog uređenja i sistema vrijednosti. Titograd je u poslijeratnom periodu pratio brojne trendove sa svjetske urbanističke i arhitektonske scene. Arhitektonske i urbane forme su oblikovale prostor u skladu sa novim uslovima života koji su stvoreni nakon rata. Grad se razvijao po urbanim principima „Atinske povelje“ koja je isticala četiri osnovne funkcije: stanovanje, rad, rekreaciju, saobraćaj i centralnefunkcije. U tom smjeru je krenuo i razvoj grada pod Goricom. Socijalizam, kao novo društveno uređenje, imao je za cilj rješavanje socijalnog statusa svih građana, kroz stvaranje humanih uslova za život izgradnjom novih stambenih kompleksa (Banjević, Bakić, 2003). Promjena društveno-političkog uređenja, industrijalizacija, pojava novih privrednih djelatnosti i migracije iz sela u grad su inicirale pojavu urbanizacije grada. Pomenuti procesi su bili glavni uticajni faktori poslijeratnog razvoja grada (*slika 1.*). Transformacija svakog segmenta grada koja je nastupila nakon rata uticala je i na preobražaj njegovog identiteta.

Uspostavljanje novog društvenog uređenja nosi sa sobom i preobražaj načina života stanovnika i doseljenika koji su bili uglavnom iz ruralnih područja. Sva težnja ka stvaranju modernih uslova života ogledala se kroz promjene na društvenom, političkom, socijalnom i ekonomskom planu. U poslijeratnim godinama razvijali su se: industrija, urbanizam, saobraćaj, građevinarstvo, trgovina i druge privredne djelatnosti. Povećan je društveni proizvod, što je uslovalo i porast zaposlenosti u Titogradu i inteziviranje migracija iz sela u grad. Došlo je do promjene socijalne strukture stanovništva, što je izazvalo porast brojnosti radničke klase. Povećan je životni standard stanovnika, vaspitno-obrazovne institucije su doživjele procvat, pojavile su se prve visoke škole, formirale su se naučne institucije, smanjio se broj nepismenih ljudi, postignut

je značajan pomak u stvaranju ravnopravnosti polova i uspostavljanju etničke ravnopravnosti (Ivančević, 2003).

Slika 1. *Uticajni faktori transformacije identiteta poslijeratne Podgorice*

Prelazi koji su nastupili neposredno nakon rata su bili brzi i nagli, uslovljeni ne samo prirodnim i fizičkim potencijalima, već i sposobnošću promjene navika i normi ponašanja stanovnika u novim vremenskim okvirima. Preobražaj je nosio dozu negacije prema prošlosti u provincijskom okruženju i težnju za uspostavljanjem humanizacije međuljudskih odnosa različitih etničkih grupa. Socijalizam je propagirao jednakost među ljudima na svim poljima djelovanja i na taj način trasirao put razvoja obnovljenog grada (Brajović, Kalezić, i saradnici, 1967).

4. Dominacija industrijalizacije nad poljoprivredom

U periodu velikih globalnih transformacija koje su nastupile nakon Drugog svjetskog rata, koje nisu zaobišle crnogorsko područje, industrijalizacija

se pojavljuje kao putokaz brze promjene iz tradicionalnog u napredno društvo. Zagovornici industrijalizacije su težili smanjivanju znatnih razlika između razvijenih i nerazvijenih područja podržavajući stvaranje osnovnih uslova za život svih stanovnika.

Privredni uspon, koji je nastupio pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka kao rezultat ubrzane idustrijalizacije, dovodi do uključivanja sve većeg broja stanovnika Titograda u razne privredne djelatnosti. To utiče na priliv masovnog seoskog stanovništva koje se do tada bavilo isključivo poljoprivredom. Najveći broj doseljenog stanovništva nalazi zaposlenje u industriji.

Započinje proces prelaska iz relativno homogenog ruralnog društva u raznoliko heterogeno privredno društvo. Taj proces je nosio sa sobom i pojavljivanje novih grana privrede i industrijskih djelatnosti. Privredne djelatnosti doživljavaju puni procvat, što dokazuju podaci da je 1953. godine 57,4% stanovništva bilo radno aktivno, a 1961. godine čak 72,1% od ukupnog broja stanovnika Titograda (Ivanović, 1974: 56).

Razvojna politika socijalizma, koja u prvi plan stavlja privredu i industriju, dovodi do demografske krize dotadašnjeg uglavnom agrarnog društva, narušavajući razvoj poljoprivrede. Taj odnos u Crnoj Gori je bio najdinamičniji od 1961. do 1981. godine i iznosio je čak 34%. Toliki pad poljoprivrednog stanovništva za nekoliko decenija nije zabilježila nijedna bivša jugoslovenska republika (Šarović, 2013: 386–388). Cijeli državni kadar se orjentiše na industrijske i privredne djelatnosti, koje preuzimaju primat u ukupnoj društvenoj proizvodnji.

Razvoj industrije, ulaganje u različite privredne djelatnosti, otvaranje velikog broja radnih mjesta, stvaranje mogućnosti za bolje obrazovanje i perspektivniju budućnost, inicirali su masovne seobe provincijskog stanovništva u Titograd, koji su u procesu akomodacije nametali svoje navike i običaje na doseljenom području.

5. Migracije iz ruralnih u urbana područja

Poslijeratni period karakterišu značajne promjene na društveno-političkom planu i pojava novih privrednih grana koje uslovljavaju velike migracije iz sela u grad. Mala varoš postaje značajan socijalistički grad. Veliki dio populacije Titograda je potekao iz ruralnih sredina, noseći sa sobom karakteristične navike i običaje. U gradu se javlja sukob između dotadašnjeg relativno zatvorenog varoškog života i načina života pridošlih stanovnika (Burzan, 2011).

Doseljeno stanovništvo u naselje stalnog stanovanja								
			Sa područja			Iz naselja		
Tip naselja	Ukupno	Od rođenja u istom mjestu	Iste opštine	Druge opštine iste SR	Druge SR	Seoskog	Mješovitog	Grada
Gradsko	54.822	20.050	7.765	17.085	9.578	14.449	5.012	14.919

Tabela 1. *Stanovništvo prema migracionim obilježjima 1971. godine*

Period akomodacije je predstavljao utapanje u gradski društveni okvir, ali je u isto vrijeme nosio sa sobom i nametanje ustaljenog načina života provincijskih sredina. Uplivom raznovrsnih uticaja i asimilacijom, novo društvo se oblikovalo u heterogenu multikulturalnu strukturu.

Nakon velikih gubitaka u ratu, grad bilježi porast populacije. Od pedesetih do šezdesetih godina XX vijeka broj stanovnika se udvostručio, a deceniju kasnije nastupa period najdinamičnijeg demografskog razvoja grada. Od 1953. do 1971. godine Titograd postaje grad sa najjačim migracionim intezitetom u Saveznoj Republici Crnoj Gori. Godine 1971. bilježi se 54.822 stanovnika, od kojih je 45,7% doseljeno iz seoskih područja, 12,7% iz mješovitih i 41,6% iz gradskih naselja (*tabela 1.*) (Ivanović, 1974: 54–55).

Novi stanovnici Titograda, koji uglavnom potiču iz ruralnih sredina, dobijaju veliku ulogu u formiranju identiteta grada. Privikavajući se na gradske uslove života, oni svjesno ili nesvjesno nameću svoje navike u novoformiranim naseljima. Novi stambeni blokovi su bili mjesta ispoljavanja izmiješanog socijalnog karaktera društva. Oni preuzimaju ulogu susreta i okupljanja koje je nekada bilo karakteristično isključivo za gradski trg i glavne ulice.

Mnogi tek doseljeni stanovnici pokušavali su da preoblikuju zajedničke javne prostore na tradicionalan način, svojstven sredini iz koje potiču, što je uticalo na generalnu sliku prostora novog grada. U svom procesu prilagođavanja, novodoseljeni stanovnici su se adaptirali gradskim uslovima života, ali su u isto vrijeme davali otpor nametnutim urbanim normama ponašanja. Tu započinje put njihove identifikacije sa novim životnim prostorom uz konstantnu težnju da ga na svojstven način oblikuju i prisvoje (Bakić, Mijanović, 2006).

6. Socijalne i ekonomske nejednakosti stanovništva

Ekonomski razvoj Crne Gore, uslovljen industrijalizacijom, doveo je do koncentracije velikog broja ljudi na malom prostoru, naročito u opštini Titograd. Sa druge strane, u ruralnim sredinama dolazi do smanjenja broja stanovnika, a potom i do socijalnog i ekonomskog osiromašenja sela.

Prinudna kolektivizacija, kao jedan od osnovnih programa socijalizma, dovela je do stvaranja seljačkih radnih zadruga koje su odizimale zemlju od seljaka, sa ciljem stvaranja jednakosti i ravnopravnosti među svim stanovnicima. To je stanovnike seoskih područja dovelo u težak položaj. Takođe, sva sredstva materijalne i tehničke prirode su ulagana isključivo u grad i industriju. Poljoprivreda je ostala uskraćena za brojne investicije, što je uslovalo i smanjenje proizvodnje na selu. Sa druge strane, u gradu je nastala potreba za stvaranjem sve većeg broja kadrova u novootvorenim fabrikama. Svi ovi faktori su uslovali migracije ljudi u potrazi za boljim životom, koje su se odvijale isključivo iz sela i poljoprivrede u gradove i privredne djelatnosti.

Brz razvoj privrede na nerazvijenom području, kome je i Crna Gora pripadala, imao je veoma naglašene socijalne promjene. Ekonomske razlike predstavljale su uzrok socijalnih razlika, koje su bile uočljive naročito između seoskog i gradskog stanovništva. Na taj način one su uticale na obrazovanje, društveni status i društvenu moć. Ljudi sa sela su ostajali uskraćeni za navedene društvene aktivnosti.

Industrijalizacija sa svojim posljedicama je stvorila veliki jaz između ekonomskog položaja poljoprivrede i industrije, a samim tim i između sela i grada. Nejednakosti su nastale i zbog ograničenih mogućnosti da se na cijelom području vrši ravnomjeran razvoj. Selo je sve više siromašilo u materijalnom i populacionom smislu u odnosu na grad. Razlike između bogatih i siromašnih su bile sve veće. Kao rješenje došlo je do pojave srednje – radničke klase, koja je našla svoje mjesto u privrednim djelatnostima. U socijalizmu materijalni položaj je bio zasnovan na radu i jednakostima za sve zaposlene, a rad se uglavnom obavljao u industriji. Novi društveni, socijalni i ekonomski položaj stanovnika je oblikovao život glavnog grada Crne Gore.

7. Urbanizacija Podgorice

Urbanizacija (lat. *urbus* – grad) označava prirodni ili mehanički priraštaj stanovništva u gradskom području, koji nastaje kao rezultat konstantnih migracija iz ruralnih u urbane sredine - *deruralizacije* i napuštanja poljoprivredne u zamjenu za neke druge djelatnosti - *deagrarizacije*. Odnosi se na porast

gradskog nepoljoprivrednog stanovništva, proces širenja grada, ali i na širenje i prihvatanje gradskih karakteristika i uslova života.¹ Urbanizacija je fenomen promjenljive dinamičke prirode, koji je vezan ne samo za prostorno-fizičku komponentu grada, već i za društvene, sociološke, kulturne, političke, ekonomske i demografske karakteristike grada.

Slika 2

Na crnogorskom području urbanizacija je u najvećoj mjeri uslovljena poslijeratnim razvojem industije i drugih privrednih grana, kao i migracijama koje su nastale kao rezultat promjena djelatnosti. Ekonomski činioци, nastanak i razvoj tržišta i podjela rada uslovlili su sve manju zavisnost čovjeka od sela, a sve veću vezanost za gradsko područje kao bazu pomenutih djelatnosti. Najintenzivnije migracije u Crnoj Gori su se odvijale u pravcu istaknutih privrednih centara, Podgorice i Nikšića, što je u velikoj mjeri determinisalo proces urbanizacije ovih gradova (*slika 2*).

Podgorica je nakon Drugog svjetskog rata ušla u proces potpune obnove i brze urbanizacije. Za nekoliko decenija broj stanovnika se povećao,

¹ „Urbanizacija“, *Hrvatska Enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslava Krleža, Zagreb. www.lzmk.hr

grad se razvio i raširio poprimajući obris modernog urbanizovanog grada XX vijeka (*slike 3. i 4.*).

Slika 3. Podgorica prije rata – Stara Varoš

Slika 4: Urbanizacija grada nakon rata

Pored fizičke transformacije grada, društveno-kulturni uticaji gradske sredine koji su se pojavili u drugoj polovini XX vijeka, nametali su nove *urbane* obrazace ponašanja, vodeći ka sve većoj masovnoj deruralizaciji doseljenog stanovništva. Period emancipacije je nosio sa sobom i sukob urbane kulture sa jedne strane i tradicije i običaja sa druge strane. Proces urbanizacije je predstavljao nametanje novih ideja u konstantnoj borbi sa starim ubjeđenjima. Dinamika urbanizacije poslijeratnog perioda je sve više uzimala prednost nad ruralizacijom predratnog crnogorskog društva (Radulović, 1959).

Cilj urbanizacije je bio proces socijalizacije, postizanje jednakosti i kolektiviteta, ispred pojedinačnog isticanja i individualizma, što se odražavalo i na kulturni identitet poslijeratnog društva. Socijalizam je simbolizovao borbu protiv kulture klasnog društva, podspješujući kulturu dostupnu svim građanima na širem društvenom planu (Ivanović, 1987).

Urbanizacija donosi krupne promjene u socijalnoj i kulturnoj sferi, ali i preobražaj identiteta mjesta stanovanja i grada. Individualnu porodičnu kuću, koja je do tada predstavljala sinonim za *dom*, zamjenjuje masovna stambena izgradnja koncipirana u vertikalnom smislu – u vidu stambenih blokova, gdje tipski stan predstavlja univerzalnu jedinicu stanovanja (Vujadinović, 2009).

8. Zaključak

Cilj urbanizacije grada Podgorice poslije 1945. godine bio je proces socijalizacije, postizanje jednakosti i kolektiviteta, ispred pojedinačnog isticanja i individualizma, što se odražavalo i na kulturni identitet poslijeratnog društva. Socijalizam je simbolizovao borbu protiv kulture klasnog društva, podspješujući kulturu dostupnu svim građanima na širem društvenom planu. Urbanizacija donosi krupne promjene u socijalnoj i kulturnoj sferi, ali i preobražaj identiteta mjesta stanovanja i grada. Individualnu porodičnu kuću, koja je do tada predstavljala sinonim za *dom*, zamjenjuje masovna stambena izgradnja koncipirana u vidu stambenih blokova, gdje tipski stan predstavlja univerzalnu jedinicu stanovanja. Transformacija mjesta stanovanja i mjesta rada mijenja cjelokupnu prostornu i društveno-socijalnu strukturu grada. Nastupa opšta asimilacija društva, karakteristična za sve zemlje koje dijele istu sudbinu u okvirima tranzicije u drugoj polovini XX vijeka. Uniformnost funkcija i sadržaja, slični pristupi urbanim koncepcijama gradskih blokova, istovjetnost arhitektonskog oblikovanja stambenih prostora i pojava tipskih objekata, dovede do nestajanja tradicionalnih prostornih identiteta Podgorice i do nastanka novog – univerzalnog identiteta modernog doba.

Literatura

- Bakić, R., Mijanović, D. (2006): Demografska kretanja u Crnoj Gori tokom druge polovine XX vijeka. Nikšić, Geografski institut Filozofskog fakulteta.
- Banjević, B., Bakić, R., i saradnici (2003): Podgorica. Glavni grad Podgorica.
- Brajić M., Kalezić D., i saradnici (1967): Titograd monografija. Zagreb, Epoha.
- Burzan, D. (2011): Podgorički toponimi i znamenja. Podgorica, NIGP „POBJEDA“ A.D.
- Erikson, E. (2008): Identitet i životni ciklus. Beograd, 2008.
- Ivančević, A. (2003): Podgorička arena. Podgorica, Kulturno prosvjetna zajednica Podgorica.
- Ivanović, Z. (1974): Urbano-geografske promjene u razvitku Titograda. Titograd, Skupština opštine Titograd.
- Ivanović, Z. (1987): Stepen urbanizacije i koncentracija stanovništva. Titograd (Naučno-istraživački projekat: Transformacija i modernizacija materijalne i intelektualne proizvodnje u Crnoj Gori i njeno prilagođavanje savremenim uslovima).
- Ivanović, Z. (2000): Podgorica - urbano-istorijske promjene. U: Kovačević, B. (ur.): Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice. Podgorica, Istorijski institut Crne Gore, 435-445.
- Lainović, A. (1950): Kratak pregled na prošlost Titograda. Cetinje, Narodna knjiga.
- Linč, K. (1974): Slika jednog grada. Beograd, Građevinska knjiga.
- Pušić, Lj. (1998): Grad, društvo, prostor – sociologija grada. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Radulović, I. (1959): Titograd – prošlost i razvitak. Zbornik radova V kongresa geografa SFRJ, Cetinje, 1959.
- Rosi, A. (1996): Arhitektura grada. Beograd, Građevinska knjiga.
- Šarović, R. (2013): Migracije poljoprivrednika u Crnoj Gori (1948-2011.). *Sociology and Space*, 50/3, Zagreb, 379 –393.
- Šulc, K. N. (2006): Egzistencija, prostor i arhitektura. Zrenjanin, Građevinska knjiga.
- Vujadinović, Lj. (2009): Sociologija stanovanja u SFRJ (1960-1990). Nikšić (doktorska disertacija).
- Zumthor, P. (2003): Misliti arhitekturu. Zagreb, AGM.

Web izvori

„Urbanizacija“, Hrvatska Enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. www.lzmk.hr

TEŠKA UBISTVA I NJIHOVO MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE U
CRNOJ GORI

*HEAVY MURDERS AND THEIR MEDIA PRESENTATION IN
MONTENEGRO*

MIJOMIR PEROVIĆ, doktorant,
Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu

Apstrakt: U radu je izoršena analiza teškog ubistva (krvne osvete) u Crnoj Gori, njegova podjela, istorijski razvoj, kažnjavanje u cilju suzbijanja i preventivnog djelovanja, kao i konstatacija o uticaju medija na ovu negativnu društvenu pojavu.

Ključne riječi: Teško ubistvo, krvna osveta, mediji

Abstract: The paper presents analysis of aggravated murder (blood feud) in Montenegro, its classification, historical development, punishment to prevention and preventive action, as well as conclusions on the impact of media on this negative social phenomenon.

Key words: Heavy Murder, Blood feud, the Media

1. Uvod

Još od prvobitne zajednice do današnjeg dana društvo se srijeće sa incidentalnim događajima ubistava. U svim fazama razvoja društva javljaju se oblici teškog ubistva, izvedeni na razne načine (već unazad poznate načine ili novim metodama), različitim ili istim sredstvima. Čovjekova priroda je glavni faktor ili uzročnik nus-pojava ovog krivičnog djela protiv života i tijela. Akt ubistva dešava se u trenutku kada izvršilac dobije takav nagon na vrhuncu svoj ehomicidne impuslivosti, te ruši sve prepreke pred tim nagonom usmjeravajući svu energiju ka konačnom destruktivnom cilju, uništenju čovjekovog života¹. Razmišljajući o javljanju ideja za ostvarenje ovakvog djela i tumačeći

¹ Adler, Alfred (1977), *O nervoznom karakteru*, Prosveta, Beograd

ove fenomene, može se uvidjeti da su oni proizvod unutrašnjih (psiholoških) i spoljašnjih (socioloških) faktora koji stvaraju negativnu sliku života kod izvršilaca ovih krivičnih djela, s obzirom da ne vode računa o posljedicama ili ne shvataju svjesno što čine.

Ovim radom želio sam ukazati na prirodu krivičnih djela ubistava, posebno teškog ubistva i odnos njihovih učinilaca prema izvršenom krivičnom djelu, njihov povrat i opasnost za društvo u cjelini. U radu ću pomenuti i „krvnu osvetu“, koja je specifičan pojam u Crnoj Gori. Naime, njime se približno izražava i jedan pojavni oblik teškog ubistva s obzirom na pobude učinioaca, a to je ubistvo iz bezobzirne osvete ili drugih niskih pobuda kao teško ubistvo.

Krva osveta kao relikv običajnog prava i dalje opstaje na prostorima Crne Gore, vjerovatno kontraproduktivno minimalnom kažnjavanju učinilaca teškog ubistva od strane sudova, odnosno izricanjem minimuma od propisane kazne, uz negativni uticaj kaznene politike. Nije lako postaviti i uskalditi zakonska rješenja za voa krivična djela u različitim evropskim sredinama gdje se na moral, čast, običaj i patrijahalnost različito gleda.

Uticaj medija koliko god nekada može biti od koristi za krivično pravni sistem jedne zemlje, a nekada može predstavljati povod i podstrek za izvršenje određenih krivičnih djela. Što znači da zbog specifičnosti ove materije nekad treba biti oprezan, političan u davanju bilo kakvih informacija tako da niko ne bu mogao iskoristiti medije za podstrek nečega što bi se negativno odrazilo na društvo u cjelini.

2. Pojam i karakteristike krivičnog djela teškog ubistva

U krivičnom zakonodavstvu inostranih država razlikuju se ugalvnom dvije osnovne vrste ubistva:

- a) obično ubistvo i
- b) teško (kvalifikovano) ubistvo.

Teško ubistvo u francuskom, njemačkom i anglosaksonskom zakonodavstvu naziva se „umorstvo“ (assasine, Mord, murder) i kao takva se msatraju ubistva izvršena sa predumišljajem, ubistva izvršena na podmukao i svi-rep način, sa nanošenjem nepotrebnih bolova ili upotrebom opasnih sredstava. Ostala ubistva su obična ubistva (meutre, Totschlag, manslaughter).

Neka zakonodavstva ne prave razliku između umorstva i ubistva, a lipredviđaju pojedine teže slučajeve za koje određuju najstrožije kazne. Takvi zakonici su na primejr švajcarski (1937.) ili italijanski (1930.), a takođe nije ni u

bivšem zakonodavstvu SFRJ pravljena razlika između ubistva i umorstva. Objasnjavajući osnovni oblik krivičnog djela ubistva prelazimo na teško ubistvo pokušavajući da utvrdimo osnovnu razliku i što je to što čini pojam teškog ubistva različitim od osnovnog oblika ubistva, kao što je ubistvo sa umišljajem, na takav način, pod takvim okolnostima i prema takvom licu, da s obzirom na težinu i opasnost kada zakonski propis zahtjeva teže kažnjavanje učinilaca.

Teško ubistvo predstavlja umišljajno lišenje života koje ima veći stepen težine i opasnosti, koje je izvršeno na specifičan način, pod određenim okolnostima i prema određenom licu. Izvršenje ovog krivičnog djela može biti sa direktnim i sa eventualnim umišljajem. Teško ubistvo se drugačije naziva i kvalifikovano ubistvo. Teško ubistvo je specifično u odnosu na ostale oblike ubistva po tome što ga karakterišu određeni kvalifikatori okolnosti kojih je učinilac bio svjestan, odnosno njegov umišljaj obuhvata sve elemente tog djela. Pri tome, motivi učinilaca, osnovni oblik krivičnog djela, ubistvo pretvara u teško ubistvo.²

Najbrojnija teška ubistva su ona koja međusobno vrše supružnici ili ljubavnici, a zatim po broju učestalosti javljaju se teška ubistva između krvnih srodnika. Ubistva tazbinskih srodnika su u najmanjem procentu ove vrste krivičnih djela. Prema nepoznatim licima teška ubistva se najčešće vrše u stanju alkoholisanosti. Žrtva može imati određenu ulogu u izvršenju, odnosno sudjelovati ili uzrokovati zločin, a često se dešava da žrtva ničim nije izazvala izvršioca na djelovanje.³

U Krivičnom zakoniku Crne Gore, u glavi XIV u okviru grupe krivičnih djela protiv života i tijela, u članu 144, propisano je krivično djelo teško ubistvo. Izvršilac krivičnog djela teškog ubistva pđoleže kažnjavanju kaznom zatvora u određenom vremenskom rasponu od najmanje deset godina do maksimalne kazne zatvora od 40 godina. Propisana kazna se izriče licu koje:

- liši života drugo lice na svirep ili podmukao način;
- liši života drugo lice pri bezobzirnom nasilničkom ponašanju;
- liši života drugo lice pri čemu sa umišljajem dovede u opasnost život još nekog lica;

² Radovanović, M., Đorđević, M. (1969), *Krivično pravo, Posebni deo* (drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje), Savremena administracija, Beograd

³ Mendelsohn, B. (1956), "La victimologie", *Revue internationale de criminologie et de la police technique*, 2, ss. 95-109

- liši života drugo lice iz koristoljublja, radi izvršenja ili prikrivanja drugog krivičnog djela, iz beozbzirne osvete ili iz drugih niskih pobuda;
- liši života službeno ili vojno lice pri vršenju ili u vezi sa vršenjem službene dužnosti;
- liši života dijete ili btemenitu ženu;
- liši života člana svoje porodice ili porodične zajednice, kojeg je prethodno zlostavljalo i
- sa umišljajem liši života više lica, a ne radi se o ubistvu na mah, ubistvu djeteta pri porođaju i lišenju života iz samilosti.

Za postupanje u predmetima izvršenja krivičnih djela teškog ubistva nadležan je Viši sud. Propisan je redovni postupak, a krivično gonjenje se preduzima po službenoj dužnosti.

Teško ubistvo najčešće izazvia veliku pažnju javnosti, naročito medijske, zbog motiva, načina izvršenja, pobude izvršioca, svojstva pasivnog subjekta, prikrivanja krivičnog djela. Stoga se rad pravosuđa i policije cijeni baš prema njihovom uspjehu u otkrivanju i rješavanju ovih krivičnih djela.

2.1. Oblici teškog ubistva

Teško ubistvo propisano je kao krivično djelo koje ima više oblika:⁴

- prema načinu izvršenja,
- prema pobudama učionice,
- prema okolnosti izvršenja i posledici i
- prema osobenosti pasivnog subjekta.

Sud u postupku daje pravnu kvalifikaciju, odnosno određuje kvalifikacioni oblik krivičnog djela ili utvrđuje da neki od ovih oblika ostaje u pokušaju. Za kvalifikovane oblike teškog ubistva u zakonu su navedena posebna obilježja, na osnovu kojih se mogu odrediti definicije krivičnog djela teškog ubistva

Kvalifikovano ili teško ubistvo postoji kada je umišljajno ubistvo izvršeno na takav način, pod takvim okolnostima i prema takvom licu, što mu daje veći stepen težine i opasnosti, za koje zakon propisuje teže kažnjavanje.⁵ Pored elemenata krivičnog djela koji ulaze u osnovni oblik, kao dopunski element mora biti ostvarena neka od propisanih kvalifikatornih okolnosti koje se vezuju za način izvršenja, motiv, posledice ili za pasivnog subjekta.

⁴ Stojanović, Perić, op cit, str. 95-100

⁵ Đurđić, V., Jovašević, D. (2006), *Krivično pravo*, posebni deo, omos, Beograd

Značajno je pomenuti za pokušaj teškog ubistva treba razlikovati od pokušaja teške tjelesne povrede. Razika leži u tome što nanošenje povrede vitalnog organa, bilo hladnim ili vatrenim oružjem, predstavlja napad na život i tijelo, odnosno ugrožavanje života čovjeka, a što u stvari jeste pokušaj krivičnog djela ubistva. Samim nanošenjem povreda opasnih po život nastaje mogućnost nastupanja posledice smrti, pa se samo postavlja pitanje vinosti, odnosno da li je učinilac krivičnog djela pristajao na mogućnost nastupanja posledice smrti.⁶ Realna opasnost povrede ili ugrožavanja zaštićenog dobra, kao i obim i intenzitet ispoljene volje izvršioca djela predstavlja suštinu pokušaja nekog krivičnog djela.⁷

Teška ubistva se prema načinu izvršenja dijele na:

- ubistvo na svirep način i
- ubistvo na podmukao način.

S obzirom na pobude učionica razlikuju se:

- teško ubistvo iz jkosristoljublja,
- teško ubistvo radi izvršenja krivičnog djela ili radi prikrivanja krivičnog djela i
- teško ubistvo iz beozbirne osvete i niskih pobuda.

Teška ubistva s obzirom na okolnosti izvršenja i posledice jesu:

- teško ubistvo pri bezobzirnom i nasilničkom ponašanju,
- teško ubistvo kojim se umišljajno dovodi u opasnost još neko lice,
- teško ubistvo pri izvršenju razbojništva ili razbojničkoe krađe i
- teško ubistvo više lica.

Prema osobenostima pasivnog subjekta oblici teškog ubistva su:

- ubistvo vojnog ili službenog lica u vršenju službene dužnosti,
- ubistvo djeteta,
- ubistvo bremenite žene i
- ubistvo člana porodice uz prethodno zlostavljanje.

⁶ Eventualni umišljaj u odnosu na posledicu smrti podrazumijeva da je učinilac pristajao na smrt žrtve kao moguću posledicu svog delovanja. Nanošenjem teške telesne povrede ugroženo je zdravlje ali i život oštećenog, samim tim postavlja se pitanje koje okolnosti ukazuju na krivicu učionica i odgovornost za krivično djelo teškog ubistva ili krivično delo teške telesne povrede.

⁷ Jovašević, D. (2011), „Pokušaj u evropskim krivičnom zakonodavstvu“, *Strani pravni život*, 2/2011, Beograd, s. 116

2.2.1 Teška ubistva prema načinu izvršenja

Podjela prema načinu izvršenja razlikuje dve vrste teškog ubistva: ubistvo na svirep način i ubistvo na podmukao način.

Ubistvo na svirep način predstavlja oduzimanje života drugog lica kojom prilikom se žrtvi nanose teške i prekomjerne tjelesne patnje, fizičke ili psihičke, uz konstantnonanošenje patnji, bolova, straha i mučenja, što je sve mnogo izraženijeg inteziteta nego kod običnog ubistva. Pri mučenju žrtve koriste se različite metode, različiti predmeti, sredstva, domaće životinje (psi, koji, itd), struja i drugi vidovi energije, izlaganje toploti, zvuku i slično. Unakaženje koje kasnije (nakon izvršenog ubistva) nastane na lešu nije dovoljno za postojanje ovog oblika teškog ubistva. Kod ubistva na svirep način se pojam „svireposti“ određuje objektivno-subjektivno, što znači da je neophodno u konkretnom slučaju utvrditi dvije komponente pojma svireposti:

- a) da se žrtvi nanose nepotrebne patnje tj. takve patnje koje prevazilaze šatnje koje nosi svako lišavanje života i
- b) da kod učionioa postoji svijest o tome, odnosno da on hoće da muči žrtvu ili čak da uživa u tome.

U odnosu na krivično djelo teško ubistvo određenje pojma ubistva na svirep način podrazumijeva da lišavanju života prethodi nasilničko ponašanje se žrtvi nanose nepotrebne patnje (koje prevazilaze pri svakom lišavanju života), a koje patnje mogu biti ne samo fizičke, već i psihičke.

Sporno je da li je ovaj oblik ubistva može biti izvršen sa eventualnim umišljajem, s obzirom da postoje takvi slučajevi, mada su rijetki, da izvršilac djela jeste svjestan mogućnosti prouzrokovanja smrti, ali na to pristaje.

Ubistvo na podmukao način se vrši korišćenjem perfidije i lukavstva, uz poznanstvo sa žrtvom, poznajući žrtve, često u nekom bliskom odnosu sa žrtvom (kao što je srodstvo, kumstvo, itd.), zloupotrebljavajući navedene okolnosti i koristeći ih protiv sam žrtve konsekventnim lišavanjem života. I kod ove vrste ubistva mora biti ostvarena objektivna i subjektivna komponenta, slično kao kod pojma svireposti. Pojam podmuklosti objektivno podrazumijeva da se radi o potajnom načinu preduzimanja radnje, a subjektivno podrazumijeva da kod učionioa izraženo lukavstvo prilikom izvršenja djela. Objektivni aspekt ogleda se u tome što se radi o pritajenom načinu preduzimanja radnje izvršenja, a sa subjektivne strane potrebno je da kod izvršioa bude izraženo lukavstvo i perfidnost.

2.2.2 *Teška ubistva s obzirom na pobude izvršioca*

Ova grupa kvalifikovanih ubistava obuhvata sledeće vrste: ubistvo iz koristoljublja, ubistvo zbog izvršenja ili prikrivanja krivičnog djela i ubistvo iz bezobzirne osvete i niskih pobuda.

Ubistvo iz koristoljublja jeste ubistvo izvršeno radi pribavljanja protivpravne imovinske koristi za sebe ili nekog drugog. Obično se kod učinioca javlja pohlepa, požuda, volja i svijest za bogaćenjem, ili pak za očuvanjem stečenog bogatstva. Ovaj način ubistva je karakterističan za lica koja imaju tešku kriminalnu prošlost, a često su u pitanju povratnici. Osnovni motiv ovog ubistva je težnja i pohlepa za lagodnim životom i lakom zaradom, pa izvršioци bez mnogo razmišljanja postaju ubice jednostavno se odlučujući na ovaj korak.

Uobičajeno je da se u teoriji i praksi postavlja problem razlikovanja krivičnog djela ubistva iz koristoljublja od krivičnog djela razbojništva sa umišljajnim lišenjem života. Tada bi jednostavno trebalo naglasiti da se ubistvi iz koristoljublja vrši radi pribavljanja kakve materijalne koristi, a ne radi oduzimanja tuđe pokretne stvari.⁸ Postoje dva shvatanja o karakteru ove pobude za izvršenje krivičnog djela ubistva. Jedno je da izvršilac postupa iz pohlepe, a ne radi zadovoljenja osnovnih životnih potreba, dok prema drugom shvatanju u oba slučaja postoji kvalifikovani oblik teškog ubistva.

Ubistvo radi izvršenja ili prikrivanja drugog krivičnog djela je oduzimanje života drugom licu kako bi bilo omogućeno izvršenje krivičnog djela ili da se prikirije ranije izvršeno krivično djelo (eliminisanjem svjedoka, žrtve, saučesnika, itd.). Ovo krivično djelo može biti u pokušaju. Nije od značaja koje krivično djelo se prikriva, mada je čest slučaj da se prikirva upravo neko krivično djelo ubistva, ali je za postojanje kvalifikovanih okolnosti dovoljno da se radu i o znatno lakšem krivičnom djelu od ubistva.

Djelo ima dva oblika. Prvi oblik postoji u slučaju kada se ubistvo javlja kao sredstvo za izvršenje drugog krivičnog djela, odnosno kada u osnovi radnje učinioca postoji namjera da se lišenjem života drugog lica mogući izvršenje nekog drugog krivičnog djela (npr. ubistvo nekog lica čiji bi se identitet iskoristio prilikom izvršenja nekog krivičnog djela). Drugi oblik postoji kada je ubistvo izvršeno radi prikrivanja nekog krivičnog djela (npr. ubistvo nekog lica koj eni u kom slučaju ne smeta kradljivcu, ali potrebno ga je ukloniti kao svjedoka krađe) pri čemu nije relativno da li je djelo koje se želi prikirti zaista izvršeno.

⁸ Đorđević, Radovanović, *op cit*, str. 70-74.

Kod ubistva radi izvršenja ili prikrivanja nekog drugog krivičnog djela ubistvo se vrši zato da se prikirje već učinjeno krivično djelo (npr. ubistvo svjedoka) ili da se omogući vršenje nekog krivičnog djela (pri čemu to djelo ne mora biti izvršeno). Nije od značaja o kojem se krivičnom djelu radi (da li je u pitanju srodno, odnosno neko teško krivično djelo). Obično će se raditi o težim krivičnim djelima, ali ovaj kvalifikovani oblik je moguć i onda kada je u pitanju neko krivično djelo koje po svojoj prirodi lakše od krivičnog djela ubistva.

Ubistvo iz bezobzirne osvete predstavlja ubistvo iz egoističkih pobuda koje licu daju karakter osobe bez osećanja. Ovo ubistvo događa se u slučajevima kada je učiniocu ili njemu bliskom licu (npr. krvnom srodniku) nanesena povreda tijela ili uvreda, s tim što učinilac krivičnog djela uzvraća jačom mjerom i nanosi nesrazmjerno veće zlo nego što je primio on i njemu blisko lice. Nanošenjem zla vrši se ubistvo kao krivično djelo čije su posljedice u nesrazmjeri prethodno nanijetog zla učiniocu.

Treba praviti razliku između „obične“ i bezobzirne osvete, jer kod ove druge karakteristična je nesrazmjera u zlu. Pod bezobzirnošću, kao načinu preduzimanja radnji lišavanja života, podrazumijeva se ispoljavanje krajnje ravnodušnosti prema tuđim dobrima, vršenje djela iz objesti, iz rušilačkih nagona, pri čemu za izvršenje djela žrtava ne daje nikakav povod, a ispoljeno nasilje objektivno prevazilazi mjeru nasilja koja je inače prisutna prilikom izvršenja krivičnog djela ubistva.

Beobzirna osveta postoji kad je krivično djelo izvršeno iz osvetoljubivih pobuda pod takvim okolnostima ili prema takvom licu da se radi o očiglednoj bezobzirnosti. Razlika između obične i bezobzirne osvete leži u tome što se kod beobzirne osvete radi o nesrazmjeri nanijetog zla i onoga koje se vrši kroz osvetu, a koja nesrazmjera mora biti očigledna (npr. osveta ubistvom lica koje nema nikakve veze sa pričinjenim zlom).

Krivično zakonik Crne Gore ne predviđa krvnu osvetu kao kvalifikatornu okolnost za beobzirnu osvetu, već se u praksi ova pojava određuje kao privatna reakcija ulinioca u cilju retribucije (karakteristična za prošlost, ali još uvijek se javlja) koja se samo u nekim slučajevima može okarakterisati kao beobzirna osveta, a može se podvesti i pod druge kvalifikatorne okolnosti (npr. pod pojam niskih pobuda). Pokušaj krivičnog djela ubistva iz beobzirne osvete može biti izvršen samo sa direktnim umišljajem.

Ubistvo iz drugih niskih pobuda predstavlja ubistvo radi zadovoljenja, nepravednih, nečasnih, nenormalno amoralnih težnji. Ova ubistva vrše se iz razloga mržnje, pakosti, vijerske, rasne, nacionalne i drugih vrsta različitosti

ili pak perveznih, abnormalnih seksualnih zahtjeva. U sudskoj praksi postoji stav da ljubomora nema karakter niske pobude, sama za sebe, ali da, ukoliko bi se iz ljubomore izrodilo ubistvo supružnika, ljubavnice/ljubavnika izvršioca djela kako bi se ostvarila veza sa njom/njim, onda bi takva ljubomora bila okarakterisana kao niska pobuda. U osnovi ove pobude leži strast kao pokretač ubice koji je pažnju usredsredio na ubistvo određene osobe.

2.2.3. Teška ubistva s obzirom na okolnosti izvršenja i posledice djela

S obzirom na okolnosti izvršenja i posledicu teško ubistvo se javlja u više vrsta: ubistvo pri beobzirnom nasilničkom ponašanju, ubistvo kojim s eumišljajno dovodi u opasnost još neko lice, ubistvo pri izvršenju razbojništva ili razbojničke krađe i ubistvo više lica.⁹

Ubistvo pri bezobzirnom nasilničkom ponašanju je teško ubistvo koje se sastoji iz dva dijela. Jedno djelo je nasilničko ponašanje koje predstavlja bahate postupke učinioca, učinjene iz objejsti, te se obično radi o asocijalnoj ličnosti učinioca koji ni u kom trenutku ne preza od ove radnje krivičnog djela. Nasilničko ponašanje podrazumijeva vrijeđanje, nasilje, zlostavljanje, izazivanje tuče i uopšte drsko i beobzirno ponašanje koje narušava spokojstvo drugih lica. Ovakvo ponašanje ima određene specifične karakteristike koje se ogledaju u odnosu između nasilnika i žrtve nasilja koji je poremećen, postoji namjera da se žrtva uznemiri ili povrijedi i takvo ponašanje se ponavlja kroz određeni vremenski period.

Drugi dio ubistva pri bezobzirnom ponašanju jeste oduzimanje života, odnosno ubistvo kao završni čin prvog dijela radnje. Kod krivičnog djela je, dakle, bitno da se učinilac ponaša nasilnički. Bezobzirnost se inače ispoljava i u tome što učinilac pokazuje krajnju ravnodušnost prema tuđim dobrima, što djelo vrši iz rušilačkih nagona, kao i to za izvršenje ubistva žrtava ne daje nikakv povod. Pnašanje bezobzirno i nasilničko i samo lišavanje života su ranje koje ne mroaju biti istovremene, već je potrebno da se radi o istom događaju koji obuhvata ova dva vremenski povezana elementa radnje izvršenja.

Ubistvo kojim se sa umišljajem dovodi u opasnost život još nekog lica postoji kada se radnja izvršenja preduzima korišćenjem opasnog sredstva ili načina kojim se dovodi u opasnost više lica, odnosno kada postoji mogućnost nastupanja smrti većeg broja lica. Izvršilac postupa sa umišljajem, kod

⁹ Stojanović, Perić, op cit. Str. 95-100

njega postoji svijest o nastupanju posljedice, s tim to on preduzima radnju izvršenja krivičnog djela sa direktnim umišljajem, dok opasnost koja nastupa za druga lica kao posljedica izvršenja krivičnog djela mora biti obuhvaćena eventualnim umišljajem. Primejr zaovakvo ubistvo jeste situacija u koj je neko lice lišeno života tako što je na njega pucano iz vatrenog oružja dok se žrtva nalazila u društvu još nekog lica npr. koje je stajalo pored žrtve. U takvom slučaju postojala je opasnost i za drugo lice da bude ubijeno.

Ubistvo pri izvršenju razbojništva i razbojničke krađe sastoji se iz dva dijela, s obzirom da je cilj izvršenja krivičnog djela oduzimanje ili zadržavanje oduzete stvari. Izvršilac krivičnog djela preduzima silu, usljed čega nastaje smrt nekog lica koje je bilo vlasnik, odnosno držalac stavri, ili pak nastaje smrt lica koje je bilo posmatrač ili slučajni prolaznik prilikom vršenja krađe.

Razlikuju se dvije situacije prilikom izvršenja ovog teškog ubistva. Prva postoji kada pri izvršenju razbojništva učinilac liši života drugo lice. Osnovni oblik krivičnog djela razbojništva sastoji se u oduzimanju tuđe pokretne stvari u namjeri da se njenim prisvajanjem pribavi, za sebe ili drugoga, protivpravna imovinska korist upotrebom sile ili prijetnjom da će se neposredno napasti na život ili tijelo.¹⁰ Razbojništvo je, dakle, složeno krivično djelo i sastoji se iz krivičnih djela krađe i prinude. Prinuda kao element ovog krivičnog djela u stvari predstavlja način preduzimanja radnje izvršenja i određuje karakter nasilničkog imovinskog krivičnog djela, pri čem se javlja u dva oblika: kao sila ili kao prijetnja da će se neposredno napasti život ili tijelo.¹¹

Druga situacija postoji kada se lišenje života izvrši u vezi ili poslije razbojničke krađe. Djelo razbojničke krađe postoji kad učinilac zatečen na djelu krađe u namjeri da zadrži ukradenu stvar, upotrebi silu protiv nekog lica ili prijetnju da će neposredno napasti njegov život ili tijelo.¹² Radnja izvršena kod razbojničke krađe sastoji se u tome što se izvrši krađa, a zatim upotrebi sila ili prijetnje da će se neposredno napasti na život ili tijelo nekog lica.

Ubistvo više lica postoji kada se putem jedne ili više radnji izvršenja u sticaju iili povratu s umišljajem liši života više lica. Potrebno je ispunjenje nekoliko elmenata za kvalifikaciju ove vrste teškog ubistva. Najprije, ubistvo je

¹⁰ Đurđić, V., Jovašević, D. (2010), *Krivično pravo, Posbeni deo*, drugi izmenjeno izdanje, omos, Beograd, s. 104.

¹¹ (5)Jovašević, op. cit.str.254.

¹² Jovašević, D. (2002), „Krivična djela razbojništva i razbojničke krađe u teoriji, praksi i uporednom rpavu“, *Bezbednost*, broj 2, ss. 244-249.

izvršeno u povratu, u idealnom ili realnom sticaju. Zatim, radnja izvršenja preduzeta je s umišljajem. Sva učinjena djela su svršena. Učinilac djela može preduzeti radnje u svojstvu izvršioca, podstrekača, pomagača ili saizvršioca. U ovu vrstu ubistva ne ubraja se ubistvo na mah, ubistvo djeteta pri porođaju ili ubistvo iz samilosti, s obzirom da ova ubistva spadaju u grupu privilegovanih ubistava, dok se teško ubistvo ne karakteriše olakšavajućim okolnostima i mora biti izvršeno sa umišljajem da bi se kao takvo kvalifikovalo. Potreban je i sadržaj svijesti učinioca o okolnostima koje ubistvo čine teškim.

2.2.4. Teška ubistva prema osobenostima pasivnog subjekta

Osobenosti pasivnog subjekta su kriterijum za sledeću podjelu vrsta teških ubistava: ubistvo službenog lica pri vršenju službene dužnosti, ubistvo djeteta, ubistvo bremenite žene i ubistvo člana porodice koji je prethodno bio zlostavljan.¹³

Ubistvo službenog ili vojnog lica pri vršenju službene dužnosti vrši se prema ovlašćenom službenom ili vojnom licu koje se nalazi na obavljanju službene dužnosti. Izvršilac kao aktivni subjekt zna za posebna svojstva položaja žrtve kao pasivnog subjekta, poznato mu je da se radi o službenom ili vojnom licu i da se to lice nalazi na službenoj dužnosti, te preduzima radnju krivičnog djela. To znači da izvršilac posjeduje svijest o posljedicama krivičnog djela. Povećana krivično-pravna zaštita vojnih i službenih lica pruža im se usljed opasnosti po život kojoj se ova lica izlažu prilikom obavljanja svoje službene dužnosti.

Zakosnki pojam službenog lica obuhvata lice koje u državnom organu vrši službene dužnosti; lice koje je izabrano, imenovano ili postavljeno lice u državnom organu, organu lokalne samouprave ili lice koje stalno ili povremeno vrši službene dužnosti ili službene dužnosti ili službene funkcije u tim organima; lice u ustanovi, preduzeću ili drugom subjektu kome je povjereno vršenje javnih vlašćenja, koje odlučuje o pravima, obavezama ili interesima fizičkih ili pravnih lica ili o javnom interesu; lice kome je faktički povjereno vršenje pojedinih službenih dužnosti ili poslova; vojno lice; strano službeno lice.¹⁴ Vojnim licem smatra se: profesionalno vojno lice, lice u rezervnom sas-

¹³ (2) Đorđević, Radovanović, op.cit. str.70-74.

¹⁴ Član 142, stav 3, KZ CG

tavu; civilno lice koje vrši određenu vojnu dužnost i lice koje za vrijeme ratnog ili vanrednog stanja podliježe vojnoj obavezi.¹⁵

Ubistvo djeteta je oduzimanje života koje nije navršilo četrnaest godina, što kao kvalifikatorna okolnost mora biti poznato izvršiocu krivičnog djela. Naime, izvršilac mora biti svjestan da radnju krivičnog djela preduzima prema licu koje nije navršilo 14 godina. Slučajevi ubistva djece nijesu česti, a kada se ipak dogode ovako teške nesreće obično se radi o vanbračnoj djeci, siročićima ili djeci rođenoj između osoba u tajnoj vezi (zbog preljube). Izvršio-ci su često roditelji alkoholičari.

Ubistvo bremenite žene je lišenje života ženske osobe u stanju trudnoće, sa kojom kvalifikatornom okolnošću je izvršilac krivičnog djela upoznat, pa time svjesno znajući posljedice svog postupka daje posebnu težinu ovom krivičnom djelu. Pružanjem posebne krivičnopravne zaštite bremenite žene time što se takvo ubistvo određuje kao kvalifikovani oblik, odnosno teško ubistvo, pruža se dodatna zaštita životu čovjeka. Ukoliko bi se ubistvo bremenite žene svrstalo u obično ubistvo, negirala bi se činjenica da je lišenje trudne žene u stvari dvostruko ubistvo, i to majke i njenog nerođenog djeteta, odnosno uništenje budućeg života kojeg je nosila.

Lišenjem života bremenite žene, odnosno žene u stanju trudnoće bez obzira na dužinu trudnoćem, ovo teško ubistvo izvršeno je samo ukoliko je učinilac bio svjestan činjenice trudnoće. Kod izvršenja ovog djela učinilac preduzima radnju izvršenja direktnim ili eventualnim umišljajem. Ukoliko nije znao da je žena trudna, postojaće obično ubistvo, ali će posebno stanje žrtve, odnosno trudnoća žene, biti cijenjena kao otežavajuća okolnost.

Kao što je navedeno, u prethodna dva slučaja teškog ubistva može postojati pitanje otklonjive i neotklonjive zablude izvršioca krivičnog djela u vezi kvalifikatorne okolnosti, odnosno osobenosti pasivnog subjekta. Ako bi se utvrdilo da je izvršilac bio u stanju neotklonjive zablude (nije znao da je žrtva dijete, odnosno trudna žena) to krivično djelo ne bi moglo dobiti kvalifikaciju teškog ubistva, već bi se radilo o osnovnom obliku ubistva.

Ubistvo člana porodice koji je prethodno zlostavljan postoji kada se umišljajno liši života član porodice izvršioea krivičnog djela, čemu je prethodilo fizičko i/ ili psihičko zlostavljanje. Osnovne karakteristike ovog krivičnog dhela teškog ubistva jesu:

¹⁵ Član 142, stav 5, KZ CG

- prethodno zlostavljanje, odnosno nasilno ponašanje, koje se ponavljalo više puta, dakle, vršilo se kontinuirano i na kraju je prethodilo ubistvu, odnosno kulminiralo je oduzimanjem života žrtvi i
- specifičan odnos učinioca i žrtve, s obzirom da pripadaju istom porodičnom krugu lica, što su osnovne karakteristike ovog krivičnog djela teškog ubistva.

Zlostavljanje podrazumijeva nasilje koje po pridodi može biti fizičko ili psihičko, a ogleda se u određenim radnjama kojima se ugrožava fizički, psihički, seksualni ili ekonomski integritet, mentalno zdravlje i spokojstvo člana porodice.¹⁶ U takve radnje prije svega spada upotreba fizičke sile (nezavisno od toga da li je to prouzrokovalo tjelesnu povredu), prijetnje napadom ili izazivanje opasnosti koja može prouzrokovati osjećaj lične nesigurnosti ili psihički bol člana porodice, verbalni napadi, itd.

Pojam člana porodice treba shvatiti šire i obuhvatiti što veći krug lica, s obzirom na prirodu instituta zaštite od nasilja u porodici i sam pojam porodice kao ekonomske zajednice života koji treba da uživa prioritarnu društvenu zaštitu. Članom porodice smatraju se: supružnici ili bivši supružnici, njihova djeca i djeca svakog od njih, vanbračni supružnici ili bivši vanbračni supružnici, bez obzira na trajanje vanbračne zajednice, njihova djeca i djeca svakog od njih; krvni srodnici i srodnici iz potpunog usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom; srodnici iz nepotpunog usvojenja; tazbinski srodnici zaključno sa drugim stepenom u bračnoj ili vanbračnoj zajednici; lica koja žive u istom porodičnom domaćinstvu, bez obzira na srodstvo; lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete začeto.¹⁷

3. Analiza krivičnog djela teškog ubistva u Crnoj Gori¹⁸

U periodu od početka 1992 do kraja 2013. godine, dakle za 22 godine registrovano je 481 krivično djelo teškog ubistva, od kojih je ostalo nerasvijetljeno 40 slučajeva. Slijedi prikaz (*Tabela 1*) broja registrovanih izvršenih djela u toku jedne godine, sa napomenom o tome koliki broj izvršenih ubistava od

¹⁶ Član 8, stav 1 i 2, Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, „Službeni list CG“, br. 46/2010 od 27.07.2010.god.

¹⁷ Čla 3, *ibid*

¹⁸ Analitički podaci o izvršenim krivičnim djelima teškog ubistva za period od 01.01.1992. godine do 31.12.2013.godine, MUP RCG, Uprava policije

registrovanog broja je ostalo nerasvjetljen i u kojim gradovima su zabilježeni takvi slučajevi.

Tabela 1

<i>Godina evidencije</i>	<i>Broj registrovanih krivičnih djela ubistva</i>	<i>Broj registrovanog krivičnih djela teškog ubistava</i>	<i>Broj nerasvjetljenih ubistava</i>	<i>Mjesto događaja nerasvjetljenih ubistava</i>
1992.	37	32	-	-
1993.	39	34	2	Podgorica
1994.	41	32	2	Bar; Nikšić
1995.	33	27	1	Podgorica
1996.	30	26	2	Budva
1997.	32	28	3	Budva, Kotor
1998.	29	13	-	-
1999.	25	19	3	Budva, Bar
2000.	28	21	1	Podgorica
2001.	30	22	5	Podgorica, Plav, Bar
2002.	32	27	-	-
2003.	29	20	2	Podgorica, Nikšić
2004.	19	14	2	Podgorica, Budva
2005.	27	23	3	Kotor, Nikšić
2006.	29	25	1	Podgorica
2007.	18	10	-	-
2008.	28	23	1	Budva
2009.	31	24	5	Podgorica, Kotor, Bar, Sutomore, Herceg Novi
2010.	19	15	-	-
2011.	28	21	3	Budva
2012.	15	9	2	Bar, Kotor
2013.	24	19	*	*

**Podaci o rasvjetljenosti slučajeva još uvijek nijesu sumirani*

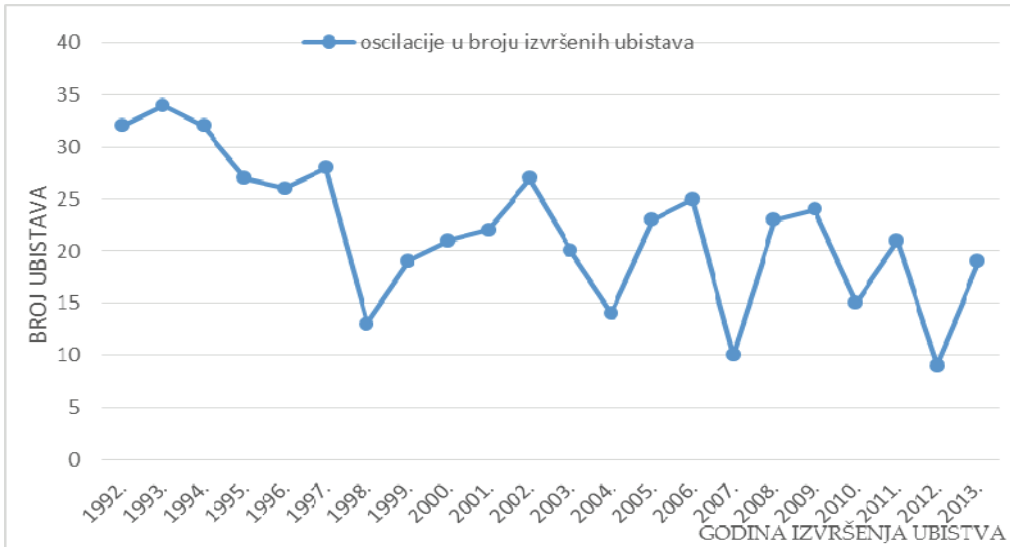
Na osnovu navedenih statističkih podataka mogu se sumirati određeni zaključci u vezi sa izvršenjem krivičnih djela teškog ubistva u periodu od preko 20 godina. Naime, najveći broj ovih krivičnih djela izvršen je u periodu od 1992. do 1994.godine, kada je otkriveno čak 98 izvršenih teških ubistava, dok

je 1993.godine i zabilježen najveći broj izvršenih teških ubistava u toku jedne godine. Od 1995.godine ovaj broj počinje da opada, sa određenim oscilacijama, odnosno sa primjetnijim porastom broja teških ubistava tokom određene godine (1997., 2002., 2006., 2009. god.). Najmanje je zabilježeni broj ovih krivičnih djela tokom 2012. (9) i 2007. (10), pri čemu se „mirnim“ uslovno rečeno mogu smatrati periodi 1998.-2001. i 2010. godine.

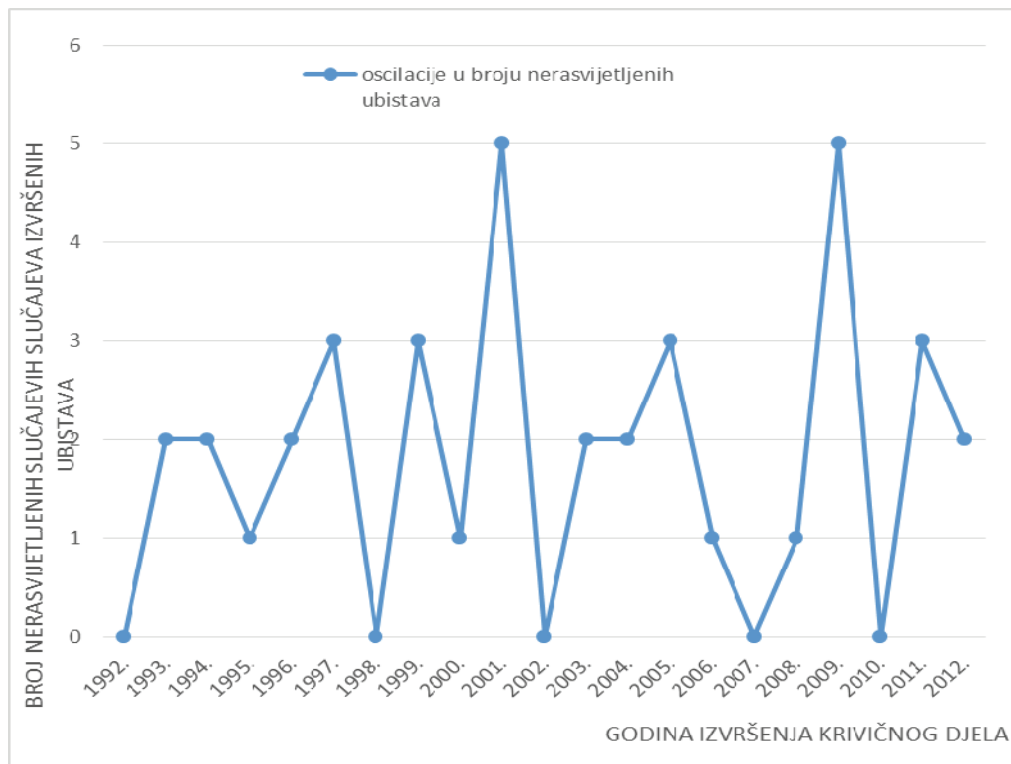
Najveći broj nerasvijetljenih slučajeva registrovan je tokom 2001. i 2009.godine, dok se 1992., 1998., 2002., 2007. i 2010. godina izdvajaju kao godine tokom kojih nije bilo nerasvijetljenih slučajeva krivičnog djela teškog ubistva. Najveći broj nerasvijetljenih slučajeva dogodio se u Budvi (12) i Podgorici (11).

Na grafikonima su prikazane geometričke funkcije koje daju grafički prikaz oscilacija u broju izvršenih teških ubistava (*Grafikon 1*), kao i oscilacije u broju nerasvijetljenih ubistava (*Grafikon 2*).

Grafikon 1

Grafikon 2

4. Fenomen krvne osvete u Crnoj Gori

Posmatrajući istorijski tok razvoja društva od davnina, odnosno od prvog stadijuma ljudskog roda, možemo primjetiti da je čovjek na udar zla odgovarao istim ili većim zlom, smatrajući obavezom „prema živim i mrtvim“ odbranu časti, obraza, „čojstva“ i ljudskog dostojanstva putem osvete koja bi podrazumijevala oduzimanje tuđeg života kao odgovor na prethodno oduzimanje nečijeg života. „prosuta krv“ značila je obavezu osvete bliskog srodnika kao obavljanje svete dužnosti, pa makar i nikad ne došlo do „umira krvi“. Ovaj pojavni oblik teškog ubistva star je u Crnoj Gori koliko i ova država.

Vladajuća duhovna, a kasnije i svjetovna valst, pokušavala je da suzbije ovaj fenomen, koji i do dana današnjeg postoji, iako je krvna osveta zakonski davno suzbijena, tako da ipak na ovim prostorima opstaje živi u duhu naroda i može se nerijetko sresti čak i u 21. vijeku. Nekada u velikom broju prisutno vršenje krivičnih djela ubistva sa motivom krvne osvete predstavljalo je opasnost po istrebljenje bratstvenika, s obzirom da su vršena često kao posljedica

zavađenih plemena. To su cetinjski vladaoци uočili i dali prioritet suzbijanju ovog zloknobnog krivičnog djela u Crnoj Gori.

Ovo i stoga što je utvrđeno da su neki slučajevi ubistava zbog krven osvete u pozadini imali političke motive Osmanijske imperije. Naime, turska država imala je za cilj destabilizaciju vojnički borbenih Crnogoraca i slabljenje njihovog delovanja u tami porobljenih balkanskih država, te je stoga bilo slučajeva potplaćivanja od strane vlasti turske države da se vrše ubistva Crnogroaca pod velom krvne osvete kako bi se preko crnogorskih granica djelovalo na unošenje nemira i na potpaljivanje starih bratskih rana.¹⁹

Prve kroake u cilju suzbijanja krven osvete kao rak rane tadašnjeg crnogorskog društva, još od davne 1967.godine preduzima vladika Danilo. Vojni pokreti skadarskog vezira Mahmut-Bušatlije, koji su brojali oko trideset hiljada vojnika, uspješno su suzbijeni na teškom terenu Martinića i Krusa, urpavo zato što je vladika Danilo, inače poznat po vojničkoj pirodi, uspio da smanji neprijateljske odnose između bratstava i tako stane na put uzimanju maha krvne osvete među Crnogorcima. To je bio početni obračun sa fenomenom krvne osvete u crnogorskoj državi, a postignut je uvođenjem reda i zakonskim regulisanjem ove pojave kao vrste teškog ubistva, strogim kažnjavanjem i zabranom preduzimanja takvih akcija među plemenima, makar donekle. Petar I nastavlja sa djelovanjem u cilju iskorjenjivanja krvne osvete. *Zakonik opšti crnogorski i brdski* iz tog vremena reguliše, odnosno zabranjuje krvnu osvetu, tako što se, u skladu sa običajnim pravom, bavi kaznenirpvnom zaštitom ljudskog života i imovine, propisujući stroge kazne, te zabranjujući privatnu reakciju, odnosno samopomoć i osvetu, osim u izuzetnim slučajevima. Tako se npr. u članu Petom zakonika propisuje da ubica koji je „u tuđu zemlju pobjeago“ može biti ubijen „ako bi se ikad u koje mu drago mjesto uhvatiti ili ubiti mogao, da ga najkranji Crnogorac ili Brđanin jednako ubiti može, koliko i oni kojemu je brata ubio“. Ipak, u određenom smislu, Zakonik izričito zabranjuje krvnu osvetu kada u članu dvadesetprvom zabranjuje „megdane“ i time pokušava da suzbije eskalacije ovakvih sukoba koje su moguće ponekad iz političkih razloga unošenja nemira u narodu.²⁰

¹⁹ Arhiv Istorijskog muzeja Cetinje

²⁰ „ahodi se među nama ljudih, koji često za malu stvar pozovu drugog na mejdan, ali neće da djele sami junaštvo, nego jedan i drugi klikuju i kupi vojsku, sve što više može, pa eto medjana iz pušakah, doklen načine po toliko nosialh i zakrve narod, da se njihova djeca kolju, a megdandžije na stranu zdravi i veseli, niti koji čini nit pristupa đe može poginut. Toga rdu beka

Krivična djela sa motivom krvne osvete i danas se javljaju na ovim prostorima, ali ne u velikom procentu. Pokušaćemo opisati neke karakteristike i elemente ovog kvalifikovanog oblika teškog ubistva. U Kanonu Leke Dukadžinija²¹, koji je porijeklom iz pograničnog plemena Kliment na granici Crne Gore i Albanije, a bilježio je običajno pravo koje je u to vrijeme bilo jedna vrsta zakonskog prava za hrišćanska albanska plemena i Crnogroce na većem dijelu sadašnje Crne Gore, zapisani su tragovi o pokušaju regulisanja krvne osvete. U članu 126. navedenog Kanona upotrebljava se sintagma „ubistvo ostaje za ubistvo“, sa diskutabilnim značenjem u smislu dozvoljenosti ili zabranjenosti krvne osvete.

Dalje, u članu 901. Kanona kaže se: „Kad dvojica u prepirici ubiju jedan drugog, te obojica padnu mrtvi, ostaje glava za glavu ili ubistvo za ubistvo“. Zatim, u članu 904. Kanona regulisano je sledeće: „Ako neko ubije mog brata i ja ustanem i pucam u nekoga od ukućana ubice i ranim ga jedan put i do dvadeset puta i najzad uperim pušku i ubijem njegvoog brata ili baš ubocu moga brata, sve rane će se presuditi i platiti, a ubijeni ostaje glava za glavu mog ubijenog brata“. Članom 127. navedenog Kanona propisano je da „ubistvo nije isto što i krivica“.

U članu 909. Kanona kaže se da „za svaku krivicu koju učini Crnogorac Crnogorcu“ oštećeni ima pravo „da ga muči starcima i jamcima, ali ne može ga ubiti“, jer „ubistvo nije isto što i krivica“ (ista formulacija teksta koristi se i za situaciju kada su počinilac i oštećeni Arnauti, ili Arnaut i Crnogorac). S druge strane članovi 910, 911, i 914. Kanona sadrže interesantne formulacije kojima se reguliše krvna osveta, u kojima se kaže: „Ako me neko opsuje i ja ga ubijem, dugujem mu krv.“ „Ako neko dođe podmetnuti vatru mojoj kući ili kolibi, a ja ga dočekam i ubijem, dugujem mu krv. „Ako neko zamahne rukom ili te udari, a ti ga ubiješ, duguješ mu krv“. U okviru člana 128. člana Kanona iznosi se stav „krv se ne zamjenjuje globom“, što se potvrđuje kroz članove 916. i 917. Kanona: „Krv je krv, globa je globa“. „Krv se nikada ne gubi“. Članom 129. Kanona regulisano je „ubistvo zbog obljuje“, te je dalje u članu 922. Kanona navedeno da „ubijeni gost, silovana žena i oskrnavljena oružja“ su po Kanonu neprikosnoveni, dok je u članu 923. Kanona

svaki znade ako se posad nađe takvi megdandžija u našu zemlju, biće kastigom ot suda zemaljskog i ot svijeh nas ćeran kako zločinac i vozmutilelj naroda“, Zakonik opšči crnogroksi i brdski, 1789.

²¹ Kanon Leke Dukadžinija, Stavnost, Zagreb, 1986.

konkretizovano da „osramoćeni i osramoćena ostaju neosvećeni samo onda ako se ubiju prilikom obljube i pod rđavim okolnostima, jednim metkom.“

Ubistvo iz nehata regulisano je 130. članom Kanona i dalje konkretizovano 932. članom: „Ubistvo iznehata ne goni se puškom. Ubica plaća krv i daje jamce.“ Članom 131. kanona predviđeno je i „ubistvo pod jamstvom“, dok je u članu 939. Kanona bliže određeno da „ako se kuća ubice zavadi sa kućom ubijenog poslije umira krvi, jamci moraju ići u vatru i neće dozvoliti da im se oskrnavi ime i jamstvo.“

Ova običajna prava iz Kanona bila su dugo vremena neprikosnoveni, pa je tako „krvava košulja“²² bila vrsta relikvije koja se čuvala dok se ne izvrši osveta, „pucnji preko groba“ označavali su „tvrdu vjeru za osvetom“, kao i slanje „fišeka“ porodici ubice („Drž ridžale, uzmi ovaj fišek i znaj da je cijena koje drago crnogorske glave“²³).

Tek poslije Drugog svjetskog rata, sa početkom prakse strožeg kažnjavanja od strane sudova FNRJ ovaj fenomen u Crnoj Gori počeo je da se suzbija. Inače, zanimljivi su običaji samog izvršenja ovog krivičnog djela ubistva. Kao običaj osvete, izvršeno ubistvo je bilo ritualno označavano „povikom“ ili „pozivom krvnika“ okrenutim lice u lice, nikako s leđa, bilo gdje, da se „nađu na putu iz obaveze časti“ i sa dužnim objašnjenjem da je osveta izvršena. Ubistvo iz krvne osvete nije se nikad činilo ukoliko se ubica našao na posjedu ljudi kojima je dugovao krv, kao ni u njihovoj kući.

Danas krvna osveta postoji u nevelikom obimu u odnosu na vršenje krivičnog djela ubistva u svom osnovnom i drugim kvalifikovanim oblicima, ali ipak osatje na prostoru Crne Gore kao relikvije prošlosti i nekada važećeg običajnog prava. Ona se tako može prepoznati u mafijaškim obračunima (posebno na relacijama Beograd-Podgorica-Bar-Nikšić-Cetinje). Mafijaški obračuni poslije „razračunavanja“ i ubistava prerastaju u krvne osvete, s obzirom da se „obaveza“ osvete preuzima sa mafijaške grupe na porodice, tako da su i kriminalni oblici organizovanja nemoćni pred suzbijanjem ovog oblika teškog ubistva.

Zakonskom regulativom pokušava se reagovati na ovu pojavu, ali nedovoljno stroga i jasna kaznena politika doprinosi izazivanju „satirih“ oblika društvene reakcije, a to je opravdanje ovakve kriminalne pojave. Svjedoče o tome i procentualni pokazatelji obima izvršenih krivičnih djela ubistva sa mo-

²² Podaci iz Istorijskog muzeja, Narodni muzej, Cetinje

²³ P.P.Njegoš „Gorski vijenac“

tivom krvne osvete koji su posljednjih godina u porastu, što upozorava da se kazne zatvora trebaju pooštravati, te tako uticati na sprečavanje ovog negativnog trenda. Napominjući da su se mnogi obračuni između kriminalnih struktura u posljednjem vrijeme završili rkvnom osvetomn, može se reći da je skoro iskorijenjena krvna osveta povratila svoju „slavu“ i uticaj ideje koju nosi.

Štetan dorpinos, najvjerovatnije nenamjerno i nesvjesno, daju sudovi i tužilaštvo, time što ne predlažu i ne presuđuju izvršiocima krivičnih djela sa pobudama ove prirode takve kazne koje bi bile primjerenem a to su maksimalne kazne zatvora za ubice koji „promovišu“ krvnu osvetu. Time se daje stimulans poštenim ljudima koji do tada nisu vršili krivična djela, da izvrše teško ubistvo iz razloga osvete bliskog srodnika. Svemu ovome doprinosi blago kažnjavanje lica koja ilegalno posjeduju oružje, pa im se na taj način omogućava da posle izdržane kazne ponovo učine krivično djelo.

S obzirom da postoje dobri zakonski propisi i da zakonodavac porpisuje minimum i maksimum visine kazne za teško ubistvo, može se reći da je problem u tome što zakonodavstvo ne prati postojeće uzorke koji izazivaju probleme sa primjenom propisa. Možda se pooštavanjem kaznene politike za ovo, ali i za sve oblike krivičnog djela ubistva, može doći do značajnog smanjenja ove pojave u Crnoj Gori. Istina je da se oštrim djelovanjem i maskimalnim kažnjavanjem „osvetnika“ suzbija ovo krivično djelo, ali se postavlja pitanja da li se time urpavo potencira izricanje minimalne visine kazni od mogućeg maskimuma, kao što je to slučaj sa krivičnim djelima silovanja, teškog ubistva pri razbojništvu, osnovnog oblika ubistva, itd.

Geldajući iz iskustva, kaznenu politiku i zakonsku regulativu treba formulisati uz posmatranje i praćenje razvoja sredine u kojoj zakon djeluje, dok ne bi trebalo uvoditi naglo novine koji su u primjeni u evropskom zakonodavstvu. Evropske zemlje daju nam instrukcije za vođenje normativne politike ne vodeći računa o specifilnosti sredine u kojoj mi živimo, možda i ne shavtajući problematiku toga da je najlakše odrediti sprovođenje zakona, ali pitanje je kako će taj proces funkcionisati. Dobar primjer usvajanja inostranih zakosnkih „recepata“ i njihovog prilagođavanja domaćem prostoru, ekonomiji i načinu života, *jeste Imovinski zakonik za Crnu Goru* koji je napisao Valtazar Bogišić, koji predstavlja “kombinaciju” tadašnjih modernih evropski zakona sa običajnim pravom Crne Gore.

Pooštavanje kaznene politike za sva krivična djela protiv života i tijela može doprinijeti smanjenju izvršenja krivičnih djela uopšte, a makar u manjem obimu u smanjenju broja ubistava iz krvne osvete, što bi za takvu vrstu

„primitivnog“ ubistva bilo od velikog značaja. Može se zaključiti nakon analize svega iznijetog da pojava krvne osvete u današnje vrijeme predstavlja rezultat aktuelnih socijalnih dešavanja, ekonomske situacije, prošlih negativnih događaja u vezi sa ratovima i bojištima iz prethodne dvadesetčetiri godine, velikog priliva i koncentracije naoružanja. Trebalo bi naglasiti da je, i pored postojećeg stanja, krvna osveta, kao i običaj i pojava u tom smislu, bila skoro u fazi „izumiranja“.

5. Zaključak

Posmatranjima i analizom svega iznijetog u ovom radu može se zaključiti da se teško ubistvo u Crnoj Gori javlja kao pojava običajnog prava. U poslednjih dvadesetak godina ipak prevashodno predstavlja pokazatelj zbivanja u jednom društvu, pre svega vezano za ekonomsku situaciju, kao i opšta politička zbivanja u zemlji, ali i okruženju, odnosno u svim bivšim jugoslovenskim republikama koje je zahvatila tranzicija.

Život, kao najznačajnije čovjekovo dobro, predmet je krivičnopravne zaštite kroz inkriminaciju krivičnog djela ubistva kao protivpravnog lišenja života drugog lica. Ubistvo se može nazvati „običnim“ u slučajevima kada lišavanje života drugog lica nije praćeno okolnostima koje dijelo čine lakšim ili težim, dok bi se u drugim slučajevima pravila razlika između teških (kvalifikovanih) i lakših (privilegovanih) ubistava.

Teško ubistvo izvršeno je pod posebnim otežavajućim okolnostima koje su predviđene zakonom, a na osnovu kojih se učiniocu izriču strože sankcije u odnosu na osnovni oblik krivičnog djela ubistva, s obzirom na stepen opasnosti učinioca i djela. Teška ubistva jesu: ubistvo na svirep ili podmukao način, ubistvo pri bezobzirnom nasilničkom ponašanju, ubistvo kojim se sa umišljajem dovodi u opasnost život još nekog lica, ubistvo pri izvršenu krivičnog dijela razbojništva ili razbojničke krađe, ubistvo iz koristoljublja, radi izvršena ili prikrivanja drugog krivičnog dijela, iz bezobzirne osvete ili iz drugih niskih pobuda, ubistvo službenog ili vojnog lica pri vršenju službene dužnosti, ubistvo djeteta ili bremenite žene, ubistvo člana svoje porodice koga je prethodno zlostavljao i ubistvo više lica, a ne radi se o ubistvu na mah, ubistvu djeteta pri porođaju ili ubistvu iz samilosti.

Motiv je psihološka pojava koja se razvija iz nadražaja i psihičkih svojstava i kao takva prouzrokuje voljnu dijelatnost. Motiv odnosno pobuda otkriva intimne pokretače koji dovode do donošenja oluke da se izvrši krivično djelo. S obzirom na pobude učinioca razlikuju se teško ubistvo učinjeno iz

koristoljublja, radi izvršenja krivičnog djela ili radi prikrivanja krivičnog djela ili radi prikrivanja krivičnog i iz bezobzirne osvete i niskih pobuda. Postojanje ovakvih pobuda učinioa je faktičko piranje i ne može se utvrđivati na osnovu prethodno tačno utvrđenih kriterijuma, već u sklopu svih subjektivnih i objektivnih okolnosti koje prate konkretan slučaj krivičnog djela teškog ubista. Pri tome se treba držati okvira pozitivnopravnih stavova i moralnih normi društva, uz osvrt na istorijske činjenice koje su bile od uticana na formiranje takvih stavova, ali bez uzimanja u obzir običajnih normi koje se suprostavljaju važećim zakoni i etičkim principima prilikom utvrđivanja ovih kvalifikatornih okolnosti, a radi opravdanja takvih pobuda učinilaca.

U radu sam pokušao da iznesem svoje stavove o krvnoj osveti kao jednom od kvalifikovanih oblika krivičnog djela teškog ubistva, a kroz elementarne opise pojavnog oblika, radnje i načina izvršenja ovog krivičnog djela, specifičnih odlika izvršilaca i posledica krivičnog djela po društvo u cjelini. Uvidjevši pozitivne strane u zakonima i pravosuđu, pokušao sam da iznesem pojedina svoja zapažanja o greškama upravo pri izradi zakona koji regulišu ovu materiju i radu pravosuđa na ovim slučajevima, a koje bi trebalo ispraviti u cilju smanjena broja izvršenih krivičnih djela teškog ubistva, naročito sa motivom krvne osvete. Krvna osveta, kao jedan od instituta običajnog prava, danas je potpuno neprihvatljiva u smislu privatne retribucije za učinjenu nepravdu i može se odrediti kao najsureviji vid osvete, s obzirom da je često upravljena ka lici koje je "nedužno" u odnosu na osnovne motive učinioa. Kao običaj, krvna osveta karakteristična je za primitivna društva, u kojima država nije pružala adekvatnu krivičnopravnu zaštitu, te se morala "uzimati pravda u sopstvene ruke" i u skladu sa patrijarhalnim duhom sačuvati čast porodice.

S obzirom, da danas informacija putuje brzinom svjetlosti treba ukazati da mediji u svom radu trebaju da unaprijede, odnosno doprinesu i pisanom riječi ukažu na negativne efekte djelovanja pojedinaca, kako bi se umanjio ovaj oblik krivičnog djela, utičući na taj način ne samo na počinioce već i na drugu stranu – državu odnosno sud koji će rigorozno kažnjavati u maksimalnom domenu kazne kako bi se na taj način unaprijedilo djelovanje krivičnog zakonodavstva.

Literatura

- Adler, A. (1977), *O nervoznom karakteru*, Beograd: Prosveta
- Đurđić, V., Jovašević, D. (2006), *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd: Nomos
- Jovašević, D. (2005), *Značaj olakšavajućih i otežavajućih okolnosti pri odmeravanju kazne u krivičnom pravu*, Sarajevo: Pravna misao
- Jovašević, D. (1995), *Savremene društvene promene i krivično zakonodavstvo*, Beograd: Izbor sudske prakse
- Jovašević, D. (2007), „Ubistvo iz koristoljublja“, *Pravni život*, Tematski broj – Pravo i sloboda, br. 9, Beograd: Udruženje pravnika Srbije
- Jovašević, D. (2006), „Ubistvo na svirep i podmukao način“, *Pravni život*, br. 9, Beograd: Udruženje pravnika Srbije
- Kanon Leke Dukađinija* (1986), Zagreb: Stvarnost
- Mendelsohn, B. (1956), „La victimiologie“, *Revue international de criminologie et de la police technique*, 2
- Radovanović, M., Đorđević, M. (1969), *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd: Savremena administracija
- Stojanović, Z. (2010), *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Podgorica
- Stojanović, Z., Perić, O. (2003), *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
- Čejović, B. (2002), *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd

GLOBALIZACIJA I SPORT

GLOBALIZATION AND SPORT

mr RADOMIR ĐURĐIĆ

Apstrakt: Odnos globalizacije i sporta u ovom radu sagledavan je na osnovu teorijskih analiza i uvida u relaciju savremenog kapitalizma i sporta. Nakon uvodnog objašnjenja samog pojma globalizacija, u prvom dijelu rada pokušali smo da opravdamo tezu da je kapitalizam u korjenu globalizacije, odnosno da je globalizacija u suštini – etapa kapitalizma. Potom, u drugom dijelu, nastojali smo da pokažemo kako je savremeni sport, prije svega planetarna sportska takmičenja, podređen logici kapitala, i, što je još značajnije da savremena koncepcija sporta ima ideološki značaj, da opravdava neoliberalnu ideologiju.

Ključne riječi: Globalizacija, glocalizacija, ideologija, mit zdesna, kapitalizam, sport, igra

Abstract: The relation between globalization and sport in this paper is viewed simply on the basis of theoretical analysis and insight into the relation of modern capitalism and sports. After an introductory explanation of the very concept of globalizations, in the first part of this paper, we have tried to justify the thesis that capitalism is in the root of globalization, and that globalization is essentially – a stage of capitalism. Then, in the second part, we have tried to show that the modern sport, especially the planetary sports competitions, is subordinated to the logic of capital, and, what is more important, that modern concept of sport has an ideological character, and justifies the neo-liberal ideology.

Key words: Globalization, Glocalization, Ideology, Myth from the Right, Capitalism, Sport, Game

1. Uvod

Jedan od dominantnih pojmova u društvenim naukama, bez sumnje je i pojam „globalizacija“. Riječ je o pojavi koja ne prestaje da zaokuplja pažnju eminentnih autora iz oblasti ekonomije, sociologije, antropologije, istoriografije, političkih nauka i srodnih naučnih oblasti, provocirajući u isto vrijeme brojne rasprave i dileme. Nakon pada Berlinskog zida i implozije socijalizma u Istočnoj Evropi, rasprave o globalizaciji su postale intenzivnije, upotreba termina u političkom diskursu češća, što je sve bilo praćeno široko rasprostranjenim uvjerenjem da je svijet po prvi put u istoriji postao istinski globalan. Ipak, i pored neospornog značaja koji se pridaje ovom pojmu, postoje velike nejasnoće oko toga kako se ova pojava može shvatati, odnosno šta se podrazumijeva pod sâmim pojmom „globalizacija“; koji istorijski trenutak označava početak ovog procesa; da li je riječ o pozitivnoj ili negativnoj pojavi; pa čak i da li se opravdano može govoriti o globalizaciji kao realnom procesu ili je riječ o (još jednom) političkom i ideološkom mitu. Kako piše Entoni Gidens, poznati sociolog i jedan od vodećih teoretičara globalizacije, suština ove pojave se može izraziti na sljedeći način:

Tokom poslednjih nekoliko godina, pojam globalizacije nalazi se u širokoj upotrebi u političkim debatama, biznisu i medijima. Do prije deset godina, pojam „globalizacija“ bio je relativno nepoznat. U današnje vrijeme čini se kao da ga svi neprestano upotrebljavaju. Globalizacija se odnosi na činjenicu da svi sve više živimo u „jednom svijetu“, tako da pojedinci, grupe i nacije postaju sve više *međusobno zavisni*.¹

Takođe, jedno od osnovnih pitanja koje se postavlja u vezi sa globalizacijom jeste kakav je njegov uticaj na različite oblasti društvenog života, poput nacionalnog identiteta, države, kulture, politike ili ekonomije. Iako se proces globalizacije najčešće povezuje sa korjenitim ekonomskim promjenama, posebno sa širenjem „slobodnog tržišta“ i multinacionalnih korporacija, bilo bi pogrešno redukovati suštinu ovog procesa isključivo na njegovu ekonomsku dimenziju:

Mada ekonomske sile predstavljaju integralni dio globalizacije, bilo bi pogrešno reći da su samo one njen uzrok. Globalizacija nastaje spajanjem političkih, društvenih, kulturnih i ekonomskih faktora. Iznad svega, uzrok globa-

¹Entoni Gidens, *Sociologija*, Beograd, Ekonomski fakultet, 2007, str. 56, kurziv u originalu.

lizacije predstavlja razvoj informacione i komunikacione tehnologije koja je povećala brzinu i obim interakcija među ljudima širom svijeta.²

Kada se govori o procesu globalizacije veoma često se upotrebljavaju srodni pojmovi *glokalizacija* i *grobizacija*. Glokalizacija se može definisati kao integracija elemenata globalne i lokalne kulture, što bi u suštini predstavljalo situaciju kada određena pojava postane prisutna u pojedinim regionima, ali uz bitno obilježje da ona dobije karakteristike lokalnih specifičnosti. „Koncepti glokalizacije, kreolizacije i hibridizacije obuhvataju vitalnost specifičnih lokalnih kultura u odnosu na proces globalizacije. Ovi koncepti problematizuju značenje „lokalnog“ u odgovarajućem globalnom, podstičući stalno ponovno pronalaženje osobenosti. Oni ističu potrebu za većim terenskim radom, naročito u zemljama u razvoju, da bi se istražio stvarni lokalni uticaj globalnog sporta.“³ Kao egzemplaran slučaj glokalizacije može da posluži prihvatanje kriketa kao nacionalnog sporta u Indiji. Iako je kriket u Indiju prvobitno stigao zajedno sa kolonijalnim gospodarima iz Engleske, vremenom je ovaj sport prestao da čini dio kolonijalnog nasleđa i postao usklađen sa sistemom pravila osmišljenim od strane lokalnog stanovništva. Ova igra je počela da se igra na ulicama, igralištima i selima širom Indije tako da je postala ugrađena u sportsku praksu mnogih Indijaca. Prema tome, glokalizacija se može razumjeti kao kreativan proces čiji su rezultati „kulturni hibridi“ koji nastaju kao specifična mješavina globalnog i lokalnog.⁴ S druge strane, grobalizacija predstavlja suprotnost glokalizaciji, a najčešće se shvata kao nametanje nacija i/ili korporacija određenim geografskim područjima u namjeri da ostvare svoje parcijalne interese poput dolaženja do profita ili moći. Kako piše Gidens, ovaj socijalni fenomen „nije jednostavno nešto što postoji „tamo negdje“, što funkcioniše na nekom udaljenom planu i što ne utiče na živote pojedinaca. Globalizacija je pojava koja je „ovdje“ i koja utiče na mnogo različitih načina. Naši lični životi su neizbježno pretrpjeli izmjene od kada su sile globalizacije prodrle u lokalne kontekste, naše domove i zajednice, i to kroz različite izvore - medije, internet i popularnu kulturu - kao i kroz lične kontakte sa pojedincima iz drugih zema-

² Ibid., str. 56-57.

³ Ibid., str. 307.

⁴ Za više o fenomenu glokalizacije vid. knjigu Ardžuna Apaduraja *Kultura i globalizacija* (Apaduraj, 2011).

lja i kultura... Globalizacija iz korjena mijenja način na koji razmišljamo o sebi samima i o svom odnosu sa drugim ljudima.“⁵

2. Globalizacija i kapitalizam

Proces globalizacije, kao bitno obilježje našeg vremena, rezultira mnoštvom društvenih pojava, koje zahvataju čak i nježabačenije djelove svijeta. Posvemašnost i mnogoličnost ovog procesa otežavaju da se globalizacija jednoznačno odredi i teoretski zahvati, odnosno da se ukaže na jedinstvenu osnovu pomenutih svjetskih zbivanja. U tom smislu, mnogi teoretičari radije govore o globalnim procesima, koje često predstavljaju kao međusobno suprotstavljene i koji su utemeljeni na različitim osnovama.

Sa druge strane, ne treba gubiti iz vida da globalizacija predstavlja produžetak procesa koji se javlja još u vrijeme formiranja nove slike svijeta, koji se u filozofiji i sociologiji naziva „modernom“. Razvoj nauka, utemeljenje novih naučnih metoda, proces „raščarivanja svijeta“, usavršavanje načina proizvodnje – prethodili su uspostavljanju novih ekonomskih odnosa, uspostavljanju tržišne kapitalističke privrede, nasuprot agrarnoj proizvodnji i trampiću.⁶

Ukoliko posmatramo razvoj kapitalističkog načina proizvodnje i razmjene, vidjećemo da potraga za novim tržištima, što predstavlja jedan od uslova oplodnje kapitala rezultira gustom mrežom međuzavisnosti država. Politička organizacija, u tom smislu, prati logiku kapitala. U vremenima prvobitne akumulacije kapitala, kolonijalizam je donosio jeftine sirovine i jeftinu radnu snagu, pa je temeljna eksploatacija kolonija dala dodatni zamah razvoju kapitalizma. U naše vrijeme, globalizacija pretpostavlja drugačiji mehanizam kolonizacije, koji ekonomije i političke sisteme malih zemalja podređuje interesima globalizovanog kapitala.⁷

Iako je tačno da se globalizacija ne može svesti na ekonomsku globalizaciju, imajući u vidu da je kapitalizam postao nesumnjivo dominantan način političke organizacije društva, nameće se mišljenje da je globalizacija, ipak, ponajviše, etapa kapitalizma, koja pretpostavlja pronalaženje novih tržišta i temeljitiju eksploataciju starih.

⁵ Entoni Gidens, *Sociologija*, op.cit., str. 66.

⁶ Slobodan Žunjić, *Modernost i filozofija*, Plato, Beograd, 2009, str 90.

⁷ Vera Vratuša, „Globalizacija i desuverenizacija“, *Globalizacija i desuverenizacija*, Srpsko filozofsko društvo/Insotut za uporedno pravo, Beograd – Kosovska Mitrovica, 2013, str 228.

Početak prošlog vijeka, bilo je 37 međuvladinih i 176 međunarodnih organizacija, da bi njihov broj ubrzo skočio na 260 i 500⁸. Takođe, formiraju se snažne nadnacionane sile, Grupa G-8, MMF i Svjetska banka, koje oblikuju politički i ekonomski život u planetarnim razmjerama⁹.

Posmatrajući razvoj tržišta, kapitalizam s pravom može biti označen kao glavni uzročnik globalizovanja svijeta, i to dvostruko: Najprije, kapitalizam pospješuje razvoj novih načina proizvodnje, što dovodi do razvoja novih sistema komunikacije, pa je ovakvo povezivanje svijeta postalo dobra osnova za političko posredovanje. Sa druge strane, stvaranje globalnog tržišta je u najdubljem interesu oplodnje kapitala, a temeljitija eksploatacija resursa podrazumijeva i korišćenje jeftine radne snage, u zemljama trećeg svijeta, odnosno proces sve naglašenije ekonomske segregacije¹⁰. Velike svjetske kompanije postaju nevidljiva vladajuća klasa u zemljama trećeg svijeta, kao vlasnici velikih paketa akcija nacionlane ekonomije, a njima su podređena domaća, „kompradorska buržoazija“¹¹, koja zbog udjela u profitu prihvata neposredno rukovođenje, i trpi socijalne pritiske radnika, a istovremeno, u ime nosilaca većinskog vlasništva, vrši pritisak na vlade malih zemalja da čine određene ustupke, nerijetko, i bolne socijalne rezove.

Povezivanje svijeta, sa druge strane, doprinosi sučeljavanju različitih kultura. Razmjena ideja, prožimanje kulturnih obrazaca, doprinosi razvoju umjetnosti, ali i planetarnim sukobima kultura. Ovi sukobi najčešće bivaju rješavani međunarodnom arbitražom, koja zahtijeva globalni politički okir, u sjenci političke, takozvane demokratske, liberalne paradigme.

Mnogi autori ističu kako je širenje demokratije pozitivan efekat globalizacije¹². Drugi, pak, smatraju da je demokratsko uređenje u stvari svojevrsna dopuna slobodnom tržištu, da demokratske institucije treba da garantuju nesputani zamah kapitala, i da je liberalno ustrojstvo društva prije svega podređeno ekonomskoj efikasnosti¹³.

⁸ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija - dva lika sveta*, Gutembergova galaksija, Beograd, 2002, str 85.

⁹ Ibid, str 86.

¹⁰ W. Robinson, „Social Theory and Globalisation, The Rise of Transnational State“, *Theory and Society, Renewal and Critique in Socijal Rheory*, vol 30, No. 2, 2001.

¹¹ Vratuša, nav. str 226. (kompradori su posrednici u spoljnoj trgovini za račun inostranih firmi, pr. autora)

¹² Jelena Lončar, „Globalizacija, pojam nastanak i rendovi razvoja“, *Geoadria*, Voil 10, No. 1, Zadar, 2005, str 91-104.

¹³ Žunjić, ibid. str 184.

Globalni kapital je u prilici da najneposrednije kreira socijalnu politiku manjih država, koje najčešće nastaju raspadom većih, složenih državnih tvorina (čiji je broj poslije Drugog svjetskog rata, do kraja milenijuma, porastao je sa 75 na preko 180). Destabilizacija svijeta i vojni intervencionizam podređuje ogroman broj ljudi, u malim i ekonomski slabim i iznurenim državama, interesima krupnog kapitala, koja se teoretski i medijski opravdava novom ideologijom o neminovnosti liberalno-demokratskih procesa:

Svjetski vladajuća klasa uspijeva da do naših dana održi i na kulturnom planu ideološku hegemoniju, preko svojih ideoloških predstavnika koji se u masovnim medijima, stručnim časopisima i na univerzitetima od centra do periferije svjetske kapitalističke privrede, najčešće opredjeljuju za tumačenje globalizacije kao navodno novog i neminovnog procesa integracije tržišta, nacija, država i informativnih tehnologija, započetog u poslednjoj četvrtini dvadesetog vijeka, s perspektivom pozitivnih dugoročnih učinaka za sve učesnike u njemu¹⁴.

Mobilnost svjetskog kapitala, njegova mogućnost da se brzo i lako premješta, čini ga dominantnom silom integracije svijeta u jedinstven ekonomsko-tržišni sistem, kojim upravljaju transnacionalne korporacije. U globalizovanom svijetu, svega 200 korporacija drži oko 80% svih izvora proizvodnje¹⁵, što ukazuje da se iza takozvanog slobodnog tržišta u stvari nalazi moćna elita vlasnika krupnog kapitala, odnosno velike kompanije. Analiza velikih multinacionanih kompanija pokazuje da su one sve više „geocentrične“, odnosno da je njihov kapital rapsoredjen po cijelom svijetu, što njihov uticaj čini značajnijim u odnosu na „etnocentrične“ kompanije, kod kojih je gro kapitala u jednoj državi¹⁶.

Ukoliko imamo u vidu ovakvu raspoređenost kapitala, tendenciju da se proizvodnja premješta u zemlje trećeg svijeta, u bescarinske zone, u kojima su radnici plaćeni ispod 100 dolara mjesečno, za dvanaestočasovno ili čak šesnaestočasovno radno vrijeme, 30 dana u toku mjeseca – a da se ta roba koju proizvedu plasira u ekonomski razvijenijim zemljama¹⁷, jasno je da logika kapitala određuje političke odnose, geopolitičku raspodjelu, međudržavnu i

¹⁴ Vratuša, nav, str 221

¹⁵ Pečujlić, str 65.

¹⁶ Ibid., str 66.

¹⁷ Slobodan Antonić, „Kompradori“, NSPM, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/kompradori.html>, pristup, 21. 10 2015.

unutrašnju politiku. Denacionalizacija države je proces koji prema zapadnim teoretičarima prati globalizaciju ekonomije¹⁸. U tom procesu, „vladavina zakona i tržišta“ ima za cilj da političku globalizaciju poveže sa ekonomskom globalizacijom, a koji se temelji na *Vašingtonskom konsenzusu* kao zakonskom mehanizmu prilagođenom vladavini i liberalizaciji tržišta, investicija i finansijskih sistema, privatizaciji, privatnoj inicijativi koji ne dopuštaju „državi da upravlja principima reda, sigurnosti i povjerenja“ a koji se mogu ostvariti samo zakonom i pravosudnim sistemom u skladu sa *Vašingtonskim konsenzusom*“¹⁹.

U funkciji nesmetanog premještanja kapitala zagovara se ukidanje carina, minimalizovanje državnih i socijalnih programa (koji bi na bilo koji način obavezivale kompanije na socijalne izdatke)²⁰. Drugim riječima, pri takvom zamahu svjetskog kapitala, teško da i jedno područje ljudskog djelovanja može ostati imuno, od područja visokog školstva, preko socijalne i zdravstvene politike, do koncepcije zabave i sporta.

3. Kapitalizam, globalizacija i sport

Ideologija neoliberalizma, koji se proglašava jedinim preostalim, ali i najboljim mogućim oblikom organizacije ljudskog društva, nekritički se protura putem savremenih medija. Nije slučajno da se medijska slika ukрупnjuje, da sve manje vlasnika kontroliše sve više medija, u kojima je principijelno nemoguće pružiti veći prostor za kritičke refleksije neoliberalnog globalnog poretka²¹. Ideologija novog svjetskog poretka odnosno neoliberalne globalne ekonomije u tom smislu prisutna je na simboličkom planu praktično na svakom mjestu, zahvatajući i područje sporta.

Ovoj tezi treba dodati da savremeni kapitalizam svaku pojavu nastoji da učini tržišno svrhovitom. Kao što to pokazuju autori Kritičke teorije društva, jasno je da globalizacija podrazumijeva utapanje kulture malih naroda u pomenuti obrazac. Uporedo sa pojavom “demokratije niskog intenziteta”, koja sužava ingerencije lokalnih političkih elita, podređujući ih uticaju krupnog

¹⁸ Irina B. Kovačević: “Globalizacija i ekonomska i politička desuverenizacija”, u *Globalizacijai desuverenizacija*, ibid. Str 441 i dalje.

¹⁹ Ibid, str 442.

²⁰ R. Đulijanoti, *Sport, kritička sociologija*, Clio, Beograd2008, str. 295.

²¹ Зоран М. Арацки, Зоран М. Арацки: „Глобални медији и форматирање јавног мњења“, u *Globalizacija i desuveremizacija*, Ibid, str. 390.

kapitala²² i sport, jednako kao drugi kulturni fenomeni, postaje globalan. To znači da sport treba da zadovolji interese međunarodno povezanog kapitala, ali i da pruži idealan okvir, sliku idealizovanog liberalizma, koji, kako to tvrdi Fukujama, predstavlja "završetak istorije". Mir, bratstvo, fer-plej - tako dobijaju novo značenje, maskirajući duboke nejednakosti savremenog svijeta, od ekonomskog izrabljivanja država trećeg svijeta, do surove eksploatacije radnika u takozvanim bescarinskim zonama. Globalni sport u tom smislu ima i anestetičko dejstvo, koje je danas vidljivo i u ideologiji modernog olimpizma. Moderna koncepcija Olimpijskih igara predstavlja jedan od pokušaja da sport dobije globalni značaj, odnosno da se sportu dodijeli uloga povezivanja i posredivanja, što u modernom svijetu ima drugačiji smisao nego u vrijeme antičkih Olimpijada.

Sada je uputno postaviti pitanje: da li se karakter modernih Olimpijskih igara mijenjao, prateći logiku kapitala, odnosno njegovu globalizaciju. Nesumnjivo je da je sama ideja modernih Olimpijskih igara sadržavala izvjesnu političku poruku. Isto tako, Igre su, uoči Drugog svjetskog rata, kada su, sudbonosno, održane u Berlinu, bile poprište ideološke borbe, između zapadnog liberalizma i nacionalsocijalizma, koji, prema Vilhelmu Rajhi, predstavlja radikalizovanu buržuasku ideologiju. Na Olimpijskim igrama uveden je i sukob ideoloških koncepata socijalizma i liberalizma, da bi u globalizovanom svijetu Igre, na izvjestan način, slavile međunarodnu pobjedu liberalne demokratije, odnosno slobodnog tržišta. Tako se ispostavlja da je prvi lik globalizacije sporta, ne samo zamah sportske industrije nego i širenje obima kapitalističke proizvodnje na globalne sportske smotre.

Sa druge strane, kao artikal, širi se i sama paradigma logike kapitala, pa čak mala sportska takmičenja, pod uticajem "mita zdesna"²³ podražavaju globalno postavljene okvire. Nadvladavanje granica ovdje podrazumijeva neposredni lični angažman, rad i trud, kao garanciju uspjeha, čime se nadalje porokuje savremeni mit o preduzumljivosti koja garantuje lično blagostanje i uspjeh.

U savremenom svijetu sport zato predstavlja popularizovanu sliku globalizovanih neoliberalnih odnosa. Najprije, sportom se propagira liberalni mit o tome da sposobniji i preduzumljiviji ostvaruju uspjeh, u fer-utakmicama, baš kao što je to i u uslovima djelovanja slobodnog tržišta. Sa druge strane, i sama

²² Pečujlić, str. 90.

²³ Rolan Bart, *Književnost, mitologija, semilogija*, Nolit, Beograd, 1969, str 147.

organizacija sportskih takmičenja pretpostavlja određeni tržišni mehanizam, koji pospješuje ne samo prateću sportsku industriju, nego samu organizaciju sportskih takmičenja čini posebnom oblašću privređivanja. Ovi su procesi komplementarni:

Nastojanje da se postignu rezultati koji su na granici ljudskih mogućnosti, kao i težnja za savršenstvom, razlozi su zbog kojih sport sve više zavisi od tehnologije.²⁴

Desuverenizacija, kao prateći proces globalizacije kapitala, često se imenuje kao "glokalizacija". Ovaj termin označava "lokalnu" refleksiju globalnih događaja, prema maksimi "misli globalno djeluj lokalno". Ova parola zapravo potvrđuje primarnost globalnog okvira Drugim riječima, misliti globalno već podrazumijeva lokalno djelovanje, odnosno lokano i lokalizovano djelovanje produkuje globalni okvir, kao neisposredovanu civilizacijsku paradigmu.²⁵

Uvid u pervertovanje lokalnog u ono što je *unaprijed* podređeno globalnom, razrješava dilemu o naizgled suprotstavljenim intencijama nacionalnih sportova. Naime, kako to s pravom primjećuje Ričard Đulijanoti, i dalje se forsiraju nacionalni sportski uspjesi²⁶, ali to samo prividno protivrječi globalizovanoj matrici. Đulijanoti insistira na tome da sport *glokalizuje*, odnosno hibridizuje, pri čemu nacionalni sportovi predstavljaju sliku globalno usvojene paradigme.

Glamur globalizovanog sporta, veliki sportski događaji, koji počivaju na eksploataciji i prisvajanju viška vrijednosti (poznato je, a to konstatuje i Đulijanoti, da se sportska oprema proizvodi u zemljama trećeg svijeta, u takozvanim bescarinskim zonama), dosledno se ponavlja i ovekovječuje u lokalnim sportskim događajima²⁷. Čak i sport u malim sredinama imitira globalni svjetski okvir, koji je samim tim aboliran. Nedostupnost globalnih sportskih događaja, kojima uglavnom ne mogu da prisustvuju stanovnici zemalja trećeg svijeta, zamjenjuje se njihovom glokalizacijom. Tako postoje lokalne "olimpijske igre", seoske olimpijade, mali atletski mitinzi, čija organizacija doslovno kopira ikonografiju velikih svjetskih sportskih događaja.

²⁴ Dragan Koković, *Društvo, nasilje i sport*, Mediteran publishing, Beograd, 2010, str 195.

²⁵ Vladirim Đurđević, "Eros i politika", u Zoran Kindić, Vladimir Đurđević (priređivači) *Iskustvo mere*, Filozofska komuna, Beograd, 2014, str 364.

²⁶ Đulijanoti, *Ibid*, str 305.

²⁷ Đulijanoti, *Ibid*, str 309.

Sportska industrija nesumnjivo pronalazi svoj neposredni interes u organizaciji svjetskih sportskih smotri. Veliki sportski događaji, sasvim sigurno, proizvode novo tržište, “nameću potrebu”, kako to primjećuje Markuze – otvarajući nova područja kapitalističke proizvodnje, kako kada je riječ o vrhunskoj sportskoj opremi, tako i kada je riječ o medijskoj produkciji događaja, i neposrednoj zaradi od organizacije sportskih manifestacija. Poznat je podatak da sportska industrija zarađuje godišnje 450 milijardi eura, i da se profit povećava za 12 mjeseci brže nego bruto društveni proizvod bilo koje zemlje u svijetu²⁸.

Prihodi od prodaje televizijskih prenosa velikih sportskih događaja takođe djeluju nestvarno, o čemu svjedoči studija “Izvori finansiranja u sportskoj industriji,” u kojoj se navodi, da je, recimo, prihod od zakupa tv prava za Zimske i Ljetnje OI 2010. i 2012. godine iznosio 3,8 milijardi dolara, dok je paket TV prava za Zimske i Ljetnje OI 2006 i 2008 iznosio 2,6 milijardi dolara.²⁹

Ovaj globalni karakter sportskih događaja opravdava se potrebom planetarnog prožimanja nacija, pri čemu se potenciraju ideje mira i zajedništva, kao i takozvani sportski fer-plej. Međutim, mora se postaviti pitanje da li su ove ideje, koje propagira moderni olimpizam, doista primarne u organizaciji velikih sportskih manifestacija, ili barem – da li je sama glamurnost velikih sportskih manifestacija “u duhu” samih događaja. Pozivanje na humanistički karakter planetarnih sportskih događaja, u tom smislu, može da bude razumijevano kao *mit zdesna*, koji nastoji da ovjekovječi i opravda postojeći sistem proizvodnje, odnosno kapitalistički, profitni karakter vrhunskog sporta. Ovdje se s pravom može postaviti pitanje *heteronomnih potreba*, o kojima govori Markuze³⁰. Jer, svetska sportska nadmetanja ne zahtijevaju glamurnu organizaciju, pa čak ni tako luksuzne stadione i vrhunsku sportsku opremu, nego upravo samu – *igru*.

Imajući u vidu markuzeovski shvaćene preobrazbe unutar građanskog društva, proizvodnju potreba i pretvaranje proizvođača u potrošače, sistemom nametnutih potreba, to znači da se izvorni potencijal sporta, odnosno *igra*, kao produkcija, izlaženje iz ograničenja prirode, nespoutanost i nepodređe-

²⁸Sretenka Dugalić, “Sportsko tržište, sportska delatnost, sportska industrija”, 3. Спортско%20тржиште,%20делатност%20и%20индустрија, pristupljeno 24. 11. 2016.

²⁹ Igor Radošević, Biljana Ostojić, “Izvori finansiranja usportskoj industriji”, *Vojno delo*, 3/2016, Beograd 2016, str 261.

³⁰ H. Markuze, *Čovek jedne dimenzije*, “Veslin Masleša”, Sarajevo, 1968, str 24.

nost spoljašnjem kauzalitetu³¹, ovdje iznova zatvaraju u ovjekovječene kauzalne odnose samog sistema kapitalistilke proizvodnje. Nametnute potrebe, glamuroznost sportskih manifestacija, nastojanje da se proizvede sve bolja sportska oprema, tako dobija ideološki smisao³².

Osim toga, u buržaskom kontekstu, sport izražava ideološki *credo* selekcije: samo oni koji su najbolji zaslužuju da opstanu, i da dalje napreduju. Kao i u svijetu preduzetništva, u sportu su najsposbniji zasluženo na čelu. Preduzimljivost, koja je još kod Ogista Konta, a kasnije i kod Maksa Vebera pojmljena kao *racionalnost*, u tom smislu prisutna je i u sportu³³. Samim tim što sport zahtijeva intervencije trenera, što osim fizičke vježbe podrazumijeva i usvajanje određenih tehnika – on nije samo neposredno fizičko djelovanje, nego vid racionalnog djelovanja. Poređenje sa tržištem, kao društvenim uspostavljenim okvirom buržoaskog svijeta zato se produbljuje. I dan danas se govori o „tržišnoj utakmici“, a sportski termini odavno su postali dio političkog govora.

Dakle, već svojim ustrojstvom, u kapitalističkom svijetu sport nosi određenu ideološku matricu, koju nereflektovano prihvataju njegovi ljubitelji, učesnici u sportskim događajima, ali i publika. Sport, samim tim, zadobija sve veći ideološki značaj, naročito onda kada i sam postane ustrojen prema modelu tržišnog poslovanja. U kapitalističkom ključu, to znači da je sport, baš kao i tržište, permanentna utakmica, u kojoj pobjeđuju bolji i snalažljiviji. I ovdje je značajan ne samo početni kapital, nego i, kako bi Veber rekao – racionalnost izbora, koja će određene sportiste, koji racionalno donose odluke, učiniti pobjednicima. Za čuvene američke boklere zato se govorilo da „boksuju mozgom“.

Sport je u tom smislu ne samo određen paradigmom vladajućih društvenih odnosa, nego je on, takođe, i sredstvo kojim se kapitalistički društveni poredak mistifikuje, odnosno čini nezaobilaznim: šta je „racionalnije“ od toga da „bolji“ pobjeđuje – u sportskoj ili društvenoj utakmici? Drugim riječima, takmičarska struktura sporta opravdava sam tržišni, takmičarski karakter društva u kome su neki dobitnici, a neki gubitnici (vlasnici sredstava za proizvodnju ili „proleter“).

Sport, od onog vrhunskog, do takmičenja u školama, sve do obične igre dječaka na ulici – učvršćuje „kulturne vrijednosti“ društva koje podrazu-

³¹ H. Markuze, *Eros i civilizacija*, Naprijed, Zagreb, 1989, str 146.

³² Ljubodrag Simonović, *Sport, destrukcija, kapitalizam*, Lorca, Beograd, 1995, str 66.

³³ Žunjić, *Ibid*, str 142.

mijeva da je „preduzumljivost“, odnosno „racionalnost“ temeljna forma razgraničenja, kojom se, „takmičarski“, opravdavaju postojeće socijalne razlike, odnosno klasno raslojavanje u društvu.

Potreba za proizvođenjem stalno novih i većih rekorda, sama po sebi već sadrži jedan moderni impuls – prevladavanje svakog ograničenja, nadilaženje svake postavljene granice³⁴. U tom smislu, samo prekoračivanje granica, kao lik Moderne, postaje stvar tržišta. Moderi duh tako dobija svoju obrtnu dimenziju, odnosno uspostavlja se svojevrsan krug, koji nalikuje na simboličku reprodukciju svijeta života o kojoj govori Habermas³⁵.

Već u XIX vijeku sport nije samo paradigmatično određen buržoaskom politikom, već i sam postaje *proizvodna djelatnost*. Igra, kao nesputana i neograničena ljudska djelatnost, kako to ističu predstavnici Kritičke teorije društva – Horkhajmer, Adorno i Markuze, potisnuta je „načelom realnosti“ (Markuze), odnosno ona dobija svoju – svrhu, kao vid proizvodnje koja treba da donese profit. Treneri u tom smislu odgovaraju predradnicima, a sportisti izvršiocima, dok su publika konzumenti, potrošači.

Razumije se, ovakav odnos je unekoliko izmijenjen. Savremeni sportisti zaradjuju mnogo novca, oni sami, zahvaljući sportu, često postaju vlasnici sredstava za proizvodnju, ne samo u sportu, nego i u drugim djelatnostima. Sportista često odlučuje o izboru svog menadžera ili trenera, on sam vodi vlastitu poslovnu politiku, razlikujući se po tome od vlasnika sredstava za proizvodnju u drugim tržišnim djelatnostima (gdje vlasnici sredstava za proizvodnju ništa ne proizvode, pa čak i ne upravljaju, već samo ubiraju profit). Ovakav koncept, koji je naročito vidljiv u savremenom tenisu, unekoliko mijenja poredjenje sa vansportskim tržištem. Međutim, upravo ova situacija dodatno osnažuje ideološku konstrukciju, prema kojoj je uspješnost i promišljenost garancija uspjeha, revitalizujući stari buržoaski mit o tome da se preduzumljivošću može krenuti od nule, do basnoslovnog bogatstva.

Opisana slika, međutim, i sama predstavlja svojevrsnu ideološku matricu. Pritom treba imati u vidu da Marksovom odredjenju ideologije treba dodati novije uvide, koji ideologiju, kao savremeni mit, razobličavaju kao dvostepenu strukturu. Savremeni sportisti, najprije, nijesu samonikli, oni su

³⁴Mladen Kozomara, „ O onome što je moguće. Politika i tehnika: iskušavanje mogućeg“, u *Politika i tehnika*, Zbornik radova sa II Filozofskih susreta, Udruženje studenata filozofije Jugoslavije, Beograd, 2000, str 81-94.

³⁵Jirgen Habermas, *Filozofski diskurs Moderne*, Globus, Zagreb, 1988, str 221 i dalje.

često u vlasništvu određenih marketinških kompanija, kao živa reklama za njihove proizvode. U njihovu karijeru ulagale su upravo jake i profitne kompanije. Njihov uspjeh određuje zaradu, ne samo kao nagradu na sportskim turnirima, već i u smislu daleko većeg priliva novca koji dolazi od reklama. Tako su i savremeni teniseri takodje, u izvjesnom smislu – najamni radnici, koji se, baš kao i proletarijat u XIX vijeku „prodaju na parče“, s tim što su sada dublje integrisani u sistem. Iako vole sport, kao igru, za njih ta igra postaje *posao*, što podrazumijeva, kako bi to rekao Adorno – „postvarenje“ njihovih izvornih ljudskih intencija.

Kapitalistički liberalizam, sa druge strane, podrazumijeva elite moći. Predstavnici krupnog kapitala, kao elita, utiču na političku i vojnu elitu, u funkciji ostvarivanja svojih ciljeva³⁶. Budući da su sprege kapitala odavno globalizovane, sukobi političkih elita, različitih svjetskih država, mogu biti razumijevani kao borba za povezanost sa tokovima globalnog kapitala³⁷. U takvim uslovima, sport predstavlja poprište za politička sučeljavanja, u sklopu ove borbe. Uoči održavanja Zimskih olimpijskih igara u Moskvi, zapadni svijet prijetio je bojkotom, zbog pokušaja političke elite Rusije da osigura svoje geostrateške interese u Ukrajni, što je podsjetilo na bojkot američkih sportista Olimpijskih igara u Moskvi (1980).

Sport pod *ideološkom paradigmom* ima i svoju *masovnu psihologiju*. Nacionalna homogenizacija navijača zamagljuje društvene antagonizme. U tom smislu, i pojava sportskog nasilja je integrisana u sistem, kao usmjereno nasilje, koje njegove protagoniste čuva od ispoljavanja nezadovoljstva zbog društvene marginalizacije³⁸. Drugim riječima, sveukupna organizacija sporta u globalizovanom svijetu, rezultira zatvaranjem *ige* u strogo postavljene systemske okvire. Ukupna organizacija sporta, u tom smislu, prožeta je ideologijom neoliberalizma, prenošenjem paradigmi velikih sportskih događaja na svako organizovano sportsko takmičenje.

Oslobađanje sporta, odnosno vraćanje igri, u tom smislu podrazumijeva globalne promjene svjetske politike, odnosno ukidanje neoliberalne paradigme, koja opravdava savremeni planetarni kapitalizam.

³⁶ Boris Raduka, „Usporedbe slobode i jednakosti i elite moći“, *Sloboda i jednakost*, Savet Filozofskih susreta, Beograd, 2002, str 96.

³⁷Miroslav Pečujlić, nav, str 136.

³⁸ Dragan Koković, *Društvo, nasilje i sport*, Mediteran Publishing, Beograd, 2010, str 135.

Literatura

Antonić, Slobodan, „Kompradori“, NSPM, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/kompradori.html>, pristup, 21. 10 2015.

Арацки, Зоран М, „Глобални медији и форматирање јавног мњења“, у *Globalizacija i desuveremizacija*

Bart, Rolan, *Književnost, mitologija, semilogija*, Nolit, BNeograd, 1976,

Sretenka Dugalić, “Sportsko tržište, sportska delatnost, sportska industrija”, 3. Спортско%20тржиште,%20делатност%20и%20индустрија, pristupljeno 24. 11. 2016.

Dulijanoti, Ričard, *Sport, kritička sociologija*, Clio, Beograd 2008.

Đurđević, Vladimir, “Eros i politika”, u Zoran Kindić, Vladimir Đurđević (priređivači) *Iskustvo mere*, Fulozofska komuna, Beograd, 2014.

Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2007

Habermas, Jirgen, *Filozofski diskurs Moderne*, Globus, Zagreb, 1988,

Lončar, Jelena, „Globalizacija, pojam nastanak i rendovi razvoja“, *Geoadria*, Voil 10, No. 1, Zadar, 2005,

Koković, Dragan, *Društvo, nasilje i sport*, Mediteran publishing, Beograd, 2010.

Kovačević: Irina B, “Globalizacija i ekonomska i politička desuverenizacija”, u *Globalizacijai desuverenizacija*, Srpsko filozofsko društvo/Insotut za uporedno pravo, Beograd – Kosovska Mitrovica, 2013.

Kozomara, Mladen, „ O onome što je moguće. Politika i tehnika: iskušavanje mogućeg“, u *Politika i tehnika*, Zbornik radova sa II Filozofskih susreta, Udruženje studenata filozofije Jugoslavije, Beograd, 2000.

Markuze, Herbert, *Čovek jedne dimenzije*, “Veslin Masleša”, Sarajevo, 1968.

Markuze, Herbert, *Eros i civilizacija*, Naprijed, Zagreb, 1989.

Pečujlić, Miroslav, *Globalizacija . dva lika sveta*, Gutembergova galaksija, Beograd, 2002.

Radošević, Igor, Ostojić, Biljana, “Izvori finansiranja usportskoj industriji”, *Vojno delo*, 3/2016, Beograd, 2016.

Raduka, Boris, „Usporedbe slobode i jednakosti i elite moći“, *Sloboda i jednakost*, Savet Filozofskih susreta, Beograd, 2002,

Robinson, W. „Social Theory and Globalisation, The Rise of Transnational State“, *Theory and Society, Renewal and Critique in Socijal Rheory*, vol 30, No. 2, 2001.

Simonović, Ljubodrag, *Sport, destrukcija, kapitalizam*, Lorka, Beograd, 1995.

Vratuša, Vera, "Globalizacija i desuverenizacija", *Globalizacija i desuverenizacija*, Srpsko filozofsko društvo/Institut za uporedno pravo, Beograd – Kosovska Mitrovica, 2013.

Žunjić, Slobodan, *Modernost i filozofija*, Plato, Beograd, 2009.

**MODELI ISPOLJAVANJA PSIHOLOŠKOG UZNEMIRAVANJA I
ZLOSTAVLJANJA U SAJBER PROSTORU SA OSVRTOM NA
NAJPOZNATIJE MEDIJSKE SLUČAJEVE**

**MODELS OF PSYCHOLOGICAL HARASSMENT MANIFESTATION IN
CYBERSPACE WITH REFERENCE TO THE MOST FAMOUS MEDIA CASES**

dr ŽIVANKA MILADINOVIĆ BOGAVAC, docent
Fakultet za poslovno industrijski menadžment,
Univerzitet Union Nikola Tesla

***Apstrakt:** Internet nam je pružio ranije nezamislive mogućnosti. Jedna od mogućnosti je slobodan pristup informacijama. Informacione tehnologije su osim brojnih benefita donele i nove opasnosti koje mogu rezultovati posledicama finansijskog, nematerijalnog ili kombinovanog karaktera.*

***Ključne reči:** Sajber uznemiravanje, sajber proganjanje, sajber žrtve, sajber prostor, sajber criminal*

***Abstract:** Internet has provided us with previously unimaginable possibilities. One possibility is free access to information. Information technology, in addition to the many benefits, brought new dangers that may result in financial consequences, intangible or a combination of characters.*

***Key words:** Cyber Harassment, Cyber Stalking, Cyber Victims, Cyber Space, Cyber Criminal*

1. Uvod

Finansijske ili materijalne posledice mogu da nastanu kada učinilac vrši delo radi sticanja protivpravne imovinske koristi, pa tu korist za sebe ili drugog zaista i stekne, ili je ne stekne, ali svojim delom objektivno pričini

određenu štetu, ili kada učinilac ne postupa radi sticanja koristi za sebe ili drugog, ali objektivno učini finansijsku štetu.

Za razliku od finansijskih, nematerijalne posledice se ogledaju u neovlašćenom otkrivanju tuđih tajni, ili drugom indiskretnom štetnom ponašanju, koje se javlja usled sajber uznemiravanja ili sajber proganjanja. Ove štetne aktivnosti najčešće pogađaju maloletna lica na društvenim mrežama koja se olako upuštaju u komunikaciju sa nepoznatim.

Kombinovane posledice će uslediti kada se otkrivanjem poverljivih informacija putem zloupotrebe računara ili informatičke mreže naruši nečiji ugled, odnosno povredi moralno pravo, a istovremeno prouzrokuje konkretna finansijska šteta.

Imajući u vidu dalekosežne posledice, akcenat rada će biti nematerijalne ili kombinovane posledice usled sajber uznemiravanja ili proganjanja koje su usmerene na maloletna lica.

2. Pojmovno određenje Sajber uznemiravanja i zlostavljanja

Onlajn uznemiravanje može da bude direktno ili indirektno. Direktno podrazumeva pretnje, zastrašujuće poruke upućene žrtvi putem mejla ili nekim drugim vidom internet komunikacije, slanje zaraženih poruka ili kompjuterskih virusa. Indirektno onlajn uznemiravanje obuhvata širenje glasina o žrtvi na različitim internet forumima, potpisivanje žrtve na neželjenim onlajn servisima, kao i slanje poruka drugim korisnicama u žrtvino ime.¹ Postupci koje karakteriše sajber uznemiravanje prerastaju u sajber proganjanje kada se neželjena komunikacija ponavlja, i to bilo da je direktna, bilo da je indirektna, i kada se vrši u određenom vremenskom periodu, putem jednog ili sredstva interneta ili više sredstava interneta, kao i neke druge vrste elektronske komunikacije.

Sajber proganjanje predstavlja vid konvencionalnog proganjanja, uznemiravanja u nekonvencionalnom sajber prostoru, koje se vrši posredstvom informaciono-komunikacionih tehnologija. Bociłji i saradnici smatraju da sajber proganjanje treba posmatrati kao nezavisan problem koji ne mora da bude uži od pojma proganjanje. Sajber proganjanje ne isključuje i druge uobičajne metode uznemiravanja koje podrazumevaju fizičku bliskost. Informaci-

¹ Ellison, L., Akdeniz, Y., *Cyber-stalking: the Regulation of Harassment onthe Internet*, "Criminal Law Review", December Special Edition: Crime, Criminal Justice and the Internet, 1998, p. 29-48.

ono-komunikacione tehnologije ne treba ograničiti samo na upotrebu računara i interneta. Prema ovim autorima, ono što je zajedničko sajber proganjanju i konvencionalnom proganjanju je kontinuiranost u postupcima uznemiravanja i izazivanje straha kod žrtve.²

Sajber uznemiravanje i sajber proganjanje možemo obuhvatiti pojmom psihološkog zlostavljanja u sajber prostoru. Psihološkim zlostavljanjem u sajber prostoru ili sajber zlostavljanjem smatraće se svaka upotreba psihičke snage kojom počinitelj povređuje psihički integritet druge osobe. Podrazumeva svako neljudsko, negativno ponašanje prema osobi koje se izražava nanošenjem duševnih patnji manjeg ili većeg intenziteta.

Jedna od najšire prihvaćenih definicija sajber zlostavljanja je ona po kojoj sajber zlostavljanja predstavlja skup postupaka kojima pojedinac ili određena grupa koristeći komunikaciono - informacione tehnologije uznemirava jednu osobu ili više pojedinaca. Takva ponašanja obuhvataju pretnje, lažne optužbe, kao i namamljivanje maloletnika u svrhu seksualne eksploatacije.³

3. Modeli izvršenja sajber uznemiravanja i zlostavljanja

Sajber zlostavljači imaju veliku prednost a to je anonimnost koju pruža internet i mogućnost izvedbe mnogobrojnih taktika kojim će ostvariti svoje maliciozne namere. Lažno predstavljanje je najčešće inicijalna aktivnost. Profil na društvenim mrežama se može napraviti za nekoliko minuta, bez provere stvarnog identiteta lica. Podatke kojim će podkrepiti profil može naći takođe na internetu, preuzimanjem sa već postojećih profila. Pretvarajući se da je neko drugi, zlostavljač može da šalje uznemiravajuću elektronsku poštu da bi se verovalo da poruke dolaze od korisnika naloga. Zlostavljač s drugim korisnicama komunicira na negativan, nemilosrdan ili neprikladan način pretvarajući se sve vreme da izražava mišljenje lica čiji nalog koristi i čijim se imenom lažno predstavlja. Na ovaj način zlostavljač može ogovarati, klevetati, vređati lica pod imenom druge osobe i na taj način izvršiti uznemiravanje.

Ogovaranje i klevetanje sastoji se u slanju ili postavljanju uvredljivih i neistinitih informacija o drugoj osobi s namerom ugrožavanja njene reputacije

² Bocilj, P., *Victims of cyberstalking: An exploratory study of harassment perpetrated via the Internet, "First Monday"*, 2003, vol. 8, no. 10, http://firstmonday.org/issues/issue8_10/bocij/index.html, последњи пут приступили 12.04.2016.године.

³ Bocilj, P., McFarlane, L., *Online harassment: towards a definition of cyber stalking*, „Prison Service Journal”, (139), 2002, p. 31–8.

ili prijateljstava. Te informacije, u vidu kompromitujućih izjava ili slika, mogu da budu postavljene na nekoj od internet stranica ili se mogu prosleđivati drugim korisnicima putem elektronske pošte ili instant poruka.

Vređanje je takođe jedan od indikatora psihološkog zlostavljanja u sajber prostoru. Podrazumeva kratku i žustru diskusiju između dve ili više osoba putem bilo koje komunikacione tehnologije. Sastoji se u namernom postavljanju ili slanju elektronskih poruka s uvredljivim, zlobnim, gnevnom, ponižavajućim ili vulgarnim izrazima.

Nešto drugačiji oblik psihološkog zlostavljanja u sajber prostoru koji traje duže od samog vređanja, koji je jednostran, s najmanje jednim zlostavljačem i jednom žrtvom, jeste uznemiravanje. Sastoji se u slanju uvredljivih, provokativnih i grubih poruka jednoj osobi ili grupi, i to u dužem vremenskom periodu. Najčešće se javlja u personalnim kanalima komunikacije, kao što je elektronska pošta, ali se uznemiravajuće poruke mogu upućivati i putem javnih foruma, kao što su chat-sobe i diskusione grupe, a najčešće putem mesinđera na društvenim mrežama. Uznemiravanje se može vršiti kako putem personalnih računara, ali se dalje uznemiravanje može nastaviti i putem mobilnih telefona korišćenjem broja koji je stečen iz konverzacije sa žrtvom ili u podacima na njenom profilu, kada jednoj osobi jedan ili više udruženih zlostavljača šalju na stotine ili hiljade tekstualnih poruka.

Indikator psihološkog zlostavljanja koji je tesno povezan s uznemiravanjem jeste proganjanje. Poruke koje sadrže pretnje povređivanjem, oštro zastrašivanje i neprijatne komentare uobičajeno se upućuju personalnim kanalima komunikacije i izazivaju osećaj ugroženosti. U takvim situacijama indikatori psihološkog zlostavljanja se prepliću i čine izdvojen događaj zlostavljanja u sajber prostoru, što uzrokuje strah da će želja za virtuelnom osvetom postati realnost, te su žrtve uobičajeno uplašene i strahuju za svoju bezbednost. Uobičajena sredstva elektronske komunikacije putem kojih se ispoljava sajber proganjanje su: tekstualne poruke ili SMS-poruke koje se upućuju putem mobilnih telefona, elektronske poruke koje se prosleđuju u vidu elektronske pošte, instant poruke koje se upućuju u realnom vremenu putem besplatnih softverskih paketa, sajtovi za socijalno umrežavanje ;, onlajn pričaonice koje pružaju mogućnost virtuelne komunikacije između dve osobe ili između više osoba, blogovi ili veb-beleške kao svojevrsni onlajn dnevници ili časopisi, veb-sajt kao grad ili lokacija na svetskoj elektronskoj mreži koji sadrže početnu stranu i linkove za druge stranice.

Nacionalno istraživanje o proganjanju u SAD u 2006. godini identifikovalo je 3.424.100 žrtava proganjanja i došlo do sledećih otkrića: „ Svaka četvrta osoba 26% bila je izložena sajber proganjanju. U 83% slučajeva žrtve su trpele uznemiravanje putem e-mail poruka, a u 35% slučajeva putem instant poruka. Studija o sajber proganjanju u Velikoj Britaniji pokazala je da su žrtve najčešće bile uznemiravane putem e-maila i to u 79% slučajeva, putem instant poruka u 13% slučajeva putem soba za čet u 8% slučajeva, dok su interaktivni sajтови korišćeni u 2% slučajeva. U 92% slučajeva žrtve su proganjane puta metodom proganjanja. U 83% slučajeva učinioci su bili muškarci, prosečnog uzrasta od 24 godine, najstariji je imao 53. godine, a najmlađi 10. Žrtve su u 52% slučajeva bile ženskog pola, a u 35% muškog pola. Žrtve su bile prosečne starosti 32 godine.”⁴

U mnogim tehnološki dominantnim zemljama sveta sprovedena su istraživanja koja pokazuju posledice psihološkog zlostavljanja u sajber prostoru, i to pre svega nad školskom populacijom (Maltretiranje). Istraživanje sprovedeno na 5.000 ispitanika studentske populacije u Južnoj Koreji pokazalo je da su čak 36% ispitanika bili žrtve sajber maltretiranja tokom 2012. godine, te da se oni zbog toga osećaju usamljeno, bespomoćno i manje vredno. Statističari britanskog "Telegrafa" došli su do informacije da je oko 40% žena bilo žrtva zlostavljanja posle dogovorenih onlajn spojeva, a da 20% zlostavljača nastavlja da trajno uhodi žrtve putem društvenih mreža (Facebook, MiSpace, Ttwitter i).⁵

Iako je značajna karakteristika psihološkog zlostavljanja ponašanje zlostavljača koje se ponavlja tokom vremena, u sajber svetu nekada samo jedno negativno ponašanje koje je izvršio zlostavljač u sajber prostoru može uzrokovati ponavljanje viktimizacije žrtve u dužem vremenskom periodu. Tako se, na primer, jedna kompromitujuća fotografija može elektronskim putem tokom određenog vremenskog perioda prosleđivati mnogim različitim osobama, što iz perspektive sajber žrtve može da bude doživljeno kao ponovna viktimizacija. To nas dalje upućuje na činjenicu da onlajn komunikaciju odlikuje postojanost u izražavanju, tako da zlonamerne tekstualne poruke, imejlovi ili fotografije, kada se jednom proslede u sajber prostoru, postaju teško uništivi. Milioni

⁴ D'Ovidio, R., Doyle, R.(2003), *A study on cyber stalking: understanding investigative hurdles*, „FBI Law Enforcement Bulletin”, 73 (3), p 10–17, www.fbi.gov/publications

⁵ D'Ovidio, R., Doyle, R., *A study on cyber stalking: understanding investigative hurdles*, FBI Law Enforcement Bulletin, ISSN 0014-5688, vol. 73, no. 3, p. 10–17, 2003, <http://www.fbi.gov/publications.htm>

posmatrača mogu takav materijal da sačuvaju na svom telefonu ili kompjuteru i kasnije prosleđuju drugim korisnicama. To dalje označava da se psihološko zlostavljanje u sajber prostoru, kao i većina tradicionalnog zlostavljanja, odvija u prisustvu drugih osoba koje imaju ulogu posmatrača ili svedoka, s tom razlikom što se kod zlostavljanja u sajber prostoru publika može stalno povećavati s protokom vremena i ne može se znati koliko osoba je, svojom voljom ili bez svoje volje, uključeno u ovu negativnu pojavu. Popularne aplikacije imaju pristup informacijama o GPS-lokaciji, tako da zahvaljujući tome napadači mogu da otkriju gde korisnik živi, radi i provodi većinu vremena.

Na osnovu istraživanja koje je za predmet imalo ispitivanje karakteristika "sajber" progonitelja i pravljenje tipologije, na osnovu 24 slučaja došlo se do podataka o karakteristikama žrtava i učinilaca i njihovog međusobnog odnosa, kao i o postupcima "sajber" proganjanja: „ U 91% žrtve su bile ženskog pola, dok je 8,5% bilo muškog pola. Žrtve su bile prosečno uzrasta do 32 godine, pri čemu je najmlađa žrtva imala 14 godina, a najstarija 53. Učinioci su u proseku imali 41 godinu, pri čemu je najmlađi imao 18, a najstariji 67 godina. Sajber proganjanje je u zavisnosti od slučaja do slučaja trajalo od 17 dana do 5 godina, prosečno 11,5 meseci. U najvećem broju, odnosno u 10 slučajeva žrtve su 'uznemiravane' putem e-mail poruka. U ostalim slučajevima uznemiravanje je vršeno putem 'Usenet' grupa i oglašivača, veb-sajtova za upoznavanje i pričaonica-ova poslovnih mreža i drugo. U 'on-line' 13 slučajeva uznemiravanje bilo je praćeno 'online' uznemiravanjem. U više od polovine slučajeva progonitelji su pretili žrtvama ili njihovoj porodici / prijateljima. U najvećem broju slučajeva ni žrtve ni učinioци nisu bili u braku / vezi. Istraživanje je pokazalo da je 12 od ukupnog broja od 24 učinioca imalo istoriju 'sajber' proganjanja, od kojih je tri četvrtine bilo procesuirano. Žrtve su učinioce u trećini slučajeva upoznale putem informaciono-komunikacionih tehnologija. U 22% radilo se o potpunim strancima, a u 12% o bivšim partnerima i kolegama. U tri četvrtine slučajeva radi se o muško-ženskom 'sajber' proganjanju, a u preostalim slučajevima ožensko-ženskom ili muško-muškom 'sajber' proganjanju. ”⁶

Kao što možemo zaključiti maloletnici su posebno ranjivi deo populacije jer se njihovo poverenje, zbog naivnosti i neiskustva, često može zadobiti. Jedan od velikih problema koji se javlja među mlađom populacijom školskog uzrasta je takozvani "sekting" koji podrazumeva slanje seksualno eksplicitnih

⁶ McFarlane, L., Bocilj, P. *An exploration of predatory behaviour in cyberspace: Towards a typology of cyberstalkers*, „Firstmonday”, 2004 no. 8 (9), p. 1–12.

poruka i fotografija, putem mobilnih telefona ili društvenih mreža, koje mogu izazvati posledice, kako emotivne, tako i zakonske za njih i njihove roditelje. "Sekting" može voditi sajber zlostavljanju ili uceni jer sajber zlostavljači kao glavni argument za ucenu koriste nepriličan sadržaj bilo da se odnosi na komunikaciju ili eksplicitne slike.

Primer "Sekting"-a je i priča o devojčici Amandi Tod koja je obišla svet. Naime, petnaestogodišnjakinja iz Kanade upala je u zamku sajber zlostavljača koji joj je uništio život i doveo do samoubistva. Ova devojčica je sa trinaest godina nabavila veb kameru kako bi se družila sa prijateljima i upoznala nove ljude. U to vreme je napravila kobnu grešku koja je poslužila sajber zlostavljaču-slikala se u toplesu. Godinu dana kasnije preko fejsbuka javio joj se čovek koji je nekako došao u posed njene fotografije u toplesu. Sajber zlostavljač nastupio je sa jasnom učenom- intimni odnosi sa njim ili će fotografija biti obelodanjena svim njenim prijateljima. Nije mu bilo teško da ostvari svoju zamisao budući da je dosta informacija o njoj našao na njenom fejsbuk profilu: u koju školu ide, ko su joj rođaci i prijatelji. Svoju pretnju je izvršio tako što je na Fejsbuku registrovao profil i za profilnu sliku stavio onu na kojoj je devojčica obnažena, i sa tim profilom slao zahteve prijateljstva svim licima za koja je saznao na devojčicinom profilu. Usledilo je vršnjačko zlostavljanje, promena škole, depresija, droge, alkohol, a sve se na kraju okončalo samoubistvom nesrećne devojčice.

"Sekting" se može koristiti i za ucene koje imaju za cilj sticanje protivpravne koristi, najčešće po sledećem scenariju: Devojka Prethodno postane Prijatelj sa žrtvom na Fejsbuku, da bi kasnije žrtva bila uvučena u Razgovor na skajpu Uz veb-kamere. Taj plan obično podrazumeva da tokom razgovora žena skine svoju odeću i tako ohrabri žrtvu da uradi isto. Ono što žrtva ne shvata je da se ceo razgovor krišom snima, a stvari postaju gore ako "razgovor" ode u tom pravcu da se žrtva ohrabri da izvede neke seksualne radnje. Ono što sledi je ucena, uz pretnju da će kompromitujuće fotografije i video-snimci biti dostavljeni porodici, prijateljima ili objavljeni javno na internetu, ukoliko se ne uplati određeni iznos novca.

Da ovaj scenario ima svoje žrtve svedoči i primer Danijela Peria (Danijel Peri), koji je započeo razgovor na Skajpu sa nekim za koga je Danijel mislio da je devojka njegovih godina. Onlajn romansa se ubrzo pretvorila u horor za Danijela kada mu je zaprećeno da će video-snimak celog razgovora s devojkom biti poslat njegovim prijateljima i porodici ukoliko na račun otmičara ne bude uplatio traženu sumu novca. Sat vremena kasnije, Danijel je skočio s

mosta. Preminuo je sat vremena pošto su ga spasioци izvukli iz vode. Prema nekim izveštajima, nekoliko sati pred smrt Danijel je na Fejsbuku i Tviteru objavio svoje korisničko ime na Skipe u pozivajući sve, uključujući i nepoznate ljude, da ga kontaktiraju. Moguće je da su kriminalci, koji su ga kasnije ucenjivali, tako došli do njegovog imena na Skajpu.

Pored onih zlostavljanja koja se zasnivaju na informacijama koja je žrtva dala u ruke „zlostavljača“, kao jedne od najučestalijih i najopasnijih javljaju se uznemiravanja i zlostavljanja putem ucena o privatnim informacijama do kojih se došlo upotrebom tzv. policijskog malvera. Neretko je epilog tih slučajeva sajber uznemiravanja tragičan, što se može zaključiti iz sledećih primera.

Sedamnaestogodišnji Džozef Edvards (Džozef Edvards) obesio se pošto je dobio lažni mejl od policije u kom se tvrdilo da je posećivao neke nelegalne veb-sajtove i da mora da plati 100 funti da ne bi bio pokrenut sudski postupak protiv njega. Edvards, koji boluje od autizma, koji je odigrao izvesnu ulogu, poverovao je da je lažna mejl poruka prava pretnja. Istraga je otkrila da je Edvardsov laptop bio inficiran malverom koji je zaključao uređaj ucenjujući Edvardsa da plati 100 funti putem Ukash-b, servisa koji otežava da se otkrije identitet kriminalaca koji ga koriste da bi iznudili novac od korisnika. Edvards se uplašio jer je poverovao u tvrdnje iz mejla da su neke "nepristojne" slike pronađene u njegovom računaru i da mora da plati da bi sprečio dalje korake policije. Strahujući zbog bola koji bi saznanje prouzrokovalo njegovoj majci i sestri, Edvards je oduzeo sebi život.⁷

Slučaj Džozefa Edvardsa nije usamljen. Tridesetšestogodišnji Marčel Datku (Marsel Datcu) iz Rumunije izvršio je samoubistvo zato što je poverovao obaveštenju koje je video na računaru, a kojim mu je zbog navodnog kršenja zakona naloženo da plati kaznu od 70.000 leja (15.519 evra) u zamenu za zatvorsku kaznu u trajanju od 11 godina. Ono što se desilo Marčelu Datku najgori je scenarij koji je do sada viđen. On je pronađen u dnevnoj sobi obešen, sa četvorogodišnjim sinom u naručju, oko čijeg vrata je takođe bio konopac. On se na taj strašni čin odlučio pošto je u njegovom brauzeru bila prikazana lažna poruka rumunske policije.

Policijski malveri su pretnja s kojom se korisnici računara širom sveta relativno često susreću. Ovaj model biznisa pokazao se do sad unosnim za sajber kriminalce, jer nemali broj žrtava poveruje u istinitost upozorenja koje

⁷Još jedno samoubistvo zbog „policijskog“ malvera. <http://www.informacija.rs/Sajber-hronika/Jos-jedno-samoubistvo-zbog-policijskog-malvera.html>

prikazuje malver na zaraženom računaru. Oni koji nasednu na ovaj poznati trik kriminalaca, plate kaznu koja uglavnom ne prelazi iznos od nekoliko stotina evra. Navodna kazna od 7.0000 leja, koliko je trebalo da isplati Datku kriminalcima, nije uobičajena, posebno u Rumuniji, u kojoj policijski malveri obično traže male sume, najviše oko 300 leja (66 evra).⁸

4. Posledice sajber uznemiravanja i proganjanja

Na samom početku bilo kog od formi psihološkog zlostavljanja u sajber prostoru, prve posledice se kod žrtve sajber zlostavljanja javljaju u vidu razdražljivosti, anksioznosti, nesanice, neuobičajene aritmije, problema s koncentracijom i problema s organima za varenje. Nakon određenog vremena, kraćeg ili dužeg, u zavisnosti od samog psihičkog stanja osobe nad kojom se vrši psihološko zlostavljanje u sajber prostoru, ona počinje da sumnja u svoju sposobnost, kompetentnost, oseća se razočarano, isključeno iz sredine.

U slučaju da sajber zlostavljači otkriju žrtvine lične podatke (pravo ime, adresa, fotografije, radno mesto, škola, prijatelji, rođaci) na veb-sajtu ili forumu, a zatim se lažno predstavljaju sa ciljem objavljivanja materijala u žrtvino ime koji ih izvrgava ruglu, kleveće ili ih ismeva. Takav oblik zlostavljanja može izazvati teške negativne posledice, poput straha, poremećaja u spavanju i ishrani, kao i prestanak dotadašnjeg učestvovanja u različitim oblicima društvenog života.⁹

Budući da žrtva postaje emocionalno ranjiva i da se povlači u sebe da bi izbegla konfliktne situacije, javlja se njena emocionalna izolacija, te se žrtva udaljava od ljudi, što dalje doprinosi doživljaju besmislenosti da se bilo šta preduzme. Na taj način žrtva sajber zlostavljanja se postepeno isključuje iz realnog života tako što sve češće kasni s izvršavanjem svojih svakodnevnih obaveza, i to kako privatnih, tako i poslovnih, odnosno odlaže završavanje započetog posla, a odbija da prihvati nove zadatke, te na taj način produžava lenčarenje. Uslovi se komplikuje i pojavom fizičkih simptoma u vidu hroničnog umora, glavobolja ili bezvoljnosti. Često i sami simptomi mogu da predstavljaju dodatno opterećenje, te tako uzrokuju apatiju i gubitak životnih inte-

⁸ Čovek izvršio samoubistvo zbog pretnje policijskog malvera, <http://www.informacija.rs/Sajber-hronika/Čovek-izvršio-samoubistvo-zbog-pretnje-policijskog-malvera.html>, последњи пут приступили 12.04.2016.године.

⁹ Kowalski, R. M., Limber, S. P., Agatston, P. W., *Cyber Bullying: Bullying in the Digital Age*, John Wiley & Sons, ISBN: 978-14443-21-88-3, 2010.

resa. U toj fazi javlja se iscrpljenost ličnih resursa, žrtva postaje depresivna i ničim motivisana da bilo šta preduzme, i to kako u svom ličnom životu, tako i na poslu. Žrtva sajber zlostavljanja postaje cinična i ravnodušna prema svojoj okolini i ima potrebu i želju da pobegne ne samo od prijatelja već i od članova svoje porodice.

5. Načini prevencije sajber uznemiravanja i zlostavljanja

Kao što smo zaključili iz navedenih primera psihološko zlostavljanje u sajber prostoru predstavlja globalnu pojavu koja prevazilazi granice svih država sveta, čije se negativne posledice ne reflektuju samo na ugroženog pojedinca kao korisnika elektronskih tehnologija već i na njegovo okruženje i porodicu, kao i na društvo u celini. S tim u vezi preventivne mere su neophodne kako od strane roditelja maloletnika, školskih ustanova, države kroz osnivanje kontakta centra, tako i društvenih mreža koje su najpogodnije mesto i sredstvo ovih protivpranih aktivnosti.

Pre svega uloga roditelja u prevenciji ove negativne pojave je esencijalna. Roditelji treba da razgovaraju sa decom kao i da budu upućeni u njihove aktivnosti na internetu. Škole bi trebalo da organizuju što više edukacija o korišćenju informacionih tehnologija koje će biti od pomoći da učenici prepoznaju situacije koje za njih mogu biti opasne.¹⁰

Takođe, država institucionalno, kroz jedan centralizovan sistem treba da preduzme preventivne mere protiv ovog globalnog izazova. Osnivanje kontakta centra kao jedinstvenog mesta za savete i prijavu je neophodno kako bi ugrožena lica, roditelji i nastavnici mogli da dobiju savete iz oblasti bezbednosti na internetu, odnosno da prijave problem koji uoče.¹¹

Preventivne mere neophodne su i od strane društvenih mreža. Da bi žrtva prijavila uznemiravanje na Facebook-u, potrebno je kliknuti na "Izveštaj / Blok" u donjem levom uglu na Hronologija-u profila zlostavljača. Klikom na tu opciju pojavljuje se meni s pitanjem zbog čega se profil prijavljuje i da li je u pitanju osoba koja prijavljuje ili poznanik. Na kraju je neophodno dati saglasnost o prihvatanju pravila Fejsbuka. Po dobijenoj prijavi, administratori Fejsbuka će reagovati i profil zlostavljača suspendovati.

¹⁰ *Tinejdžeri oprez! Sajber predatori vrebaju*, <https://www.informacija.rs/Clanci/Tinejdzeri-oprez-Sajber-predatori-vrebaju.html>

¹¹ *Proradio broj 19833 za prijavu zlostavljanja dece na internetu*, <https://www.informacija.rs/Vesti/Proradio-broj-19833-za-prijavu-zlostavljanja-dece-na-internetu.html>

Takođe, na Facebook je osnovao servis koji omogućava korisnicima ove društvene mreže da prijave prijatelje koji na stranicama svog profila objavljuju sadržaj koji ukazuje na suicidalne namere, putem opcije "Izveštaj Suicidno sadržaj" („prijavi suicidalni sadržaj“). Na ovaj način kada im se dostavi URL adresa stranice na kojoj se nalaze naznake vezane za samoubistvo, puno ime korisnika koji je objavio i drugi podaci, administratori na Facebook-b će preduzeti sve raspoložive mere ukoliko je moguće.

6. Zaključak

Psihološko zlostavljanje nije nova pojava, kao što nije ni novo ponašanje koje ovaj pojam opisuje. Kao novost se jedino može posmatrati njena pojava u tzv. sajber prostoru uslovljena progresivnim razvojem informacionih tehnologija i internet globalizacijom. Problemi zlostavljanja u sajber prostoru proizvode negativne posledice koje se ne reflektuju samo na ugroženog pojedinca već i na njegovo okruženje i porodicu, kao i na celo društvo. Psihološko zlostavljanje u sajber prostoru podrazumeva ispoljavanje negativnih ponašanja prema drugim licima, a koja se vrše uz korišćenje elektronskih tehnologija kao što su personalni računari i mobilni telefoni. To dalje znači da korisnici elektronskih tehnologija mogu da budu stalne mete psihološkog zlostavljanja u sajber prostoru. Sajber zlostavljači mogu da deluju u bilo koje vreme (24 sata tokom sedam dana u nedelji) i gotovo u svakom prostoru, jer sajber zlostavljanje nije limitirano fizičkom lokacijom zlostavljača ili žrtve.

Iz navedenih primera možemo zaključiti da sajber uznemiravanje i zlostavljanje poslednjih godina poprima široke razmere. Jedan od razloga za ovu pojavu je naivnost i lakovernost maloletnika, koji se na društvenim mrežama slobodnije ponašaju nego u realnom životu. Želja za popularnošću i što više „virtuelnih prijatelja“ mnoge korisnike društvenih mreža dovodi do statusa žrtve uznemiravanja i zlostavljanja. Sve to može kulminirati do tragičnih razmera. Način da se stane na put ovoj pošasti je informisanje i medijsko prikazivanje modela javljanja i posledica.

Literatura

Baum, K., Catalano, S., Rand, M., Rose, K., *Stalking victimization in the United States*, Washington, DC: Bureau of justice report, US Department of justice, 2009, <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs/abstract/svus.htm>

Bocilj, P., McFarlane, L., *Online harassment: towards a definition of cyber stalking*, „Prison Service Journal”, (139), 2002

Bocilj, P., *Victims of cyberstalking: An exploratory study of harassment perpetrated via the Internet*, „First Monday”, 2003, vol. 8, no. 10, http://firstmonday.org/issues/issue8_10/bocij/index.html

D'Ovidio, R., Doyle, R., *A study on cyber stalking: Understanding investigative hurdles*, FBI Law Enforcement Bulletin, ISSN 0014-5688, vol. 73, no. 3, 2003, <http://www.fbi.gov/publications.htm>

Ellison, L., Akdeniz, Y., *Cyber-stalking: the Regulation of Harassment on the Internet*, „Criminal Law Review”, December Special Edition: Crime, Criminal Justice and the Internet, 1998

Kowalski, R. M., Limber, S. P., Agatston, P. W., *Cyber Bullying: Bullying in the Digital Age*, John Wiley & Sons, ISBN: 978-14443-21-88-3, 2010.

McFarlane, L., Bocilj, P. *An exploration of predatory behaviour in cyberspace: Towards a typology of cyberstalkers*, „FirstMonday”, no. 8 (9), 2004

Popović-Ćitić, B. Vršnjačko nasilje u sajber prostoru "Temida", ISSN: 1450-6637, vol. 12, no. 3, 2009, DOI: 10.2298/TEM0903043P.

Internet izvori

Čovek izvršio samoubistvo zbog pretnje policijskog malvera, <http://www.informacija.rs/Sajber-hronika/Covek-izvrsio-samoubistvo-zbog-pretnje-policijskog-malvera.html>

Još jedno samoubistvo zbog „policijskog” malvera. <http://www.informacija.rs/Sajber-hronika/Jos-jedno-samoubistvo-zbog-policijskog-malvera.html>

Oprezno sa online „romansama”: Dečak zbog ucene izvršio samoubistvo posle razgovora na Skype-u, <http://www.informacija.rs/Vesti/Oprezno-sa-online-romansama-Decak-zbog-ucene-izvrsio-samoubistvo-posle-razgovora-na-Skype-u.html>

Proradio broj 19833 za prijavu zlostavljanja dece na internet <https://www.informacija.rs/Vesti/Proradio-broj-19833-za-prijavu-zlostavljanja-dece-na-internetu.html>

Tinejdžeri oprez! Sajber predatori vrebaju, <https://www.informacija.rs/Clanci/Tinejdžeri-oprez-Sajber-predatori-vrebaju.html>

Prikaz knjige
(Book Review)

SVENKA SAVIĆ

KAKO JE MUŠKI ROD OD DEVICA?

Visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini

Novi Sad, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, 2016, s. 450

ISBN: 9788671881661

**ŽIVOTNE PRIČE VISOKOOBRAZOVANEROMSKE ŽENSKJE ELITE
IZ VOJVODINE**

Knjiga „Kako je muški rod od devica? Visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini“ koju je priredila prof. dr. Svenka Savić, profesorica emerita, objavljena je u 2016. godini zajedničkim snagama Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ i Futura publikacije. Navedena knjiga je nastala kao rezultat dugogodišnjeg uspješnog istraživačkog, aktivističkog, pedagoškog i mentorskog rada profesorice Savić, praćen nesvakidašnjom i kontinuiranom borbom za promjenu stereotipne slike o Romkinjama i zalaganjem za poboljšanje položaja Romkinja kako unutar romske zajednice tako i van nje.

Autorka nam u knjizi ukazuje na istraživanja i publikovanje naučno – istraživačkih radova domaćih i inostranih autorki u oblasti romologije i/ili rodni studija, odnosno narad istraživačica koje se bave proučavanjem i dekonstruisanjem položaja Romkinja, kao i problemom dvostruke diskriminacije djevojaka i žena u romskoj zajednici i društvu u cjelini.

Knjiga „Kako je muški rod od devica? Visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini“ podijeljena je u četiri dijela:

- prvi dio knjige obuhvata i objedinjuje naučno – istraživačke radove prof. Svenke Savić o studentkinjama Romkinjama Univerziteta u Novom Sadu, praćen najnovijim autorkinim člankom „Obrazovanje, rod, etnički i verski identitet romske mlade intelektualne elite u Vojvodini: krsna slava kod Roma“;

- drugi dio knjige se odnosi na mentorski rad prof. Savić u Udruženju „Ženske studije i istraživanja“ i obuhvata lične dnevničke zapise prof. Savić koji su nastali tokom šest mjeseci trajanja projekta „Romkinje za Rome“. U ovom dijelu knjige autorica nam približava značaj knjige „Romkinje“ (2001), koja je nastala kao rezultat gore pomenutog projekta;

- treći dio knjige obuhvata životne priče pet Romkinja sa kojima je profesorka Savić započela mentorski rad dok su još bile studentkinje na UNS-u, a koji traje i danas, dvadeset godina kasnije, kada su one dio romske ženske elite u Vojvodini.

- četvrti dio čine životne priče Romkinja starije generacije, koje su prikupile Marija Aleksandrović, Jelena Jovanović, Stanka Dimitrov i Svenka Savić;

- u petom dijelu ove knjige data je bibliografija radova o Romima koji se nalaze u Biblioteci Matice srpske.

Čitajući knjigu stičemo uvid u rad Škole romologije na Univerzitetu u Novom Sadu (koja je organizovana u suorganizaciji sa Udruženjem „Ženske studije i istraživanja“) i odlične rezultate koje su postigli/e polaznici/e ove škole tokom posljednjih trinaest godina, ne smo u smislu sticanja znanja o kulturi, jeziku i istoriji Roma, nego i sticanja znanja o teškom položaju i životima Romkinja koje se suočavaju kako sa dvostrukom diskriminacijom, tako i sa različitim vidovima nasilja u partnerskim/bračnim odnosima, ali i u okviru romske zajednice. Škola romologije je važna i zbog njegovanja osjećaja kod polaznika/ca da stečeno znanje šire dalje i pokreću programe i inicijative sa željom da doprinesu svojoj zajednici, ali i ohrabrenja mladih Romkinja da se školuju na visokoobrazovnim institucijama i sa vremenom postanu dio (visokoobrazovane) ženske elite u Vojvodini.

Knjiga je značajna kako za akademske i aktivističke krugove, tako i za širu čitalačku publiku. Prvenstveno ova knjigaje od esencijalne važnosti za istraživačice i istraživače koji svoj rad zasnivaju na metodama kao što su oral history (usmena istorija), feministički intervju i metod intersekcije, jer im može i treba poslužiti kao reper za uspješnu primjenu i inkorporiranje životnih priča (marginalizovanih) žena u istraživački rad. Takođe, ova knjiga je savršen primjer multidisciplinarnog i interdisciplinarnog rada, odnosno povezivanja rodni studija kao etablirane naučne discipline sa romologijom, mladom naučnom disciplinom kojoj se treba posvetiti više pažnje u akademskoj zajednici.

mr Draga Gajić

Prikaz knjige (Book Review)

ŽELJKO RUTOVIĆ
ČITANJA I SJEĆANJA
Eseji o smislu traganja – riječ i čovjek
Cetinje, Obod a.d., 2016, s. 236
ISBN: 978-86-7420-126-8

SAVREMENO ČITANJE VREMENA I PROSTORA

Dajući krupan doprinos sociološkom istraživanju društvenog bića, fenomenologiji sveukupnih relacija u društvenim odnosima, mr Željko Rutović je načinio svojevrstni uvid u aktuelnu kulturološku scenu Crne Gore. Kao odani pobornik kulturnih vrijednosti i zdrave društvene komunikacije, kroz profesiju i intuitivno, Rutović se kontinuirano i predano bavi kulturom pisane riječi, kulturom dijaloga, kulturom zdravih društvenih promjena. Vjerovatno otuda i potiče inspiracija da kulturološkom studijom *Čitanja i sjećanja* “posjeti” djela više poznatih autora iz različitih oblasti stvaralaštva i kritičkim osvrtom podsjeti na valjanost tih djela i na fenomen sociokulturoloških kretanja. I svaki od pet segmenata knjige (Sociologija, Mediji, Kultura i društvo, Ljudska prava, Sjećanja) pulsira damarom filozofskog uvida u fenomene čitanja, promišljanja

stvarnosti i sjećanja kao civilizacijske tekovine. Sam autor će u uvodnoj riječi reći da “ovo pisanje govori o jednom drugom pisanju, te je njegovo čitanje, čitanje u dvostrukom smislu – čitanje i sjećanje. Imperativ modernog čitanja vremena i prostora jeste imperativ vremena modernosti, razumijevanja i samorazumijevanja, jer su arhaična, pojednostavljena ‘čitanja’ ovih fenomena često dovodila do ekspanzije problemskog snopa negativnih konotacija. A za ljudske slabosti, pa i pakosti koje su sklone kulturi zaborava, najdugoročniji lijek je kultura sjećanja. Uostalom, izgradnja održive kulture sjećanja istovremeno je i moralni i civilizacijski nalog kome, ako niste iskreno posvećeni, onda ste na brzom putu da budete zaboravljeni”, kaže Rutović.

Čitajući ovu knjigu čitalac u sažetku upozna i brojne autore i njihova djela, i ništa manje značajan komentar, kritiku Rutovića, te poželi i novo iščitavanje *Čitanja i sjećanja* i svih prikazanih eseja.

U osvrtu na knjigu dr Ratka Božovića pod nazivom *Poenta* Rutović kaže da je to “mudrost u vječnosti koja će, bez obzira na vrijeme, prostor i ideologeme, biti aktuelna i reaktuelizovana”, te da Božović “gotovo geometrijskom preciznošću razdvaja i tamo gdje je to u društvu često vrlo teško razdvojiti – objektivno od subjektivnog, umjetnost od kiča, realno od nerealnog, konstruktivno od destruktivnog, racionalno od iracionalnog”.

“U uređenjima koledža i univerziteta tražim ljude koji plivaju protiv struje. Kad god vidim jednoglasno mišljenje obuzme me nemir”, citira Rutović Dejvida Rismana, autora *Usamljene gomile*. A u knjizi sličnog žanra *Pobuna mase*, jedan od najčitanijih španskih književnika, poznati filozof Hose Ortega kaže da je “jedini čovjekov izlazak – izlaženje unutra, u sebe ka suštastvenoj usredsređenosti”. Pored brojnih drugih zanimljivih opaski, Rutović citira Ortegino viđenje mase koja nameće svoje viđenje i svoj ukus, što djeluje prilično prepoznatljivo: “Danas je osobeno da prost čovjek, mada prepoznaje u sebi prostotu i prosječnost, drsko ističe vlastito pravo na prosječnost i prostotu i posvuda ih nameće... Masa uništava sve što je od nje različito, što je osobeno, jedinstveno, kvalifikovano i odabrano. Ko god nije kao svi ostali, ko ne misli kao svi drugi, u opasnosti je da bude eliminisan”.

Kroz zanimljivo izdanje *Crna Gora na prelazu milenijuma* dr Slobodan Vukićević ističe da “Sloboda u duhu crnogorskom nikad nije mogla biti redukovana na nužnost. Nužnost je samo mogla biti pretvorena u slobodu. Crnogorska sloboda je sva iskazivana u vlastitom dostojanstvenom prevladavanju nužnosti (nevolja) – prirodnih i istorijskih”. Rutović upućuje i na značajno

istraživanje ovog autora o sociokulturnom položaju RAE populacije u našoj državi.

U poglavlju o medijima mr Rutović podsjeća na “nespornu činjenicu XXI vijeka da značaj medija prevazilazi značaj stvarnosti, odnosno da su mediji centralni dio naših života i kulture, uspostavljaju fenomenološki jaz između uzroka i posledica, crnog i bijelog, stvarnog i virtuelnog, javnog i komercijalnog, moći i odgovornosti... Koliko i da li profit po svaku cijenu, medije, njihovu ulogu i misiju, pretvara u suprotnost? Sumarno, finansijski i medijski korporativni mondijalizam i postmoderna popularna kultura, uspostavljaju porok i moć civilizacije informacije. Zato i pitanje, da li su se mediji od ‘četvrtog stuba demokratskog društva’ pretvorili u konformističku banalnost spektakla? Da li postoji moralna istina u medijima? Gdje prestaje regulacija a gdje počinje samoregulacija? ... U svemedijskoj, sveznačiteljskoj, posebno virtuelnoj kulturi, vremenu postpostmoderne, čovjek se fenomenološkom pojavnošću razgrađuje, unificira, ‘rijalitizuje’ i nekritički obesmišljava...”

Komentarišući knjigu *Etika medija* profesora dr Milenka A. Perovića mr Rutović cijeni da je Perović napisao filozofsku etiku medija, te da je riječ o “višeznačnom djelu u kome se ne izlažu i problematizuju samo krajnje složena filozofska pitanja – teorije djelanja, slobode kao izvora morala, djelatnih oblika morala i svrhe moralnog djelovanja, već se na jasan način problematizuje ravan primijenjene etike gdje autor razložno fokusira pažnju u dijapazonu od regulacije kroz etičku prizmu, pa sve do izazova i mogućnosti interneta te u tom kontekstu polja etike i ljudskih prava”.

U preporuci rasprave Sandre Bašić-Hrvatine *Moć bez odgovornosti* za pažljivo, studiozno iščitavanje, Rutović podsjeća da se u tom štivu mogu naći odgovori i na “fenomen da danas živimo paradoks XXI vijeka, u kome po receptu feudalne hijerarhizovane komunikacije, plebs ima pravo da zna samo ono što mu se (pred)stavi putem redefinisanih i interesom monopolizovanih medija. Zašto se danas želi takva javnost koja je ponajmanje stvarni interes javnosti?”

Baveći se takođe pitanjima medija, novinar Velizar Sredanović će, po ocjeni Rutovića, knjigom *Javnost i mediji u Crnoj Gori*, “iz ugla javnog RTV servisa demaskirati brojne nedoumice, zašto ne reći i neznanja, razne tautologije, pojednostavljanja i zamjene teza. Pečat knjizi autor daje poglavljima o medijskom obrazovanju i medijskoj kompetenciji, bez čega se ne mogu slušati i čitati mediji, posebno ne u eri digitalne tehnologije i multimedijalnog izraza gdje

komercijalni interes prevladava potrebu za opštim informisanjem i pluralnošću inormisanja”.

Izuzetno značajan je i osvrt autora *Čitanja i sjećanja* na fenomen djece i medija. Budući da na razvoj djeteta među brojnim drugim društvenim akterima značajno utiču i mediji – televizija, štampa, radio i internet, “potreba za novinarskom obukom, tj. potreba za profesionalnim izvještavanjem kako o pravima djece tako isto i o prezentaciji djece u medijima je pitanje demokratske kulture i zaštite ljudskih prava... Ovo pitanje posebno dolazi do izražaja danas kada mediji sve više poprimaju senzacionalističku ulogu, a gube prijeko potrebnu istraživačku... Donošenjem zakona nije postignuta svrha i cilj zakona, ako se ne obezbijede uslovi, instrumenti i odgovornost za njegovo sprovođenje... Medijska nepismenost ima razorno dejstvo svih oblika diskriminacije i medijskog nasilja, zato je svaki medijski djelatnik, građanin, roditelj i obrazovni sistem dužan da boreći se protiv svih oblika manipulativnog izvještavanja o djeci podstiče i unapređuje zaštitu privatnosti djece putem punog ostvarivanja zajemčenih medijskih prava djece”, podvlači Rutović.

Govoreći dalje o medijskoj kulturi on upozorava da “sve više slabe samoregulatorni instrumenti legitimne zaštite bazičnih elemenata etičnosti, profesionalizma i javnog interesa iz oblasti slobode izražavanja. Sve učestaliji ispadi senzacionalizma, narušavanja privatnosti i neistinitih informacija, iznova aktuelizuju pitanje odgovornosti medija prema društvu, odgovornosti prema profesiji i profesionalnom integritetu, i na kraju odgovornosti novinara prema samom sebi kao djelatnom medijskom biću, čiji posao po prirodi stvari izaziva posljedične reakcije u širokoj mreži socijalnih odnosa. Sloboda kao aksiom medijske industrije poprima dimenziju deformiteta ovog pojma sve do široke lepeze zloupotrebe slobode, svojatanja slobode kao uskog a ne istinskog najšireg javnog interesa... Da li medijsko pismo bez samoregulatornog okvira može biti osnova za održiv progres demokratskog društva, može li se moć koristiti bez odgovornosti, kako uravnotežiti privatne interese medijskih vlasnika i javni interes društva...”

Predreferendumski razgovori Borislava Jovanovića “notirani su, vođeni i javno motivisani razlaganjem uzroka i posledica kao predvorja za racionalno i objektivno utemeljenje svijesti, čini i djela, o duhovnom sopstvu, nacionalnoj samobitnosti, državnoj nezavisnosti i vjekovnom trajanju države Crne Gore”, ističe Rutović.

Hronike Boža Bulatovića “hronike su jednog vremena, hronike ljudskih traganja za smislom (ne)dokučivog mjesta u kome se uzvišeno i trivijalno,

kosmopolitsko i palanačko, tradicionalno i moderno, globalno i lokalno, suda-
raju, baveći se svako na svoj način za onaj ontički topos, u kome vide svoje
spasenje, razrješenje, mir i utjehu ljudskih visosti i ljudskih slabosti”.

Svojina i privatizacija i brojni drugi naučni radovi prof. dr Veselina Dra-
škovića svjetskog su renomea i predstavljaju “trajnu intelektualnu i naučnu
vertikalnu”. Najpoznatija imena iz oblasti svjetske ekonomske misli stvaralaš-
tvo Draškovića cijene kao “novinu u prikazivanju kompleksne generalne ana-
lize složenog fenomena kao što je razvoj svjetskih ekonomskih učenja”.

Panjega poznatog crnogorskog novinara Dragana Mitova Đurovića je
“sociološka jedinica univerzalnih kodova crnogorskog bivstva i crnogorskog
sopstva. U vremenu sajber ili kiber kulture kada se jezik i razgovor vitopere i
u brzini potrošačke kulture do karikaturalnosti slenguju, u vremenu u kom
caruju tastatura i ekran, evo knjige od riječi žive, od govora i razgovora, knjige
duha i slobode misli”, reći će Rutović u svom osvrtu.

Imidžom Crne Gore Derviš Selhanović iskazuje svoj odnos protivljenja
lokalnim pseudovrijednostima, autoreklamerstvu, klišeima grupa, kratkoroč-
noj prosječnosti omeđenoj u hladovini potrošenih priča. Suštastvo njegovog
rukopisa je u stvari ZA. Za vrijednosti, za znanje, za konkurenciju, za izazove,
za dijalog o istom. I to po hijerarhiji vrijednosti a ne hijerarhiji samoproklamov-
anih autoriteta, kaže Rutović.

Fenomenu *Sjećanja* Rutović poklanja pažnju i posebnim, istoimenim
poglavljem, tvrdeći da su “ljudi, gradovi, narodi i društva, između ostalog,
veliki onoliko koliko je velika njihova kultura sjećanja. U konačnom, nema i ne
može biti ličnog i kolektivnog trijumfa bez kulture sjećanja. U suprotnom, riječ
je o čamotinji provincijalne samodovoljnosti i obezduhovljenom “trijumfu”
gomile, lišenom karakterologije civilizacijskog traga, kao tačke susreta prošlog
i budućeg... Među onim podvižnicima koji su svojim djelom, životom, riječju
i neobičnošću, zadužili i zaslužili, i kao takvi ‘sazidali’ spomenik sjećanja, je
Vito Nikolić pjesnik, književnik, novinar, boem, Vito Nikolić – čovjek...

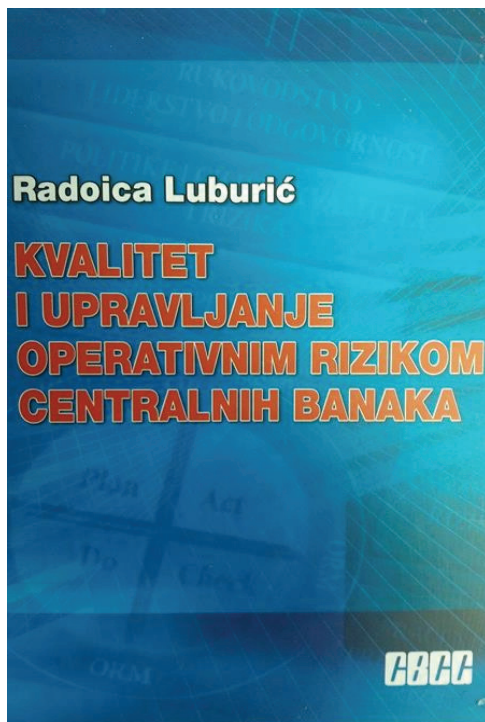
U knjizi *Čitanja i sjećanja* govori se i o djelima dr Slava Kukića, Torstena
Vebera, Lidije Vukićević, Nataše Krivokapić, Mileve Pavlović, dr Zvezdana
Vukanovića, a osvrti autora nijesu mimoišli ni *Komunu*, *Reflektor*, *Slobodu*, *Gla-
snik*, *Mozaik*. U poglavlju **Kultura i društvo** predstavljeno je i stvaralaštvo
Veselina Pavićevića, Željka Simića, Miodraga Miška Vukovića, Ljubomira M.
Mudreše, Zulfa Ahmetovića, dr Gorana Sekulovića, Murata Ćorovića, Rajka
Novakovića, potom u poglavlju **Ljudska prava** dr Avdula Kurpejovića, Vesne
Delić... u **Sjećanjima** i Vuka Vukadinovića, Milorada Stojovića, Branka Sta-

matovića, Milana Duga Krivokapića, Koste Kilibarde – Čudesnog, Milorada Bibića Mosora...

Knjiga mr Željka Rutovića sadrži i komentare o određenim zakonskim rješenjima iz oblasti ljudskih prava i više drugih aktuelnih priloga.

Murat Ćorović

Prikaz knjige (Book Review)

**RADOICA LUBURIĆ,
KVALITET UPRAVLJANJA OPERATIVNIM RIZIKOM CENTRALNIH
BANAKA**

Podgorica, Centralna banka Crne Gore, 2016, s. 296

ISBN 978-86-85815-15-7

Iz štampe je nedavno izašla knjiga dr Radoice Luburića: "Kvalitet upravljanja operativnim rizikom centralnih banaka", u izdanju Centralne banke Crne Gore. Autor je ranije objavio i knjigu "Umijeće uspješnog upravljanja (zasnovano na svjetskoj teoriji i praksi upravljanja ukupnim kvalitetom)", dva izdanja, Beograd 2008. i 2010. Koautor je i knjige "Umijeće upravljanja novcem", Podgorica/Beograd, 2014. Objavio je i veći broj knjiga i naučnih i stručnih radova iz domena društvene, ekonomske i diplomatske istorije a knjige su mu uvrštene u nastavne programe brojnih domaćih i inostranih univerziteta. Posebno treba istaći njegova ranije publikovana i zapažena djela: "Pomirenje

Jugoslavije i SSSR-a 1953-1955" i "Vrući mir Hladnog rata", koja su tada naišla na pozitivne kritike i visoko ocijenjena u načnim krugovima. Djela, koja ni nakon nekoliko decenija ne gube na svojoj vrijednosti, već se i danas koriste kao pomoćna literature na fakultetima i u istraživačkom radu.

Dakle, radi se o svestranom autoru, koji sa uspjehom istražuje i publikuje vrijedna djela iz različitih naučnih oblasti. U dosadašnjoj profesionalnoj karijeri dr Radoica Luburić je obavljao više značajnih dužnosti, među kojima i direktora Republičkog zavoda za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saradnju, predsjednika Upravnog odbora Radio televizije Crne Gore, ministra kulture u Vladi Republike Crne Gore, direktora Novinskog javnog preduzeća "Pobjeda", predsjednika Odbora direktora Novinskog, izdavačkog i grafičkog akcionarskog društva "Pobjeda", poslanika u Skupštini državne zajednice Srbija i Crna Gora i zamjenika predsjednika Odbora za evropske integracije, te poslanika u Skupštini Crne Gore i člana Odbora za ekonomiju, finansije i budžet i Odbora za prosvjetu, nauku, kulturu i sport. Održao je brojna zapažena predavanja i izlaganja u vodećim svjetskim centralnim bankama kao i na fakultetima u zemlji i u inostranstvu.

Istraživanja prezentovana u ovoj knjizi, pokazuju da sinergijsko djelovanje principa menadžmenta kvalitetom i menadžmenta rizikom daje značajne efekte za uspješnije upravljanje operativnim rizikom centralnih banaka ali i ostalih institucija u okviru finansijskog sistema. Inkorporiranjem ovih principa u procese i sisteme centralnih banaka značajno se ojačavaju „tri linije odbrane“ u funkciji efikasnijeg upravljanja po finansijski sistem države. Istaknuto je, da Centralna banka, kao krovna finansijska institucija države, sa svim svojim specifičnim statusom, mora napredovati u skladu sa savremenim dostignućima i svjetskim trendovima u pogledu inkorporiranja novih znanja, ideja i razmišljanja.

Poslovanje na principima menadžmenta kvalitetom i principima menadžmenta rizikom omogućava centralnim bankama da kontinuirano poboljšavaju svoje sveukupne poslovne performanse. Ukazano je i da objedinjavanje dvije uloge: „vlasnika procesa“ i „vlasnika rizika“ predstavlja najdjelotvornije rješenje za Centralnu banku i da doprinosi punoj efikasnosti i efektivnosti upravljana potencijalnim rizicima. Iz tog razloga, a imajući u vidu značaj stabilnosti finansijskog sektora i bankarskog sistema po jednu državu – ovo djelo predstavlja vrijedan pionirski poduhvat. U knjizi su sintetizovana znanja i iskustva iz vodećih centralnih banaka i primjeljivost toga iskustva na naš prostor.

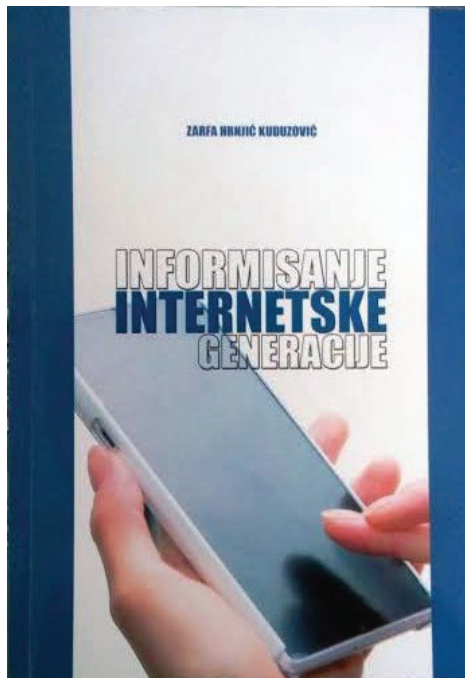
Na skoro 300 stranica, predstavljen je nastanak, razvoj, principi i benefiti menadžmenta kvalitetom. Kao i njegova funkcija u ostvarivanju održivog uspjeha. Takođe je predstavljeno upravljanje operativnim rizikom centralnih banaka, kategorizacija i osnovne karakteristike, Bazelski principi za dobro upravljanje operativnim rizikom i dr.

Kroz posebno poglavlje Pristupi upravljanju ukupnim kvalitetom, prikazane su metode i tehnike kvaliteta, poput: SWOT analiza, Benčmarkinga, Brejnstorminga i dr. Kreiranje novog modela upravljanja operativnim rizikom centralnih banaka, iskazan je kroz ojačavanje "tri linije odbrane": Operativni menadžment, Funkcija upravljanja rizicima, Interna revizija. Istaknuto je, da se ovaj model uspješno primjenjuje u mnogim sentralnim i komercijalnim bankama. Kod ojačanog modela "tri linije odbrane", predviđena je koordinacija i komunikacija i po horizontali i po vertikalni, kroz kontrolu i preispitivanje od strane rukovodstva na svim nivoima. Kako je autor istakao, ovaj fleksibilni model je otvoren za nadograđivanje, promjene i prilagođavanje vremenu i situaciji, te za dalji razvoj i istraživanje, što mu daje posebnu vrijednost.

Tekst je obogaćen i upotpunjen brojnim šemama i slikama u boji, koje osim estetskog dojma, čitaocu na jednostavniji način objašnjavaju i približavaju opisane procese. Knjigu su recenzirali i preporučili: prof. dr Isak Adižes, prof. emeritus dr Milan J. Perović i prof. dr Nikola Fabris.

Doc. dr Radenko Šćekić

Prikaz knjige (Book Review)

ZARFA HRNJIĆ KUDUZOVIĆ
INFORMISANJE INTERNETSKJE GENERACIJE

Tešanj, Planjax komerc, 2016, s. 153

ISBN: 978-9958-34-219-6

U knjizi *Informisanje internetske generacije* objavljeni su rezultati znanstveno-istraživačkog projekta „Percepcija vjerodostojnosti online informacija među mladima“ realiziranog na Odsjeku Žurnalistika Filozofskog fakulteta u Tuzli. Istraživanje je težilo ka razumijevanju kriterija po kojima generacije odrasle uz internet procjenjuju kredibilitet i opću kvalitetu *online* informacija, a temi pristupa na znanstveno utemeljen i interdisciplinarnan način.

Knjiga koju urednički potpisuje doc. dr. sc. Zarfa Hrnjić Kuduzović, ujedno i voditeljica projekta, uz predgovor dijeli se na tri dijela. U prvom dijelu „Teorijski pristupi izučavanju publike, vijesti i novomedijske ekologije“ autor Mirza Mahmutović – koristeći se djelima suvremenih relevantnih međunarodno priznatih autora – u tri dijela svoga rada sustavno, sažeto i jasno

obrazlaže i obrađuje središnje koncepte rada te nudi analitičke perspektive za sagledavanje ključnog pitanja provedenog istraživanja, to jest odnosa pripadnika tzv. „generacije Y“ prema vijesti koje se posreduju u suvremenom medijskom okruženju.

Drugi dio knjige prikazuje konceptualizaciju istraživanja i u njemu Zarfa Hrnjić Kuduzović govori o tendencijama u informiranju „digitalnih urođenika“. Jasnim i znanstveno argumentiranim rječnikom autorica pojašnjava prilike u kojima živi „generacija Y“, opredjeljujući se za prikazivanje uloge i razvijenosti informacijske pismenosti mladih, te upozoravajući na činjenicu da u Bosni i Hercegovini do sada nisu provedena istraživanja o načinima i kriterijima po kojima mlade osobe biraju, interpretiraju i vrednuju online informacije. Pri tome ipak napominje da su iz određenih istraživanja koja su provedena o široj temi medijske pismenosti dostupni podaci koji se općenito odnose na medijske navike mladih. Autorica propituje i vjerodostojnost vijesti u digitalnom okruženju u kojemu je svatko „novinar“, te predstavlja predmet istraživanja, tj. informacijske navike mladih u BiH, odnosno njihove najfrekventnije i najkredibilnije izvore informacija u *online* medijima. Istražen je odnos mladih prema vijestima objavljenim na web portalima, društvenim mrežama i drugim *online* platformama, te faktori koji determiniraju njihovu selekciju i interpretaciju. U fokusu istraživanja su kriteriji po kojima *online* korisnici percipiraju kredibilitet vijesti objavljenih u *online* medijima, navodi autorica.

Treći i po mojem sudu najvrijedniji dio ovoga djela kroz više priloga donosi rezultate kvalitativnog ispitivanja u šest fokus grupa i kvantitativnog ispitivanja 1200 srednjoškolaca i studenata anketnim upitnikom. Metodološki je pristup svih autora znanstveno utemeljen, a sam je metodološki aparat precizan i jasan. Svi radovi slijede redovitu i prikladnu strukturu, te nakon uvodnoga dijela u svakome radu slijedi pojašnjavaње metodologije, analiza i rasprava teza ili glavne teme rada, te na kraju dolazi zaključak.

U svom prilogu „Razumijevanje informacijskih potreba i navika internetske generacije“ Zarfa Hrnjić Kuduzović, Nermin Terzić i Amela Delić donose izvještaj o provedenom kvalitativnom ispitivanju. Nakon izlaganja teorijskoga okvira, autori postavljaju sljedeća istraživačka pitanja: Koje su i kakve informativne potrebe mladih u BiH i na koji način ih zadovoljavaju? Kojim razlozima i motivima su determinirane njihove informativne navike? Koliko su informacijski pismeni/kako procjenjuju vjerodostojnost informacija?, te tragaju za odgovorom u „bosanskohercegovačkom kontekstu fokusirajući se na uzroke i motive informacijskih navika mladih, kao i razumijevanje nivoa

njihove informacijske pismenosti.“ Rad se temelji na ispitivanju fokus grupa mladih osoba u dobi od 15 do 25 godina, u kojemu je sudjelovalo ukupno 36 diskutanata razvrstanih u šest fokus grupa (6X6). U diskusiji i zaključku autori ističu da, iako je u istraživanoj ciljnoj skupini internet postao dominantan medij za zadovoljavanje informacijskih potreba, to ne znači da ga smatraju vjerodostojnijim od ostalih medija, nego se njime više koriste zbog lakoće i komocije korištenja, te mnogo bržeg objavljivanja i frekventnijeg ažuriranja online u odnosu na offline informacije. Ujedno predlažu i razvijanje informacijske pismenosti mladih što bi bilo u dugoročnom interesu i samih informativnih medija.

U sljedećem prilogu „Percepcija vjerodostojnosti online informacija među internetskom generacijom“ urednica knjige Zarfa Hrnjić Kuduzović donosi izvještaj o kvantitativnom ispitivanju. Anketne upitnike popunilo je 368 učenika srednjih škola u gradu Tuzla i 832 studenta Univerziteta u Tuzli. U zaključcima autorica među ostalim ističe da se gotovo dvije trećine mladih dominantno informiraju preko interneta, da najviše vjeruju informacijama objavljenim na televiziji, zatim onima objavljenim na radiju i internetu, a najmanje informacijama u novinama. Rezultati su, također, pokazali da se odrastanjem povećava kritičnost prema online i televizijskim informacijama.

Amela Delić u svom prilogu „Uloga analitičkih kriterija u procjeni vjerodostojnosti vijesti kod mladih“ istražuje jesu li analitički kriteriji poput točnosti, objektivnosti, aktualnosti i pokrivenosti zamijenjeni heurističkim strategijama za procjenu vjerodostojnosti informacije. Prema autoričinom zaključku, rezultati pokazuju da su analitički kriteriji poput provjerljivosti i potpunosti informacije, te navođenja izvora podataka i dalje veoma važni, no da mladi odluke o vjerodostojnosti informacije često donose i na osnovu heurističkih strategija. Naprimjer, umjesto da provjere tko je autor informacije i je li on profesionalni novinar, mladi će prije vjerodostojnost informacije provjeriti tako što će vidjeti koliko je drugih ljudi preporučilo tu vijest. Međutim, autorica zaključuje da mladi još uvijek dosta pažnje obraćaju na provjerljivost informacije, njenu potpunost i na navođenje izvora podataka u informaciji. A sve tri svojstva, tumači, spadaju u analitičke kriterije za procjenu vjerodostojnosti vijesti. Istodobno, identitet autora informacije je mladima najmanje važan kriterij kada evaluiraju njen kredibilitet i na njega rijetko obraćaju pažnju.

U posljednjem prilogu knjige Nermin Terzić progovara o sindromu postnovinarstva: atraktivnoj multimediji i nediferenciranom sadržaju. U radu,

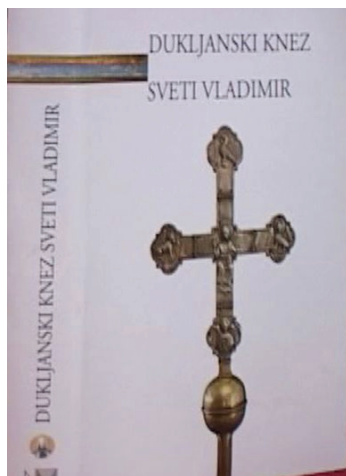
polazeći od – kako kaže – „geneze ideje o korisničkoj preferenciji vizualno atraktivnih medijskih sadržaja“ ističe da je cilj rada provjeriti koji trendovi su aktualni među *net generacijom* u pogledu njihovog odnosa prema multimedijalnim elementima *online* informacija. Rezultati pokazuju da intenzivnije oslanjanje na internet kao izvor informacija, kao i veće povjerenje u vjerodostojnost *online* informacija korespondira sa pridavanjem veće pažnje multimedijalnim elementima. Jednako tako, korisnici koji obraćaju više pažnje na jedan vizualni element informacije istodobno više pažnje posvećuju i njenim ostalim vizualnim elementima, kaže autor i dodaje: „Što su ispitanici mlađi to su im vizualni aspekti informacije važniji. Razlike između muških i ženskih ispitanika nisu statistički značajne, osim u odnosu prema fotografijama na koje ženske osobe obraćaju više pažnje.“

Ako se u obzir uzmu stil i jezik pisanja, očito je da su tekstovi priređeni za ovu knjigu namijenjeni prije svega užoj publici istraživača koji se bave ne samo temeljito istraženom temom, to jest svima onima čije je znanstveno-istraživačko zanimanje općenito usmjereno na kritičko promišljanje i istraživanje odnosa djece i mladih prema (novim) medijima, njihovom utjecaju i načinima njihova korištenja. Isto se može zaključiti i na temelju same metodologije istraživanja – koja je za ovu razinu istraživanja egzemplarna - kao i priložene literature kojom su opremljeni prilozi. Međutim, knjigu će zahvaljujući zanimljivosti obrade tema i samih priloga bez sumnje moći koristiti i šira javnost koja dijeli zanimanje istraživača za odnos mladih prema medijima u suvremeno digitalno doba.

Riječ je o vrlo važnome istraživanju i doprinosu ne samo bosanskohercegovačkoj, nego i široj akademskoj i društvenoj javnosti, a prilozi u knjizi rasvjetljavaju značajne teme, te istodobno – na temelju egzaktnih nalaza istraživanja - nude promišljanja za sadašnjost i budućnost, dajući poticaj za znanstveno i društveno suočavanje s odnosom mladih prema (*online*) medijima, te na taj način potiču na pojačano zauzimanje za medijski odgoj kojim bi se postigla medijska pismenost mladih. Osim toga, digitalno doba u kojemu svi živimo potiče na daljnja istraživanja i promišljanja, a prilozi ove knjige bit će neprijeporno od koristi svima onima koji će se u budućnosti baviti tom tematikom ne samo u bosanskohercegovačkom nego i u međunarodnom kontekstu.

Prof. dr Danijel Labaš

Prikaz knjige (Book Review)

SRETEN PEROVIĆ (ur.), BOŽIDAR ŠEKULARAC, DANILO RADOJEVIĆ,
RADOSLAV ROTKOVIĆ, RAJKO VUJIČIĆ, VLADIMIR NIKOLAJEVIĆ,
ANDREA LUKANI, DRAGOLJUB DRAGOJLOVIĆ,
HRISTO MELOVSKI I SAŠA CVETKOVSKI

DUKLJANSKI KNEZ SVETI VLADIMIR

Fondacija Sveti Petar Cetinjski, 2016, s. 395

ISBN:

**CRNOGORSKA KULTURNA BAŠTINA KAO TEKOVINA DUHA
I NASLJEĐE PREDAKA**

Znameniti njemački historičar, filozof i teoretičar Johan G. Herder (1744-1803), u svom glasovitom djelu „*Ideje za filozofiju istorije čovječanstva*“ istakao je da tokom povjesnog hoda društva stvara se „lanac kulture“ u kojem narodi svojim generacijama u nasljeđe predaju tekovine svoga stvaralaštva. Sve što pojedini naraštaji su tokom svoje duhovne egzistencije ostvarili u empirijskoj zbilji svoga bivstva je onaj dio kulturne baštine i njenog nasljeđa što je poniklo iz uzvišenih tekovina naših predaka, što je ne samo svojom duhovnom i materijalnom građevinom jedan sveti hram u kojem su svi naraštaji i pokoljenja unijela dio svoga životnog agonu u traganju za svrhom, prirodom i duhom svoje egzistencije, nego i veliko historijsko svjedočanstvo o pregnuću naših sla-

vnih pređa kao praroditelja i očeva osnivača crnogorskog isotrijskog habitusa na pozornici svjetsko-istorijskog kretanja ka ideji slobode gradeći samonikli i autohtoni slobodarski, kulturni, prosvjetiteljski i moralni identitet kao zavjet za očuvanje i unaprijeđenje i njihovo ulivanje u novu snagu života i perspektivu budućnosti pred novim naraštajima koji dolaze. Tako samo nasljeđe, u lancu pokoljenja životnog toka čovječanstva, čini dušu svakog od pokoljenja u graditeljskom ostvarivanju tekovina kulture i civilizacije i duhovnu supstanciju samog naroda i njegovo kulturno i bogastvo. Supstanciju etosa jednog naroda ne čine samo misao i ostvarenja živih nego i mišljenja i djela davno preminulih naraštaja čime se dobija predstva o svrsi jednog istorijskog nasljeđa putem kojeg pojedinac stiže opšti pregled, a pojedini delovi tog istorijskog toka dobijaju svoje obrise i smisao na osnovu odnosa prema cjelini. Još je njemački filozof G. F. Hegel (1770-1841) u svojoj „Istoriji filozofije“ upozoravao da je redosljed u filozofiji i istoriji, u hronološkom smislu, vremenski ali da to nije smotra sistema koji slučajno dolaze i iščezavaju jer vrijeme uopšte nije važno za svjetski duh koji se kao unutrašnji poslovođa nalazi izvan vremena jer je vječan. Priroda dolazi do svog cilja najkraćim putem dok svjetsko istorijsko kretanje duha do ideje slobode ima trnovit, mukotrpan i zaobilazni put.

Monografijom *Dukljanski knez Sveti Vladimir* (u izdanju „Fondacije Sveti Petar Cetinjski“ na 395 stranica u formatu od 28 cm i simboličnom tiražu od 1016 primjeraka, u visokoj tehnici štampe u tvrdom povezu, kako je i u skraćenoj verziji izdanja izašlo u koprodukciji sa suizdavačem „Nova Pobjeda“, Podgorica, 2016. godine), svoju izdavačku atribuciju gradi u službi kulture i prosvjetiteljstva na osnovama širenja istine, priznanja i poštovanja među ljudima i narodima na osnovama multikulturalnosti i multivjerskog izraza kao supstancijalnih vidova ostvarenja principa koegzistencije, što su najljepše usluge koje istoriografija može pružiti životu svakog čovjeka i svakog naroda u skladu s njegovim snagama i nuždama pri čemu se saznavanje prošlosti, bilo kao monumentalne, antikvarne ili kritičke istorije, sagledava kao istinska svrha života koja se stavlja u službu budućnosti, u kojoj je sama prošlost i njena povijest, ipso facto, i graditelj budućnosti, jer se ona – istorija, preko iskonskih poznavalaca sadašnjosti može sagraditi kao most na putu ka vječnosti. „Samo onaj koji izgrađuje budućnost ima pravo da sudi o prošlosti“ (F. Niče).

Istorija pripada čuvarima i poštovaocima velikih tokova slobode, pregalaštva i duha, onima koji se sa ljubavlju u srcu prenose, u kolijevku slave svog otečstva odajući zahvalnost minulim naraštajima koji iza sebe ostavljaju bogato istorijsko nasljeđe i ustanove formirajući, kako ističe slavni francuski

pravnik Leon Digi (1859-1928), svete zakone ljudskih dužnosti, među kojima kao aksiološki stub etike i stožer egzistencije počiva javna dužnost vjernosti. Pojava ove izuzetne i dragocjene Monografije koja se u godini velikih crnogorskih državnih jubileja (1000 godina državnosti, 1000 godina od smrti dukljanskog kneza Svetog Vladimira, 220 godina donošenja monumentalnog političko-pravnog spomenika Stege – prvog crnogorskog Ustava, u maetrijalno-pravnom smislu, te velikih bitaka Crnogoraca na Martinićima i Krusima, 100-godišnjicama Medovske tragedije i mojkovačke herojske žrtvenosti, te 75-godišnjice 13-julskog ustanka crnogorskog naroda i 10-godišnjicu obnove crnogorskse državne nezavisnosti), ova edicija posvećena je hiljadugodišnjici crnogorske državotvornosti i utemeljenoj istorijskoj predstavi o državotvornom pregnuću dukljanskog kneza Svetog Vladimira ne samo sa istorijskog stanovišta nego i iz ugla književnosti, umjetnosti i hagiografije kojom su javnosti predstavljena historijska svjedočanstva kao dokazi iz prve ruke – primarna, koja nedvosmisleno brišu mnoge kontroverze i hipoteke uspostavljajući čvrste dokaze u procesu izgradnje silogističkog stava, topički i hermeneutički, čime je unaprijeđeno povijesno istraživanje naše srednjovjekovne istorije, a dukljanski knez Sveti Vladimir (970-1016) osvjetljava kao jedan od najčvršćih beoučuga i kamena temeljaca građenja crnogorske države, njene slobode, istorije i kulture i otima od svih drugih uzurpatora, negatora i falsifikatora crnogorske samobitnosti i njenog samoniklog i slobodarskog puta u esenciju, jer je „Crna Gora najdragocjenijij dar i najljepši biser u ljudskoj istoriji“ (mađarski pjesnik Šandor Petefi 1823-1849). Ova, po svom značenju, monumentalna Monografija, u objije svoje verzije edicije, osvjetljava ne samo obrise i istorijsko značenje života i državotvornog pregnuća dukljanskog kneza Svetog Vladimira, nego izražava fenomene samog narodnog života prve crnogorske države – Duklje, i njenog duha, čiji kulturni agon, naraštaji preuzimaju kroz njene nove egzistencije noumena – Zeta i Crna Gora, čime se potvrđuje teza filozofa i velikana prirodnih nauka G. Lajbnica (1636-1716) da je „sadašnjost puna budućnosti i ispunjena prošlošću“, a da sveukuona sinteza Monografije koja je predmetu svog istraživanja pristupila tripartitnim i pregnantnim jedinstvom sa ciljem, kako bi rekao Njegoš: „da se bezdne mračne osvijetle“ putem metoda deskriptivne, pragmatičke i genetičke istorije, čime je izvršen sveobuhvatni pristup u osvjetljavanju značaja i uloge dukljanskog kneza Vladimira, vremena u kom je živio i žrtve vječnog duha za koji je život položio, čime su redaktori ove monografije potvrdili tvorbeno načelo istorijske škole „da vasiona nije sistem nego istorija“ (Savinji, 1779-1861).

Navedena monografija, u obje verzije svoje edicije, predstavlja istinski poduhvat neizmjernih historiografskih, prosvjetiteljskih i kulturoloških dimenzija jedne grandiozne historijske ličnosti i njegovog duha za multikulturološko crnogorsko biće i njegovu egzistenciju, esenciju, samobitnost, samoniklost na pozornici slobodnih i prosvjećenih naroda čovječanstva, a u historiografskom, umjetničkom, te književnom aspektu predstavlja najviši stepen saznanja šireći horizonte u osvjetljavanju prošlosti kao svjetionike u izgradnji crnogorske budućnosti čime je ostvaren gnoseološki cilj da se jednostavnost sagleda preko dubine, a dubina preko jednostavnosti. Sama Monografija strukturno je podjeljena u pet tematskih poglavlja: 1. Simboli žrtvene ljubavi (u kome se kroz sedam autorskih tekstova osvjetljava dukljanski knez Vladimir sa aspekta istorije, mita i religije), 2. Portreti svetog Vladimira u likovnoj umjetnosti, 3. Hagiografija i književna bibliografija o Svetom Vladimiru, 4. Književni prilozi o Svetom Vladimiru, a završava se dragocjenim i studioznim pogledom - pregledom koji se odnose na važnije datume sveukupne crnogorske istorije (autor: S. Perović). Kako osvrt na ovu monografsku publikaciju ima njenu kulturološko prosvjetiteljsku svrhu i misiju, imam slobodu uputiti apel crnogorskom javnom umu da se ove edicije, u obje verzije, nađu u školskim, univerzitetskim i javnim bibliotekama, te u fundusu međunarodnih ustanova nauke i kulture u vodećim kulturnim centrima svijeta i da posluži kao inspiracija za različite oblike kulturnih i umjetničkih fenomena: književnicima, umjetnicima, rediteljima, dramaturzima, i stalno opominje i podsjeća naše državne, kulturne i prosvjetne krmanoše o dubokim temeljima crnogorskog identiteta i bića na zavjetnu dužnost ka njegovoj daljoj dogradnji, uobličavanju, obogaćivanju, konstituciji i oslobođenju. Istovremeno, treba početi rad na njoj bilinvalnoj (crnogorsko-engleskoj) jezičkoj redakciji.

Ova reprezentativna Monografija je ne samo kulturološki poduhvat u godini crnogorskih jubileja, nego i kulturološki poduhvat kao izdavački podvig u jubileju 10-godišnjice obnove državne nezavisnosti, zbog čega sam slobodan inicirati nadležnim faktorima da izdavač – *Fondacija Sveti Petar Cetinjski* direktor ovog projekta Dragoljub Drago Rašović budu nagrađeni najvišim državnim odlikovanjem, a glavni urednik akademik Sreten Perović državnom – Trinaestojulskom nagradom, a drugi sudionici u ovom projektu adekvatnim društvenim priznanjem i nagradom.

Ko svoje zaboravlja tuđemu se klanja.

dr Čedomir Bogićević

Prikaz knjige (Book Review)

BRANKO MILANOVIĆ
GLOBALNA NEJEDNAKOST
Novi pristup za doba globalizacije
Novi Sad, Akademska knjiga, 2016, s. 243
ISBN: 978-86-6263-163-7

IZAZOVI NEJEDNAKOSTI U SAVREMENOM DRUŠTVU

Naučno – tehnički progres i industrijske (posebno IT) revolucije učvršćuju svest da je i u 21. veku globalizacija objektivna zakonitost koja izražava u sve većoj, tešnjoj, rastućoj i funkcionalnoj međuzavisnosti i povezanosti svih aktera na tržišnoj sceni i njihovih aktivnosti širom sveta. Reč je o društveno – ekonomskom procesu koji izlazi iz okvira regionalnih, nacionalnih, rasnih, verskih i blokovskih ograničenja i time dobija globalni karakter. Posebno je, pored tradicionalnih, digitalna revolucija dovela do moćnih globalnih multinacionalnih kompanija (Google, Facebook, Apple, Silicon Graphics, LinkedIn,

Twitter Co i druge), koje su stvorile Silicijumsku dolinu, koja je postala, kako kaže Kristofer Keze u istoimenoj knjizi, paradigma jednog novog doba. Globalni tehnološki napredak nemislosrdno ruši tradicionalne društvene odnose. Virtuelna, digitalna tranzicija 21. veka i tehno – kolonizacija društva slična je formama klasične kolonizacije, naseljavanju novih oblasti i brutalnim promenama zatečenih režima socijalnih odnosa i kulturnih formi.

Od mnogobrojnih protivrečnosti globalizacije (njenog naličja) ističe se **rast nejednakosti**. O ovom društvenom fenomenu su se pojavila kapitalna dela: Toma Piketi (*„Kapital 21. veka“*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015); ekonomista nobelovac Džozef Stiglic (*„Velika podela“*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015); Branko Milanović (*„Globalna nejednakost“*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016). O poreklu nejednakosti piše i savremeni francuski ekonomista nobelovac Angus Diton.

Uzroci ovog kompleksnog fenomena su mnogobrojni. Ekonomista nobelovac Džozef Stiglic smatra da je „nejednakost posledica odnosa moći“. Reč je, po njemu, o novoj eri monopola, koja čine tržišta neefikasnim i nepravičnim. Jedno od objašnjenja daje i savremeni kineski filozof Vang Sjaosi (*„O moralnom kapitalu“*), koji ističe rastući jaz između moderne ekonomije i etike, čime se zaboravlja upozorenje velikog ekonomiste Džona Majnarda Kejnsova, koji je rekao: „Ekonomija je, u suštini, moralna a ne prirodna nauka“. S tim u vezi postavlja se pitanje: Može li kapitalizam biti moralan? Može li demokratija opstati u uslovima sve većeg produbljivanja društvenih nejednakosti i razaranja socijalne države? Ili ćemo se pomiriti sa „tobožnjom demokratijom, koju meksički pisac Oktavio Paz prikladno naziva „demokraturom“? I iluzijom „verovanja u pravedan svet“? A poznati pesnik Aleksandar Blok (1880 – 1921) je govorio: „Samo jedno čoveka čini čovekom: saznanje o socijalnoj nejednakosti“. Dok je čuveni državnik Vinston Čerčil (1874 – 1965) na tu temu, takođe, govorio: „Urođena beda kapitalizma jeste nejednaka raspodela blaga; urođeno blago socijalizma jeste ravnopravna raspodela bede“. Vraća li se savremeno društvo svome početku kada su „ovce pojele ljude“ (Tomas Mor), što bi se moglo formulirati rečima filozofa Eriha Froma: „Imati umesto biti“. Odgovor je, nažalost, potvrđan ako je suditi po surovoj statistici („Forbsovoj“ listi) po kojoj su zemlje sa najviše milijardera: SAD (540), Kina (251), Nemačka (120), Indija (84), Rusija (77). Na listi vodi Bil Gejts (75 mlrd. dolara), iz upravo pomenutih informacionih tehnologija. Danas 85 najbogatijih pojedinaca ima isto novca koliko najsiriromašnija polovina svetskog stanovništva. Najbogatijih osam ljudi na svetu imaju zajedno 426 mlrd. dolara. Toliko novca, s druge

strane, ima 3,6 mlrd. ljudi u svetu, pri čemu jedan od deset ljudi na planeti živi s manje od dva dolara dnevno. „Bogati sve bogatiji, siromašni sve siromašniji“. Šta su uzroci tome? Odgovor na ovo pitanje dao je još u 19. veku Karl Marks, i vreme ga je potvrdilo. Odnos između rada i kapitala prožima, po Marksu, sve pore kapitalističkog društva. Njegovim neprekidnim obnavljanjem u sve širim razmerama upravo se i ostvaruje zakon ekonomskog razvitka kapitalističkog društva. U analizi tog odnosa Marks povezano primenjuje logički i istorijski metod istraživanja. Kapitalistova žeđ za bogaćenjem nema granica. Stoga on neprekidno akumulira jedan deo viška vrednosti i dodaje ga kapitalu u funkciji. Krupni kapitali eksproprišu ne samo sitne robne proizvođače već i sitne i srednje kapitaliste. Proces koncentracije i centralizacije kapitala i gomilanja bogatstva u rukama sve manje i manje grupe krupnih kapitalista prati istovremeni porast relativno suvišnog stanovništva, nezaposlenosti, bede i siromaštva goleme mase stanovnika. To je, prema Marksu, opšti zakon kapitalističke akumulacije, koji dostiže svoj vrhunac u uslovima (neo)liberalnog kapitalizma i globalizacije. Upravo polazeći od Marksa mnogi današnji autori objašnjavaju savremene pojave i manifestacije.

Kristijan Fušs (Fuchs, Cristian), profesor društvenih medija na londonskom univerzitetu Westminster, u knjizi *Digital Labour and Karl Marx* (New York: Routledge. pp. 403) govoreći o pomenutoj Silicijumskoj dolini (rodnom mestu informatičke revolucije) kaže da je 2012. g. iz te „doline“ 21 kompanija spadala među najveće na svetu, a u proizvodnji hardvera one su ubirale 84,9% profita. To središte nove industrije bilo je (i danas je) na glasu kao „dolina snova“ za neke, a za neke je bila (i ostala) pravi „pakao“. Fušs navodi neverovatne podatke: od 1991 - 2000. g. prosečne naknade 100 glavnih menadžera u najvećim kompanijama povećane su 2.000% u realnim iznosima, dok je godišnji dohodak proizvodnih radnika u elektronskoj idustriji pao za 7 posto.

Bogatstvo te industrije i onih koji se njome tako okorištavaju direktno je povezano „s hipereksploatacijom osoba bez i sa dokumentima od strane poslodavaca“ i „s otrovnim radnim mestima“, struktuiranim rodno i rasno. Žene imigrantice zapošljavaju se mahom na vrlo slabo plaćenim poslovima, izložene toksičnim substancama u ICT fabrikama Silicijumske doline. Mnogi su radnici plaćeni po komadu, što vrši stalni pritisak na montažere, jer oni nemaju fiksiranu satnicu, a ako dovoljno brzo ne rade i ne slože dovoljno komponenata, ne mogu zaraditi ni za preživljavanje.

Inženjeri softvera kod *Googlea* pak imaju predugo radno vreme pa se suočavaju s problemom pretapanja radnog vremena s onim porodica, prijatelji

i društvenim životom izvan posla. Oni su istovremeno prekarni radnici koji imaju prekarno radno vreme i „aristokratski radnici“ jer zarađuju nadnicu viška. Menadžerska strategija kod *Googlea* koristi „meke“ i socijalne oblike prisile: nema formalnog ugovornog zahteva da rade prekovremeno, nego su na to navođeni neformalnim društvenim obavezama prema kolegama, firmi, projektu i identifikaciji s njima. Tako im zapravo vreme života postaje radno vreme i vreme potrošeno na stvaranje vrednosti za *Google*. Taj način povećanja proizvodnje viška vrednosti zapravo je proizvodnja apsolutnog viška vrednosti (produženjem radnog dana), smatra Fušs, polazeći od Marksovog učenja.

U Silicijumskoj dolini evidentno je i to da se ekološki antagonizam i društveni antagonizam kapitalizma spajaju. Ta je onda zaista „dolina snova“ za klasu onih koji ubiraju visoke profite u ICT industriji i to upravo zato što je to „dolina smrti“ za fabričke ICT radnike i „dolina stresa“ za „radničku aristokratiju“ u inženjerstvu softvera.

Eksploatacija u onom Marksovom smislu je izrazita i kada su u pitanju druge kompanije iz ICT industrije, smatra Fušs. Tako na primer, digitalni rad na *Facebooku* i drugim korporacijskim digitalnim medijima omogućen je i povezan celokupnim lancem vrednosti i globalnom sferom eksploatacije koja konstituiše ICT industriju. Stvarnost je informaciono – komunikacionih tehnologija danas omogućena postojanjem obilja eksploatisanog rada: robovskog rada obojenih ljudi Afrike koji iskopavaju minerale, od kojih se proizvodi hardver, visoko eksploatisanog rada industrijskih radnika Kine i drugih zemalja koje sklapaju hardverske alate, rada slabo plaćenih softverskih inženjera i radnika znanja zemalja u razvoju, aktivnosti „radničke aristokratije“ visoko plaćenih i pod visokim pritiskom inženjera u zapadnjačkim softverskim kompanijama, rada prekarnih servisnih radnika u industriji znanja koji procesuiraju podatke i digitalnog rada neplaćenih korisnika. Svi ti oblici neplaćenog rada zavise jedan od drugog i potrebni su stvaranju profita u ICT industriji. Radnici znanja su povezani okolnošću da ih sve eksploatiše kapital. Oni čine kombinovanu radnu snagu, društveni ICT i radnici znanja čine „proleterijat znanja“. Ostaje dakle pitanje hoće li se svetski društveni „proleterijat znanja“ politički organizovati i postati klasa za sebe koja se bori protiv kapitalizma, pita se Fušs.

Nije samo eksploatacija izvor ekonomske nejednakosti. Izbegavanje poreza, preko „poreskih rajeva“ (Panama, Kajmanska ostrva, Kipar, Singapur...) svakako je značajan faktor sticanja bogatstva. Reč je o državama sa niskim porezima, u kojima velike kompanije i bogati pojedinci mogu da ulože i/ili

„operu“ svoj novac, čime izbegavaju da plate porez u matičnoj zemlji, ili prikriju vlasnički identitet. I sve to, razume se, legalnim putem – budući da oššor kompanije legalno posluju. Zbog toga, sociolog Boris Jašović smatra da „životarimo u svetu unutar kojeg odabrani zgrću bogatstvo, neretko se služeći špekulacijama, dok ih sistem dodatno nagrađuje time što ozakonjuje njihove trange – frange taktike“. Sadašnje stanje gde osam pojedinaca raspolaže istim bogatstvom kao 3,6 milijardi ljudi – neodrživo je, upozorava ekonomista Branko Milanović.

Neoliberalni projekat, tokom svog razvoja (od 70-ih godina prošlog veka naovamo) izrodio je, dakle, nove nejednakosti, uključujući tu i formiranje nove klase, tzv. prekarijat, koji mahom čine mladi ljudi, od kojih su mnogi visokoobrazovani, i koji uprkos pokušajima nisu uspeli da postanu deo mejnstrima, tj. srednje klase, prevashodno zbog svoje neizvesne materijalne pozicije.

Naš poznati svetski ekonomista Branko Milanović, jedan je od vodećih svetskih stručnjaka za pitanja nejednakosti. Pozitivnu recenziju za „*Globalne nejednakosti*“ pisali su upravo Diton, Piketi i Stiglic. Milanović nastavlja višedecenijsko empirijsko istraživanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti nejednakosti unutar i između zemalja, kao i u svetu u celini. Pri tom on pravi distinkciju između razlika u bogatstvu i razlika u dohocima. On ispituje efekte globalizacije na distribuciju dohotka u svetu. Milanović otkriva ogroman jaz u raspodeli dohotka u današnjem svetu. Kada je u pitanju enorman rast bogatstva pojedinaca („jedan posto bogatih“) Milanović ih deli u četiri grupe: prvi su nasledili bogatstvo, drugi su zaradili na inovacijama, treći su iskoristili monopol, a četvrti političke veze. On postavlja pitanje: kako će se nivo nejednakosti između građana sveta menjati u nekoliko narednih decenija? Ako se dohodovna konvergencija Azije i Zapada nastavi, to će biti snažan faktor konvergencije individualnih dohodaka. Svet će se uskoro suočiti, smatra Milanović, sa situacijom u kojoj će dalji uspon urbane Kine početi da doprinosi rastu umesto smanjivanju globalne nejednakosti. Ove projekcije Milanović zasniva na proceni da će Azija (posebno Kina) nastaviti dinamično da se razvija, dok će Zapad (SAD i EU) rasti jedan do jedan ipo odsto godišnje, a te dve grupacije zemalja u najvećoj meri determinišu raspodelu svetskog dohotka.

Tema kojom se bavi Milanović je upravo ona koju su obradili njegovi recenzenti, što govori o aktuelnosti ovog gorućeg svetskog problema. Rast nejednakosti počeo je, naime, 80-ih godina u zapadnim zemljama, a u zemljama u tranziciji 90-ih godina prošlog veka. Do pojave savremene svetske ekonomske krize iz 2008. godine problem je tinjao i bio je zamaskiran masovnim

zaduživanjem stanovništva. Ekonomska kriza je ogolila ovaj problem, da bi ga do danas pojačala i dovela do nivoa nepodnošljivosti, zbog čega je ovo bila jedna od centralnih tema i ovogodišnjeg Davosa.

Iako je reč o ozbiljnoj istraživačkoj studiji knjiga je pisana jasnim, razumljivim i prihvatljivim stilom. Pored uvoda, napomena, registra, velikog broja slika i grafikona, kao i obilne bibliografije, knjiga je podeljena u pet delova. U prvom delu pod nazivom: Uspon globalne srednje klase i globalnih plutokrata, Milanović objašnjava ko ima koristi od globalizacije, kao i fenomen „globalni jedan procenat na vrhu“. U drugom delu (Unutrašnja nejednakost) autor tumači dugoročne trendove nejednakosti pomoću tzv. Kuznjecovih talasa. U trećem delu Milanović analizira nejednakost između zemalja, polazeći od ekonomske teorije Karla Marksa pa do savremenih ekonomista. U ovom delu se analizira promenljivi nivo i struktura globalne nejednakosti. U četvrtom delu Milanović razmatra globalnu nejednakost u ovom i narednom veku. Postoje dve stvari koje treba imati na umu kada razmišljamo o evoluciji globalne nejednakosti, smatra Milanović. Prva je odnos „dobročudnih“ i „zločudnih“ sila koje smanjuju nejednakost. Druga su politička, društvena i ideološka zbivanja koja vode do dramatičnih događaja kao što su građanski ratovi ili raspad zemlje. I na kraju, u petom delu (Šta dalje?) Milanović nudi deset kratkih refleksija o budućnosti nejednakosti i globalizacije.

Istražujući problem dohodovne nejednakosti iz globalne, ali i nacionalne perspektive, Milanović pokreće i s njim povezana politička pitanja. On smatra da se mnogi od globalnih problema politički manifestuju na nivou nacionalnih država. Ovaj metodološki pristup omogućava nam da razumemo niz političkih enigmi: zašto se u SAD dogodio Tramp, a u V. Britaniji Bregzit. Kako je moguće ublažiti snažne migratorne pritiske u Evropi i na američko – meksičkoj granici, i druge političke „tajne“ modernog društva.

Globalizacija je, po Milanoviću, sve snažnija sila koja dotiče sve, od naših primanja, šansi za zaposlenje, kvaliteta znanja i informacija kojima raspolažemo, do cene roba koje svakodnevno kupujemo. Globalizacija takođe uvodi nova „pravila igre“ kroz nastajuće procese globalnog upravljanja (kroz međunarodne organizacije i institucije). Upravo zato je, smatra Milanović, vreme da se ispita dohodovna nejednakost ne samo na nacionalnom nivou (kao u prošlom veku), već i kao globalna pojava.

Značaj istraživanja ove teme je višestruk. Raspodela je, naime, jedna od ključnih karika društvene reprodukcije (proizvodnja – raspodela – razmena – potrošnja). Njenim istraživanjem dolazi se do ključnih saznanja o društvenim

odnosima. Po Milanoviću, međutim, najvažniji razlog (pored kako kaže radoznalosti) jeste i to što nam proučavanje globalne nejednakosti u prethodna dva veka, i naročito poslednjih četvrt veka, omogućava da uvidimo koliko se svet menjao i menja, često suštinski. Uspon Zapadne Evrope i Severne Amerike, naime, posle industrijske revolucije doveo je do rasta globalne nejednakosti. U novijoj istoriji, brz uspon nekoliko azijskih zemalja imao je jednako snažan efekat, što je dovelo do smanjenja globalne nejednakosti. Kretanje nivoa nejednakosti unutar pojedinih zemalja, na primer rast u Engleskoj u ranim fazama industrijske revolucije ili u Kini i SAD u nekoliko poslednjih decenija, takođe ima važne globalne implikacije. Zbog toga je, po Milanoviću, istraživanje globalne nejednakosti, ustvari, istraživanje ekonomske istorije sveta.

Kada je reč o naučnoj metodologiji koju primenjuje Milanović, ona je raznovrsna. Glavni izvor iz koga crpi informacije o globalnoj nejednakosti jesu ankete domaćinstava. Pored toga, on prati i nivo cena iz različitih zemalja. Razgraničava, takođe, nejednakosti unutar zemalja od nejednakosti u prosečnim dohocima pojedinih zemalja, primenjuje tzv. Džini koeficijent – koeficijent o nejednakosti dohodaka. Analizirajući ankete domaćinstava (nakon 1988. kao polazne tačke) Milanović dolazi do značajnih saznanja: uspon grupe („globalna srednja klasa“) koja se najvećim delom nalazi u Kini i drugim zemljama „Azije u usponu“; stagnacija („srednje ili niže srednje klase“) u bogatom delu sveta; pojava globalne plutokratije¹ (onih koji se održavaju na vlasti putem bogatstva, što je danas karakteristično za SAD). Pored plutokratije drugi **rizik nejednakosti** je populizam (koji je karakterističan za Evropu, čime se postepeno gase ili redefinišu fundamentalna građanska prava, koja se više ne tumače kao neotuđiva, nego kao zavisna od dobre volje većine). Plutokratija nastoji da održi globalizaciju žrtvujući ključne elemente demokratije, dok populizam pokušava da sačuva privid demokratije i smanji izloženost globalizaciji.

Kada je reč o **populizmu**² kao riziku nejednakosti u društvu, na koju nas podesća Milanović, osvrnućemo se na upozorenje Erazma Roterdamskog („...čovjek je stvoren tako da ga više privlači laž nego istina“) kao i autorke sa

¹ Plutokratija (grč. *plutokratia*, od *plutos* – bogatstvo + *krateo* – vladam) je društveno uređenje u kojem dominantan uticaj u vlasti imaju bogati. Javlja se u svim razdobljima klasnog društva i u oligarhijskim režimima robovlasničkog perioda i u prevelikoj vlasti finansijske oligarhije u kapitalizmu.

² Populizam kao društvena pojava ima svoju dugu istoriju. Označavao je prvo (u 19. veku) protest američkih farmera protiv banaka i monopola (agrarni populizam).

Kembridža (Margaret Mekomilan), koja kaže da „populizam predstavlja ozbiljnu nacionalnu i međunarodnu pretnju“. Reč je o političkim liderima koji tvrde da „govore za narod“, a ostvaruju značajne pobjede u Evropi, Aziji i u SAD. Ciljna grupa populista su svi oni koji su ekonomski ugroženi zbog globalizacije, a kada je u pitanju Srbija ja bih rekao zbog tranzicije i novih reformi. Ljudi su, naime, nesrećni, jer se osećaju iznevereno, marginalizovano, potcenjeno i prezreno. Stoga populizam označava ljutnju i bes prema privilegovanim moćnim elitama kako u javnom tako i u privatnom sektoru. Globalizacija i automatizacija uništavaju radna mesta u razvijenim zemljama. Moćne korporacije i bogati pojedinci u mnogim zemljama danas dobijaju veći udeo bogatstva i plaćaju manje poreza, a uslovi života se i dalje pogoršavaju. U nerazvijenim zemljama (kakva je Srbija), neuspela tranzicija, pljačkaška privatizacija i sistemska korupcija osiromašuju ionako opustošenu zemlju. Sve je to povoljno „tlo“ za populiste, koji se navodno bore protiv „pokvarenih elita“ a za „poštenu narod“. Za razliku od tradicionalnih populista koji su nastojali da dopru do klase, novi populisti ciljaju, uglavnom, na identitet i kulturu. Današnji populistički lideri su, kao što kaže M. Mekomilan, „velikodušni u mržnji, ali škrti kada je reč o specifičnim politikama“. Oni vešto iskorišćavaju levičarsku politiku, često istovremeno. Koriste se demagogijom koja je sinonim izopačavanja demokratije. Razlika između levih i desnih populista je u tome što prvi prozivaju velike korporacije i oligarhe, a drugi ciljaju etničke i verske manjine. Čim se neprijatelji odrede mogu da se napadaju jer je „volja naroda“ izneverena. Ključne komponente populističkih „čari“ su žestoki nacionalizam i priča o povratku suvereniteta, kao i nostalgija za idealizovanim prošlošću („Učinimo Ameriku ponovo velikom“ – Tramp). Populistički lideri, međutim, ne nude realna rešenja, već samo fantazije. Na današnjem primeru SAD, Venecuele, Turske, Francuske, Poljske, Mađarske i dr., M. Mekomilan upozorava da populisti kada dobiju moć „upotrebiće poluge koje imaju u rukama, uključujući i državu, da unište demokratske institucije“. Stoga je populizam velika pošast modernog društva, jer dovodi na vlast „one koji obećavaju spas, a donose kaos“ (M. Mekomilan). Ngair Vuds sa Univerziteta Oksford, smatra da populizam vodi novoj ksenofobiji. Ona smatra da je „izuzetno pogubna crta populizma to što ona inficira društva i sve se više širi“. On je praćen obmanama, lažima i manipulacijama. Populizam na scenu dovodi ekstremnu desnicu i vodi fašizaciji javnog prostora. Naš poznati kulturolog Branko Kukić (urednik poznatog časopisa „Gradac“) kaže da je „populizam proizvod neodgovornosti, nesposobnosti i obmane“. Najlakše je manipulirati

masama, ruljom i gomilom, ističe on. Kada bi u svetu bilo manje vođa masa, a više državnika kao što su bili Čerčil i De Gol, svet bi dobio perspektivu, a čovek dimenziju, smatra Kukić. Berzanski milijarder Džordž Soros smatra da Amerika dobija mafijašku vladu, Britanci žive u neznanju, a Evropa je na pogrešnom putu. Neispunjena obećanja i loše politike uticale su da mnoge zemlje odbace demokratske institucije i olako se predaju u ruke autoritarnih vođa, ističe novinar Boško Jakšić. Antiglobalne nacionalističke partije su u naletu po Zapadnoj Evropi i Skandinaviji, nastavlja Jakšić. Vladaju Poljskom, Mađarskom i Slovačkom, a sledbenike imaju u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini. Grčku vode populistički sa leve, a Turska je na ivici diktature.

Zbog toga, demokratija teško može opstati, smatra naš sociolog Boris Jašović, u svetu izrazitih socijalnih nejednakosti, gde se parlamentarni izbori svode na glasanje za ovu ili onu oligarhiju, koja „revnosno sprovodi ekonomističke dogme pseudoliberalnog poretka“. Na ovaj način „u potpunosti biva razjedeno prosvetiteljsko tkivo demokratskog društva“. Pored toga, podeljeno društvo iziskuje povećanje nivoa prisile da bi se kontrolisalo (Vuds Ngair). To je jedna od ozbiljnih posledica na koju indirektno upozorava Milanović, analizirajući ekonomske nejednakosti u savremenom društvu. Posledica ekonomske nejednakosti na globalnom nivou je i produblјivanje jaza između bogatih i siromašnih država, što je dovelo do ogromnih i opasnih migracija u nekoliko zapadnih zemalja.

Sa analize sadašnjosti, Milanović se metodološki vraća u istoriju, jer „pre nego što se okrenemo budućnosti, vratićemo se u prošlost, da bismo razumeli kretanje globalne nejednakosti kroz duge vremenske periode“, ističe Milanović. Pored toga, glavna Milanovićeva alatka ekonomije nejednakosti jeste Kuznjecova hipoteza, koju je formulisao Sajmon Kuznjec - ekonomista nobelovac 50-ih godina prošlog veka, po kojoj rastućom industrijalizacijom nejednakost prvo raste, a potom opada, što daje krivu u obliku obrnutog latiničnog slova U. Kuznjecova hipoteza se danas, po Milanoviću, dovodi u pitanje jer ne može objasniti jednu novu pojavu u SAD i drugim bogatim zemljama: naime, dohodovna nejednakost koja je većim delom 20. veka opadala odnedavno ponovo raste.

Milanović u svojim istraživanjima otkriva dve vrste sila koje smanjuju nivo nejednakosti: „zloćudne“ sile (ratovi, prirodne katastrofe, epidemije) i „dobročudne“ sile (šire dostupno obrazovanje, porast minimalnih zarada, uvećani socijalni transferi, progresivno oporezivanje). Kada su ratovi u pita-

nju, Milanović napominje da oni smanjuju nivo nejednakosti, ali, nažalost, dovode i do pada prosečnog dohotka.

Na bazi detaljne i svestrane analize fenomena nejednakosti u društvu, Milanović razmatra verovatnu evoluciju globalne nejednakosti u ovom i sledećem veku. Umesto da nudi egzaktne projekcije globalne nejednakosti (koje su nepouzidane) Milanović pokušava da utvrdi ključne sile (konvergencije dohodaka i Kuznjevevi talasi) koje utiču na dohodak nacija i pojedinaca u današnjem svetu i da proceni kuda bi nas mogle odvesti u budućnosti. I pri tom je Milanović oprezan, polazi od negativnog iskustva autora koji su pokušali da na osnovu aktuelnih trendova predvide budućnost. On smatra da ne možemo, bez obzira koliko su nam istraživanja naučno utemeljena, isključiti mogućnost neočekivanih događaja (kao što je npr. bio pad Berlinskog zida), u decenijama koje dolaze. Ipak, u poslednjem delu knjige (pod naslovom: „Šta dalje?“) Milanović nudi deset refleksija o budućnosti nejednakosti i globalizacije. U poslednjoj od njih (pod nazivom: „Hoće li sa nastavkom globalizacije nejednakost nestati?“) Milanović odgovara: „Ne. Dobiti od globalizacije neće biti ravnomerno raspoređene“.

Milanović se osvrće i na Šumpeterevu diskusiju (iz prošlog veka) o razlikama između nejednakosti koju uočavamo u nekom vremenskom trenutku i društvene (ili međugeneracijske) mobilnosti. Poznati ekonomista Jozef Šumpeter je, naime, smatrao da društvena mobilnost dovodi do toga da u svakom trenutku postoje bogati i siromašni, ali ako produžimo vremenski period, današnji bogati biće jučerašnji siromašni, i obrnuto. Šumpeter to dokazuje metaforom hotela, na čijim višim spratovima ima manje ljudi, a sobe su mnogo lepše. U svakom trenutku na nižim spratovima bi bilo mnoštvo ljudi u skućenim sobicama, dok bi u lepim i udobnim sobama na najvišim spratovima (s pogledom) uživala nekolicina gostiju. Ako se gosti između i menjaju sobe svaku noć, doći će do promena, što upravo čini društvena mobilnost, smatra Šumpeter. Milanović opovrgava ovu „ohrabrujuću sliku“, pozivajući se na konzistentne studije međugeneracijske mobilnosti, koje su počele da se izvode tek nedavno – do tada smo imali samo anegdotska svedočenja o životima doseljenika. Te studije, u kojima je i Milanović učestvovao, pokazuju da visoka nejednakost u sadašnjem trenutku ojačava razlike između generacija i otežava društvenu mobilnost. Zato se ne može tvrditi, ističe Milanović, da su društva s visokom nejednakošću zarada ujedno i društva koja gotovo svima ravnopravno nude mogućnosti. Sasvim je suprotno – visoka nejednakost zarada u

ovom trenutku implicira neravnopravnost u prilikama za napredovanje, smatra Milanović.

Što se tiče pravaca (načina) rešavanja ovog ozbiljnog problema modernog društva Milanović (kako u knjizi, tako i u predavanju), iznosi nekoliko predloga. Unutar zemalja mehanizmi rešavanja ovog problema su: masovno obrazovanje, sindikalni pokret, sistem države blagostanja (porezi i transferi). Milanović, pored ovih, predlaže: ujednačavanje pristupa obrazovanju i poboljšanje kvaliteta javnih univerziteta, dodatno oporezivanje ekstremno bogatih, kao i olakšavanje pristupa kapitalu srednjoj klasi. Za rešavanje globalne nejednakosti Milanović nije optimista. On ističe direktne transfere (bogate zemlje – siromašnim) i migracije. Najveći faktor rešavanja ovog problema, smatra on, jeste rast. S tim u vezi na ovogodišnjem Svetskom ekonomskom forumu u Davosu predložen je Indeks inkluzivnog razvoja (IDI) koji države rangira prema učinku u kategorijama „rast i razvoj“, „uključenost“ i „međugeneracijska pravičnost i održivost“. Taj indeks obuhvata mere zapošljavanja, zatim produktivnost radne snage, stope siromaštva, prihod, Đinijev koeficijent bogatstva, kao i odnos javnog duga i BDP-a. Uključena je i prosečna stopa zagađivača u odnosu na BDP. U diskusijama je navedeno kako među rešenjima za nejednakost prednjače obezbeđivanje adekvatnog obrazovanja i razvoj veština, dostignutost osnovnih usluga i digitalne infrastrukture, negovanje etike u poslovanju i politici.

U vezi problema globalne nejednakosti veoma je interesantan i značajan stav predsednika Kine Si Đinpinga, koga je ove godine izneo u Davosu. „Sviđalo se to vama ili ne, **globalna ekonomija je veliki okean koji ne možete izbeći** (podvukao R.P.). Države bi trebalo da gledaju svoje interese u širem kontekstu i uzdrže se od ostvarenja svojih ciljeva na štetu drugih. Ne bi trebalo da se povlačimo u luku svaki put kada se suočimo sa olujom, inače nikada nećemo stići na drugu obalu“, ističe predsednik Si. On je upozorio da „niko neće izaći kao pobednik iz trgovinskog rata“. Slikovito je opisao protekcionizam: „Protekcionizam je kao kad se zaključate u mračnu sobu da izbegnete opasnost, a onda pri tom lišite sebe svetla i vazduha.“ Kineski lider smatra da je globalizacija nepravedno proglašena krivcem za turobne privredne i društvene nedaće današnjeg sveta. „Neki ljudi krive globalizaciju za haos u svetu, smatraju je Pandorinom kutijom. Ni migrantska kriza, ni međunarodna finansijska kriza nisu izazvane globalizacijom. Finansijska kriza je bila rezultat nezasite trke za profitima i teškim promašajima finansijske regulative“, ocenio je Si. Ukazujući da je vreme za **novi međunarodni poredak**

(podvukao R.P.). Si Đinping je podsetio da su ekonomske nejednakosti u svetu zastrašujuće. „Jedan procenat populacije raspolaže bogatstvom koje je jednako imetku preostalih 99 odsto“, naglasio je kineski predsednik zalažući se za nove dijaloge i trgovinske sporazume u interesu svih aktera, da bi predstavio Kinu kao novi stožer globalnog ekonomskog rasta.

S tim u vezi američki ekonomista nobelovac Džozef Stiglic u jednom od svojih novijih obraćanja kaže da ako se nešto ne preduzme u vezi sa sve većom nejednakošću, naročito u SAD, ali i u mnogim drugim zemljama širom sveta, biće političkih posledica“. I Džordž Soros smatra da je neizvesnost na vrhuncu, što je negativno za dugoročne investicije. On smatra da „svet ulazi u jedan od najopasnijih perioda u modernoj istoriji“. Koje će politike Tramp sprovesti i dalje je nepoznanica, a da ne govorimo o tome koje će biti uspešne ili šta će biti njihove posledice, pita se Stiglic. Ono što ga zabrinjava jeste trgovinski rat u najavi. Ali trgovinski rat nije igra s nultom sumom. I SAD su u poziciji da mogu da izgube, upozorava Stiglic. Kina može da bude efikasnija u svojoj odmazdi. Može samo da se nagađa ko će više izgubiti. Da li će to biti SAD, gde obični građani već dugo pate, ili Kina, koja uprkos kriznim vremenima, uspeva da ostvari rast viši od šest odsto, pita se Stiglic. Na ozbiljnost situacije upozorava i izjava Donalda Tuska, predsednika Evropskog saveta, koji kaže da Tramp predstavlja pretnju Evropi, koliko Rusija i Kina, i radikalni islam, te da Evropljani treba da se drže jedni drugih.

Predsednik Kine je pozvao sve zemlje da slede opšti trend, polazeći svaka od vlastitih nacionalnih uslova. Naglasio je potrebu uspostavljanja balansa između efikasnosti i pravičnosti kako bi bilo osigurano da različite zemlje, socijalni slojevi i grupe ljudi dele blagodeti ekonomske globalizacije. Predsednik Si je pozvao da se udruže naponi na postavljanje kursa ekonomske globalizacije i kreiranje novih modela globalnog rasta, saradnje, upravljanja i razvoja. Problem je, međutim, „neizvesnost s Trampom“, kako kaže Joška Fišer, bivši šef diplomatije i bivši vicekancelar Nemačke, koji upozorava: „...kretanje ka protekcionizmu ili pokušaj da se globalizacija ili preinači ili zauzda zbog uskih nacionalnih interesa, imali bi ogromne ekonomke i političke posledice širom sveta“.

Zbog toga su na ovogodišnjem Svetskom ekonomskom forumu u Davosu, na kome su učestvovali predstavnici iz gotovo sto zemalja sveta, dominirala pitanja: kako oživeti ekonomski rast, kako reformisati kapitalizam i kako se pripremiti za četvrtu industrijsku revoluciju. Jedno od centralnih pitanja

ovog skupa bilo je pitanje nejednakosti, o kome upravo govori Milanovićeva knjiga.

Značaj ove knjige je, dakle, višestruk. Pored aktuelnosti teme Milanović iznosi originalne stavove, sažima najvažnije lekcije i daje predloge koji su važni za smanjivanje nacionalne i globalne nejednakosti u ovom i sledećem veku. Knjiga objašnjava mnoge probleme koji muče savremeno društvo. Knjiga navodi na zaključak da su **nužne temeljne društvene promene** (podvukao R.P.). Kada je u pitanju nejednakost unutar zemalja Milanović smatra da naglasak treba staviti na mere koje doprinose jednakosti (posedovanje kapitala i nivo obrazovanja). U sferi globalne nejednakosti on zagovara brži razvoj siromašnijih zemalja i uklanjanje prepreka migraciji (što je prilično kontra-verzan stav, čega je on svestan).

I na kraju, iako je knjiga na prvi pogled suviše stručna (u njoj ima dosta dijagrama) ipak ona je razumljiva, te je lako može čitati i šira čitalačka publika, koja je manje ili više dobro obaveštena o ovom gorućem društvenom problemu.

Prof. dr Radovan Pejanović

Prikaz časopisa (*Journal Review*)

ČASOPIS „POZORIŠTE“

HRONIČAR POZORIŠNIH I DRUGIH KULTURNIH DEŠAVANJA

Časopis „Pozorište“ je hroničar pozorišnih i drugih, dramskoj umjetnosti kompatibilnih kulturnih zbivanja u Nikšiću i Crnoj Gori, ali i regionu. Izdavač te trenutno jedine publikacije u Crnoj Gori i jedne od rijetkih u zemljama okruženja je Nikšićko pozorište koje se, uz osnovnu - produkciju djelatnost, kroz izdavaštvo aktivno bavi teatrografijom kao subscejalnošću teatrologije i bibliografije. Pored Teatrografske i edicije Savremena drama, u kojima se objavljuju bibliografski i teatrografski naslovi i drame savremenih afirmisanih i manje afirmisanih autora, Nikšićko pozorište kao periodičnu publikaciju objavljuje časopis „Pozorište“. Izdavačka djelatnost Pozorišta, pored navedenih sadržaja, bavi se i komunikacijom sa medijima, te redovnim održavanjem web – stranice, koja po broju tagova, zauzima zavidno mjesto u državi, kada je u pitanju taj vid komunikacije sa publikom i drugim korisnicima.

Časopis „Pozorište“ uređivačku koncepciju temelji na informativnoj, afirmativnoj i edukativnoj osnovi, polazeći prije svega od teatroloških postulata da je pozorište jedina živa umjetnost i da je kao takva i najprolaznija od svih umjetnosti, jer traje onoliko koliko živi i predstava na sceni, ali i od činjenice da je teatarska djelatnost sublimat svih drugih vidova umjetničkog izražavanja.

Kroz informativni segment uređivačke koncepcije časopisa bilježe se svi važni događaji iz teatarske i filmske produkcije, baleta, književnosti, publicistike, svijeta muzike i likovnih umjetnostine samo u Crnoj Gori, već i uregionu. Kroz informativno umrežavanje sa većim kulturnim centrima iz zemalja okruženja, u kontinuitetu se prezentuje produkcija tih sredina, prije svih dramska, ali i drugi sadržaji koji uključuju međudržavnu kulturološku saradnju, te upoznavanje i zbližavanje umjetnika, razmjenu njihovih stavova, iskustava i iniciranje zajedničkih planova na novim projektima. Afirmativni značaj „Pozorišta“ posebno se ogleda kroz objavljivanje dramskih tekstova poznatih i manje afirmisanih crnogorskih dramskih pisaca mlade i srednje generacije. Edukativna funkcija časopisa počiva na publicističkim naslovima poslanika kulture svih profila, teatrologa i drugih kulturoloških teoretičara i kritičara, među kojima poseban značaj imaju naučni radovi akademskih profesora humanističkih nauka. „Pozorište“ je edukativno jer na svojim stranicama redovno objavljuje reportaže, intervjuje, eseje i naučne radove, ali i druge žanrove u kojima se iznose stvovi, ocjene, mišljenja o pozorišnom i drugim vidovima kulturnog stvaralaštva, kao i o opštedruštvenim okolnostima i ambijentu u kojima umjetnici stvaraju i žive. Njegova edukativnost počiva i na tekstovima u kojima se apostrofira značaj stvaralaštva za mlade, čime u značajnoj mjeri doprinosi njegovanju postojeće i stvaranju nove – mlade publike, koja je otvorena za primanje i usvajanje novih saznanja. Edukativni tonovi prepoznatljivi su i u rubrici „Kultura i sjećanja“, u kojoj se od zaborava čuvaju imena poznatih umjetnika sa crnogorskog prostora i njihovih djela.

Časopis kao i druga slična periodična izdanja u službi je ne samo umjetnika i njegovih čitalaca, već i nauke, jer je pouzdan izvor arhivistike i drugih vidova društvenih nauka, koje u centru svoje djelatnosti se bave i izučavaju ne samo dramsku, već i kulturu uopšte. U tome je njegov značaj za buduće generacije, a ne samo a ne samo za ono što je bilo, ili se dešava u vremenu njegovog objavljivanja.

Časopis „Pozorište“ izlazi četiri puta godišnje i tiražu od 300 primjeraka. Broj čitalaca je daleko veći, jer se časopis distribuira na blizu tri stotine e-

mail adresa u zemlji i inostranstvu, a u elektronskoj formi, u pdf-u je instaliran na web - stranici Nikšićkog pozorišta, gdje ima od dvije i po do tri hiljade posjetilaca. Ovo je 61. godina od njegovog izlaženja, stim što je imao višedecenijski diskonuitet u izlaženju, zbog administrativnog gašenja profesionalnog pozorišta u Nikšiću sredinom minulog vijeka. Prvi broj „Pozorišta“ izašao je iz štampe davne 1956. godine, u tadašnjem Narodnom pozorištu. Nažalost, svjetlo dana u to vrijeme ugledala su samo tri broja, jer je ubrzo uslijedila odluka o ukidanju pozorišta u Crnoj Gori i njihovom sjedinjavanju u tadašnje Narodno pozorište u Titogradu, današnje Crnogorsko narodno pozorište. Prvi urednik „Pozorišta“ bio je Roman Safundžić, glumac iz Splita, a u njemu je tekstove objavljivao i Hugo Klajn, poznati šekspirolog i reditelj. Uprava Nikšićkog pozorišta je 2006. godine donijela Odluku o obnavljanju časopisa i Međunarodnog festivala glumca. Prvi broj obnovljenog časopisa izašao je 19. decembra, kada je u Nikšićkom pozorištu obilježen značajan jubilej – 120 godina od premijernog izvođenja „Balkanske carice“, Nikole I Petrovića Njegoša. Nastavljen je numerološki kontinuitet iz 1956. godine, tj. obnovljeni časopis izašao je kao 4. broj. Od tog do jubilarnog – 25 – og broja „Pozorište“ je štampano u izvornom A5 formatu. Redakcija časopisa prateći savremeni dizajn printanih medija, posebno periodike, promijenila je njegov format iz A5 u A4, a urađen je i novi dizajn stranica. Naziv je i dizajnerski i leksički ostao izvoran. Časopis se distribuira kao besplatan primjerak, u skladu sa važećim zakonskim normativima u Crnoj Gori, koji su usklađeni sa evropskim standardima u toj oblasti. „Pozorište“ je uvršteno je u katalogizaciju Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“, pod brojem: ISSN 180-783X.

Kao hroničar pozorišnih i drugih događaja iz crnogorske kulture i regiona, časopis „Pozorište“ je značajan za razvoj nacionalnog kulturnog miljea. U teatrološkom aspektu, ova publikacija je značajnaza vrijeme koje dolazi, jer prošlost, odnosno istorija pozorišne umjetnosi o kojimavjerno, između ostalih teatrografskih zapisa, svjedoči i časopis, zalog je budućeg kvaliteta rada crnogorskog dramskog i drugih vidova umjetničkog stvaralaštva, ali i ukupnedruštvene zajednicekoja stremljavopravnomo ulasku u zajednicu evropskih naroda. Crnoj Gori je itekako mjesto u takvoj zajednici, a ona može „stajati rame uz rame sa ostalima“ samo ako izađe sa svojim specifičnostima i osobenostima. Časopis „Pozorište“, čija istorija datira od prije pola stoljeća, svakako je jedna od njih, a njegova uređivačka koncepcija otvorena je za umjetnike svih profila, bez obzira na njihovu nacionalnu, etničku i vjersku pripadnost.

Slavojka Marojević, urednica časopisa „Pozorište“

Uputstva autorima

“Medijski dijalozi” je periodični časopis za istraživanje medija i društva.

Članci dostavljeni redakciji moraju odgovarati profilu časopisa, s naznakom imena i prezimena autora i koautora, naučnog zvanja, mjesta rada i dužnosti koju obavlja, telefona i e-mail adrese.

Pozivamo zainteresovane autore koji žele objavljivati svoje radove u ovom časopisu da ih pošalju na adresu redakcije prema uputstvima koja slijede. Članak obima ne više od 12 stranica, veličina slova 11 pt, uključujući prореde s tabelama, graficima, šemama i drugim ilustracijama, dostavlja se redakciji preko E-maila označenih u impressumu, napisan u programu Microsoft Word, bez preloma.

Za objavljivanje rukopisa većeg obima potrebna je saglasnost glavnog urednika. Slike, grafike i ostale priloge treba obilježiti i dostaviti kao posebne datoteke, ili u tekstu, ali ne smiju prelaziti format časopisa sa marginama.

Autor članka snosi odgovornost za tačnost navedenih podataka, činjenica, citata i drugih informacija. Redakcija može objaviti članke zbog diskusije, iako se ne slaže s gledištem autora.

Poželjno je da rad sa priložima bude napisan na engleskom jeziku. Fusnote treba koristiti u najmanjoj mogućoj mjeri, samo za neophodna objašnjenja, uz kontinuirano numerisanje arapskim brojevima.

Strukturu rada treba da čine: naslov rada, apstrakt, ključne riječi, uvod, podnaslovi, zaključak i literatura (spisak abecednim redom po prezimenu autora, a podaci o djelu moraju sadržati i izdavača, mjesto i godinu izdanja). Rad se može strukturirati i na sljedeći način: uvod, polazišta (hipoteze), rješenja, diskusija, zaključak i literatura.

Radovi poznatih autora po pozivu se ne recenziraju.

Dostavljanje rada našoj redakciji podrazumijeva odgovornost autora da isti nije već objavljen, niti je u postupku razmatranja za objavljivanje.

Redakcija zadržava pravo da ne razmatra radove koji ne ispunjavaju uslove iz ovog uputstva.

Autor dobija besplatan primjerak časopisa u kojem je njegov rad objavljen.

Notes to contributors

“Media dialogues” is a periodical journal for researching media and society.

Articles submitted to the Editorial Board should cover the journal's subject area, be signed by the author (coauthors) with forename and surname, scientific grade, affiliation and position held, telephone and e-mail address. We kindly invite interested authors who wish to publish their work in this periodical, to forward their material to the Editorial Staff according to the following instructions.

The article of no more than 12 pages, font size 11 pt, including line spacing, accompanied by tables, diagrams, charts and other illustrations, may be sent to the Editorial Board by e-mail marked in impressum, written in Microsoft Word, without making up in pages. For long article, agreement of editor in chief is needed. Pictures, graphics and other attachments should be marked and sent as separate file, or in text, and must not exceed the journal format with margins.

The author is responsible for ensuring the authenticity of data, facts, quotations and other information. The Editorial Boards may publish articles for discussion, without necessarily sharing the author's views.

It is desirable that article with attachments be written on English. Footnotes should be used as sparingly as possible, and only for the necessary explanations, with the continuous use of Arabic numbers.

The structure of article should be: title of article, abstract, key words, introduction, subtitles, conclusion and bibliography (listed in alphabetical order of surnames of authors and containing information on the publisher, place and year of publication). Articles can also be structured in the following way: introduction, assumptions (hypotheses), solutions, discussion, conclusion and bibliography.

Articles of invited renowned authors will not be reviewed.

It is the authors' responsibility to ensure that the submitted article has not been published earlier and that it is not under consideration for publication elsewhere. Editorial staff retains the right not to inspect articles which do not fulfill the conditions from this guide.

The author receives a complementary copy of the periodical in which his article is published.

O B A V J E Š T E N J E

Međunarodni naučni skup X CRNOGORSKI MEDIJSKI DIJALOZI

održaće se od 26-28. maja 2017. godine u Tivtu

Tema: *Postmoderni mediji – monolog ili dijalog*

Zainteresovani autori svoje prijave mogu slati:

1. **najkasnije do 20. 04. 2017.** (prijava sa radom za objavljivanje)
2. **najkasnije do 05.05. 2017.** (prijava bez rada za objavljivanje)

na e-mail adrese:

rookie@t-com.me

medijskidijalozi@gmail.com

Prijavni formular za naučni skup
možete naći na sajtu

www.medijskidijalozi.wordpress.com

Radovi koji budu prihvaćeni za izlaganje
na naučnom skupu „X crnogorski medijski dijalozi“,
i koji stignu do predviđenog roka (20.04.2017.)
biće objavljeni u 27. i 28. broju časopisa „Medijski dijalozi“.

